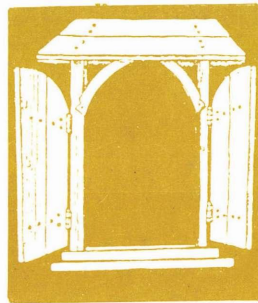

CREDDO

Evangelikus Műhely

**Örök élet
a beteljesült közösség**

**Az észet egyház
életéből**

Adolf von Harnack

**Evangelikus eredetű
ötvöstárgyak**

Bach-jubileum

„Strófák Buda haláláról”

Rokon irodalmakból

2000

3-4

CREDO

Evangelikus Műhely

A MAGYARORSZÁGI EVANGÉLIKUS EGYHÁZ
FOLYÓIRATA

VI. évfolyam

2000. 3–4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

MÁNYOKI JÁNOS szerkesztő

Bozóky Éva
Cserháti Márta
Fabiny Tamás
Fabiny Tibor
ifj. Fasang Árpád
Frenkl Róbert (elnök)
Hafenscher Károly
Harmati Béla

Jánosy István
Kovácsházi Zelma
Reuss András
Ribár János
Schulek Mátyás
Sólyom Jenő
Szabik Imre
Tóth-Szöllös Mihály

Folyóiratunkat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatja

A borítót – Albrecht Dürer metszetének felhasználásával – Urai Erika készítette.

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya. Felelős kiadó: Tóth-Szöllös Mihály. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 1085 Budapest, Üllői út 24. Telefon/fax: 317-1108, 317-5478. Előfizetés egy évre 600 Ft, egy szám ára 300 Ft. Megrendelhető (külföldre is) a fenti címen. Előfizetési díj külföldre portóval együtt 2000 Ft. A mindenkori postaköltséget is felszámítjuk. Kapható a gyülekezeti iratterjesztésben, a Sajtóosztály Könyvesboltjában (VIII. Üllői út 24.), a Huszár Gál Könyvesboltban (V. Deák tér 4.) és a Protestáns Könyvesboltban (IX. Ráday u. 1.)

Készült a Plantin Kiadó és Nyomda Kft-nél. 2000/176

ISSN 1219-6800

Tartalomjegyzék

- 3 *Harmati Béla*
Beszéd augusztus 20-án
- 4 *Mányoki János*
Megjegyzések
- 5 *Fabiny Tibor, ifj.*
Beoltás (Áhitat)
- 10 *Cserhádi Sándor, ifj.*
Örök élet – a beteljesült közösség
- 15 *Gyapay Gábor*
Az egyház ereje
- Corpus evangelicorum**
- 21 *Harmati Béla*
Testvéregyházi kapcsolatunk Bajorországgal
- 24 *Merike Maarand*
Az észtországi Mihkli evangélikus egyházközség külkapcsolatai
- 27 *Fabiny Tibor*
Két nemzet tudósa – Duka Tivadar
- 32 *Csepregi András*
Száz éves *A keresztyénség lényege*
- Az egyház veteményeskertje**
- 44 *Frenkl Róbert*
A Fásor újraindítása
- A gondolat vándorútján**
- 60 *Cziszter Kálmán*
Egy ismeretlen ismerős: Proklosz
- 66 *Hafenscher Károly*
Nietzsche – száz éve halt meg...
- A belső szobában**
- 72 *Fanny de Sivers*
Az anyagba szőtt imádság
- Thesaurus ecclesiae**
- 83 *H. Kolba Judit*
Evangélikus eredetű kegytárgyak...
- 91 *Kamp Salamon*
Bach-jubileum
- Klasszikusokról**
- 97 *Jeney Zoltán*
Agrippa d' Aubigné...
- 102 *Rakovszky István*
„Strófák Buda haláláról...”

- Rokon irodalmakból**
- 108 Észtt versek (H. Laborc Júlia)
- 113 *Halikarnas Balikçisi*
A menny hajója (Mányoki János)
- Figyelő**
- 116 *Nováky Andrea*
Bach-verseny az evangélikus középiskolákban
- 118 *Harmati Béla László*
A protestantizmus Közép-Kelet-Európában
- 119 *Rözse István*
Mit jelent evangélikus kereszténynek lenni?
- 121 *Benczúr László*
Későn – mégse késve
- 123 *Böröcz Enikő*
Emlékkönyv Budaker Oszkár tiszteletére
- 125 *Dörömbözi János*
Az „Angyali Doktor” Summája
- 126 *Mányoki János*
Tőkéczi László: Tisza István eszmei, politikai arca
- 128 *Gegus Ernő*
Pap Géza: Vigyázatok! Tanítás...
- 129 *Bozóky Éva*
Mohás Livia: A hatalmasok titkaiból Regény

JELEN SZÁMUNK SZERZŐI:

Benczúr László lelkész
 Bereczki Gábor nyelvész, műfordító
 Bozóky Éva író, újságíró
 Böröcz Enikő lelkész
 Csiszter Kálmán filozófiatörténész, ph.d. öszt.díjas
 Csepregi András lelkész
 ifj. Cserháti Sándor lelkész
 Dörömbözi János eszmetörténész
 Fabiny Tibor egyháztörténész
 ifj. Fabiny Tibor irodalomtörténész
 Frenkl Róbert orvos, egyetemi tanár
 Gegus Ernő fizikus

Gyapay Gábor történész, levéltáros
 H. Kolba Judit művészettörténész
 H. Laborc Júlia könyvtáros, tanár
 Hafenschner Károly lelkész, tanár
 Harmati Béla püspök
 Harmati Béla László művészettörténész
 Jenei Zoltán irodalomtörténész, műfordító
 Kamp Salamon egyházzeneész, karnagy
 Mányoki János könyvtáros
 Maarand, Merike egyházzeneész, tanár
 Nováky Andrea tanár
 Rakovszky István tanár
 Rözse István lelkész

DR. HARMATI BÉLA EVANGÉLIKUS PÜSPÖK BESZÉDE

2000. augusztus 20. Országház, Kossuth tér

„*TESTVÉREIM*, arra hívatatok el, hogy áldást örököljetek.” – idézem Péter apostol leveléből (1 Péter 3,9). E történelmi pillanatban szabad örülnünk annak, hogy nemzeti Himnuszunk kezdő fohászának, „Isten, áldd meg a magyart...” beteljesedése teszi különösen is ünneppé a megemlékezést.

Évezredünk áldásaira, ajándékaira emlékezzünk most! Nemzedékek sora talált otthont és hazát a gyönyörű Kárpát-medencében. Figyelhetünk a régi igazságra, hogy akit az Isten meg akar áldani, azt emberrel áldja meg. Emlékezzünk szentéletű királyainkra, különösen is Szent Istvánra, áldozatos vezetőinkre, mártírjainkra, tudósainkra, művészeinkre, tanítókra és papokra.

Ezer évünk áldásai közé tartozik a keresztyén hit, az egyéni és közösségi életünk számára utat mutató, a Szentírásra, Bibliára alapozott erkölcsiség, az egyházi intézmények, kolostorok, iskolák, a reformáció egyházi megújulási mozgalma, benne többek között az irodalmi nyelvünket megalapozó Károli-bibliafordítás. Két kézzel áldott meg minket az Isten!

Tudjuk, nemcsak áldásról szól ezer évünk történelme. Volt erre tatár és török, labanc és orosz, végigszenvedtünk vesztesként két világháborút Trianonnal. Sütő András kifejezése szerint mindig ott jártunk a „Nagy Romlás” szélén. Ebbe a „Romlásba” tartoznak bele a testvérharcok, a pártoskodások, a vallásháborúk, a Németh László által emlegetett „morbus minoritatis”, „a kisebbségi kór”, de az ellenkezője is, az öntúlbecsülő nemzeti gőg. Önpusztítás és megalázó helyzetek, kitelepítések, vészidőszakok, kuláklisták, kisebb-nagyobb magyar „gulágok”, ötvenhat utáni megtorlások dacára „csakazértis” itt vagyunk. Hány nép tűnt el erről a földről szinte nyomtalanul! Áldás, hogy „csakazértis” megmaradtunk!

Az áldás természete, hogy úgy lehet megtartani, ha továbbadjuk. Legyen hát kevesebb az átok, mert kisebb és nagyobb közösségekben egymás számára pokollá is tudjuk tenni az életet. Az apostoli tanács: „legyünk egyetértők, együttérzők, testvérszeretők, könyörületesek...”

Ezer év áldásaira emlékezve talán valamilyen tökéletes Magyarországot kellene célul tűznünk magunk elé? Tudjuk, ez nem lehetséges, de a jelenleginél egy kevésbé rosszat megvalósíthatunk! Egy-egy lépést tehetünk az áldás továbbosztogatása útján és a leghosszabb út is az első lépéssel kezdődik. Így legyen!

Megjegyzések

Némi töprengés után úgy döntöttem, hogy tavaszi számunkhoz nem adok hibajegyzéket. Tudok ugyan hibákról, de csupán egyetlen egyet javítok: Kossuth Lajos természetesen kormányzóelnök volt – és nem kormányzó miniszterelnök. (10.1.) Sietésből és fáradságból fakadó elírásról van szó, kérem Olvasóinkat, hogy így tekintésék.

Talán az sem kizárt, hogy a tavaszi szám némileg aránytalan. A hatalmas Regnum Marianum-téma csupán egy rövid összefoglalással van jelen, míg a magyar ökumené egy vékony szelete háromszor annyi helyet kapott. A terjedelem tehát nálunk sem fejezi ki a téma fontosságát. Az említett két írás – egymás mellett – talán végletes példa. Azzal a tanulással, hogy a lapszám és a súly közti kapcsolat ugyan nem mechanikus, de azért figyelembe kell venni.

Az arányosság egy magyar evangélikus folyóirat számára különben is fontos szempont: van egy sajátos idődimenziója. A hazai lutheránusság szellemi súlya sokkal nagyobb volt a múltban, mint a jelenben. Nemcsak az elvilágiasodás gyöngít, hanem azok a történelmi csapások is – Trianon, kitelepítések-kitelepülések –, amelyek az evangélikusokat viszonylag súlyosabban érintették, mint a két nagyobb egyházat. A múlt és a jelen között szélesre nyílt az olló: egy lutheránus folyóirat megpróbál ugyan méltó lenni a gazdag örökségre, de a mostani erőforrások szűkösek. Az aránytalanságot különböző – gyakran bizony esetleges – módszerekkel próbáljuk ki-küszöbölni.

Másrészt ritkán szólunk arról, hogy múltbeli, jeles teljesítményünk is felemás. A kiemelkedő egyéni, vagy közösségi alkotások – részint a fokozatos elvilágiasodás, részint a nyelvi-földrajzi széttagoltság miatt – csak igen vitatható mértékben képeztek felekezeti kultúrát. Részletekbe most nem bocsátkozom, egy példát azonban megemlítek. A budai Duna-part képét erősen meghatározza a Mátyás-templom és a Szilágyi Dezső-téri templom: egymásnak felelnek. Tudjuk, hogy mindkettőt – egyházához hű – evangélikus mester alkotta: Schulek és Petz. A két mű a főváros historizáló építészetének, valamint a katolikus, illetve a református egyházművészetnek jeles emléke. Az egykori tervező vallása ma már közömbös. Íme: az egyéni teljesítmény nálunk volt, de másutt kellett szervesülnie.

A példa egyszerűsít, de tanulságos. Nem gondolom azonban, hogy csupán szomorítana. Mert a lutheránus jelenlétnek ezeket a különös, áttételes formáit vizsgálni, tudatosítani – folyóiratunk számára kedves feladat. S ha sikerül meghaladnunk az adatközlés – különben becsülendő – szintjét, olyan szellemiséget továbbíthatunk Olvasóinknak, amely talán nem oszlatja el minden hiányérzetüket, de a mai, megváltozott viszonyok között is életszerűnek mondható.

A szerkesztő

IFJ. FABINY TIBOR

Beoltás

Textus: Róma, 11, 17-24

„Ha azonban az ágak közül egyesek kitörttek, te pedig vad olajfa létedre beoltattál közéjük, és az olajfa éltető nedvéből részesültél, ne dicsekedj az ágakkal szemben. Ha mégis dicsekszel: nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér hordoz téged. Azt mondod erre: »Azért törtetek ki azok az ágak, hogy én beoltassam.« Úgy van: azok hitetlenségük miatt törtetek ki, te pedig a hit által állsz. Ne légy elbizakodott, hanem félj! Mert ha az Isten a természetes ágakat nem kímélte, téged sem fog kímélni. Lásd meg tehát Isten jóságát és keménységét: azok iránt, akik elestek, keménységét, irántad pedig jóságát, ha megmaradsz ebben a jóságban, mert különben Te is kivágatsz. Viszont ha ők nem maradnak meg a hitetlenségben, szintén beoltatnak, mert Istennek van hatalma arra, hogy beoltsa őket. Hiszen ha Te levágattál a természetes vad-olajfáról, és a természet rendje szerint beoltattál a szelíd olajfába, akkor azok a természetes ágak mennyivel inkább be fognak oltatni saját olajfaágukba!”

Kedves Igehallgató Gyülekezet, kedves Testvérek!

A Biblia nyelvezete egy sajátos megszólító nyelv. Több ezer esztendővel ezelőtt ugyanúgy hatást váltott ki az olvasókból és a hallgatókból, mint ma. A szavak itt erővel, tekintéllyel bírnak. Mindez részint annak is köszönhető, hogy a Szentírás nagy része képes, költői beszéd.

Ha kicsit is szeretjük az irodalmat, lehetetlen nem elcsodálkoznunk az Ószövetség próféciáinak, Jézus példázatainak, vagy akár Pál apostol leveleinek gazdag képvilágán, hiszen azok fantáziánkra, érzelmeinkre egyaránt hatnak. Ha megkóstoltuk, megéreztük ennek a beszédnek az ízét – akkor szomjúhozunk rá. S ha isszuk azt – felüdülnünk. Azért van ez, mert a Biblia nyelvezete nem dogmatikus, hanem metaforikus nyelv.

Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levelének most felolvasott szakaszában is szinte hemzsegnék, nyüzsögnek a természet világából vett képek és metaforák: olajfa, gyökér, éltető nedv, ág, beoltás, kivágás. Először azt nézzük meg, hogy eredetileg miről is volt szó az itt felolvasott részben, másodszer pedig majd azon töprengjünk, hogy ma miként szólít meg minket, közéleti személyeket, értelmiségieket, vagy éppen hatalmon lévőket Pál apostol kétezer évvel ezelőtt leírt üzenete.

1.) Mi az egykori üzenet?

A Rómaiakhoz írt levél Pál apostolnak teológiailag legmélyebb levele. Amikor az egyháztörténelemben újra és újra felfedezték, az valamiképpen mindig az egyház megújulását eredményezte. Így volt ez Szent Agoston, Luther Márton vagy századunkban Barth Károly esetében. Pál apostol zsidó származású volt, de magát mégis a pogányok apostolának nevezte.

E levél 11. fejezete arról szól, hogy a zsidóság és a pogányság hogyan viszonyul egymáshoz Isten tervében. Mindezt Pál, a Benjámin törzsből lett zsidó keresztény a pogányokból lett római keresztény gyülekezetnek írja. Saját népének tragikus, de nem végzetes sorsáról beszél itt Pál apostol. Izrael, a választott nép megbotlott és tragikusan elesett, amikor nem ismerte fel az Úr meglátogatásának idejét, a Názáreti Krisztusban eljött Messiást, a Krisztust. Ugyanakkor Izrael elesése lett a pogányok üdvössége. Isten üdvtervében azért nyílt lehetőség a pogányok megtérésére, mert Izrael elutasította a Messiást.

Ugyanezt a váratlan fordulatot villantotta fel Jézus is a királyi menyegzőről szóló példázatában. A meghívottak visszautasították a menyegzőre szóló meghívást. A király ekkor megparancsolta, hogy a keresztutakról bárkit, az utca népét hívják be az ünnepélyre. Így a lakodalmas ház megtelt vendégekkel.

Pál apostol most ezekhez a keresztutakról behívott pogány keresztényekhez szól, akik mindazokat a javakat, ajándékokat élvezhetik, amelyek eredetileg a kiválasztott népnek jártak volna. Izrael népét „szelíd olajfának” nevezi, hiszen az ékes olajfát (Hóseás 14,7) maga az Úr ültette és gondozta. E fának egyes ágai – mivel elszáradtak és gyümölcsöt nem hoztak – kitörttek. Isten azonban – a természet rendje és a kertészek gyakorlatával szemben – nem a szelíd olajfát oltotta be a vadba, hanem a vadolajfát a szelídbe. A vadolajfa így a szelíd olajfa zsíros gyökeréből részesült.

Az apostol figyelmezteti a megtért, kereszténnyé lett pogányokat, nehogy visszaéljenek e kiváltságos helyzetükkel, ne dicsekedjenek: „nem te hordozod a gyökeret, hanem a gyökér hordoz téged”. Annyiban igazat ad nekik, hogy a zsidóság ága azért törtetett ki, hogy ők beoltassanak. Am rögtön hozzáteszi: „azok hitetlenségük miatt törtettek ki, te pedig a hit által állsz. Ne légy elbizakodott, hanem félj!” Egyedül a hit tartja meg ezt az egykoron vad népet: az Isten félelme és az evangélium szeretete.

Istenismeretet is tanít itt Pál apostol: azt, hogy Isten egyszerre kemény és jóságos. Igazságos és kegyelmes. Azok iránt, akik megtagadták őt és elestek, kemény az ítélet, de azok iránt, akik befogadták őt, nagy az irgalma. Dicsekvésre tehát semmi okuk. E pogány keresztények is a hit egyszerre félelmetes és csodálatos kötélrancát járják: ha Istenben bíznak, akkor megmaradnak, ha azonban leveszik Istenről tekintetüket, akkor menthetetlenül leesnek és elvesznek.

Pál apostol azonban nem mondott le saját népének üdvösségéről. Ugyanebben a fejezetben azt írja, hogy Isten a pogányság befogadásával mintegy féltékennyé akarta tenni Izraelt. És Pál abban reménykedik, hogy népe nem marad meg a Krisztus-hit nélküli állapotban, és akkor Istennek ismét hatalma lesz beoltani őket.

2.) Mi a mai üzenet?

Ma reggel mégsem lehet csak az a feladatunk, hogy Pál apostol üdvtörténeti víziójáról elmélkedjünk. Azt sem hiszem, hogy a zsidóság sorsáról és küldetéséről vallott hitünket kellene most végiggondolnunk. Meggyőződésem, hogy e szakasz a korabeli mondanivalóján túl ma is mindnyájunkat megszólít és zsigereinkben érint. Miért?

2.1. Önismeretre és Istenismeretre nevel

Mert egykor mindnyájan vad olajfák voltunk. A mi történetünk pehelykönnyű az Isten történetéhez képest. A történelem mozgása, játéka folytán mi is váratlanul kiválasztódnunk és érdemtelenül beoltattunk egy olyan fába, amelynek életkora sokkal több, történet pedig sokkal régebbi, mint a miénk.

E fának gyökere van, ami évezredek óta adja a növekedéshez és az élethez szükséges tápanyagot. Mi csak beoltattunk – nehogy egy percre is azt gondoljuk, hogy mi hordozzuk a gyökeret, hiszen fordítva van: a gyökér hordoz bennünket. Helyesen felismertük, hogy kultúránkat nem akkor visszük előbbre, ha utópisztikus eszmék jegyében „a múltat végképp eltöröljük”, hanem akkor, ha a gyökereinkhez visszatérünk.

Ám tévedünk, ha – Pál apostol szavaival: „dicsekszünk” és azt gondoljuk, hogy mi térünk vissza a gyökerekhez. Nem. Isten az, ki beoltott minket, a vadolajfát a szelíd olajfába. Isten az, aki vad olajfából szelídet tud nemesíteni, a kövekből Ábrahámnak fiakat tud teremteni (Máté 3,9). Hiszen Isten a mozgatója, fenntartója ennek a történelemnek. Ő teremt olyan feltételeket, hogy mi beoltódjunk. Nem dicsekvés, hanem csakis a hála szava hagyhatja el ajkunkat, hogy a mi generációnkban megtörténhetett az, amiről a szüleink nemzedéke még álmodni sem mert.

2.2. Mi is a gyökér?

Nézzük meg most közelebbről, hogy mi is az a gyökér, aminek a tápanyagát magunkba szívhatjuk! Néha úgy mondjuk, hogy ez a gyökér a zsidó-keresztény kultúrkör, az egyház, vagy éppen az európaiság elfelejtett értékei. Igen ám, de nehogy a négy évtizedes időmítosz kimúlta után egy térmítosz rabjai legyünk! A gyökér nem egyszerűen a kereszténység, nem a klérus – a gyökér még ennél is mélyebben van. A Biblia tanúsága szerint ez a gyökér nem egy intézmény, nem is egy kultúra, nem is egy hagyomány, még csak nem is egy vallás – hanem egy személy.

Ézsaiás prófétánál olvassuk: „Vesszőszál hajt ki Isai törzsökéről és hajtás sarjad gyökereiről.” (Ézsaiás 11,1) „Azon a napon Isai gyökeréhez fognak járulni a nemzetek, mert zászlóként magaslik ki a népek közül.” (11,10)

A Jelenések könyvében ezt olvassuk: „Ne sírj, győzött a Júda törzséből való oroszlán, Dávid gyökere és felnyitja a könyvet és a hét pecsétet.” (5,5)

A Biblia utolsó lapján Jézus mondja magáról: „Én vagyok Dávidnak ama gyökere és ága, ama fényes és hajnali csillag.” (22,16)

Jézus Krisztus egyszerre a gyökér és az új hajtás, a régi és az új, aki volt, aki van és aki eljövendő, az alfa és az ómega. Magáról azt mondta: „mielőtt Ábrahám lett volna, én vagyok” (8,58). János apostol hozzáteszi: „Minden általa lett, és nélküle semmi sem lett, ami létrejött.” (János 1,3) Amikor tanítványaitól búcsúzott, Jézus is az élővilág, a beoltás organikus metaforáihoz fordult: „Én vagyok a szőlőtő, ti a szőlővessző, aki énbennem marad, és én is őbenne, az terem sok gyümölcsöt, mert nélkülem semmit sem tudtok cselekedni.” (János 15,5)

2.3. Meddig maradhatunk meg?

Pál apostol a római pogány keresztényeket metsző szigorúsággal figyelmezteti: „ne dicsekedj, hanem félj”. Dicsekvésre semmi okunk, a hittel való dicsekvésre a legkevésbé. A hitet kaptuk és az nem a miénk. „A hit által állok.” Emlékezzünk, hogy Pál mint mond a Korinthusi levélben: „Aki tehát azt gondolja, hogy áll, vigyázzon, hogy el ne essék!” (1 Kor 10,12) A hiteles kereszténység sohasem lehet dicsekvő, büszke vagy triumfáns. Abban a pillanatban, amint magasabb rendűnek véljük magunkat, azonnal elbukunk és kivágattatunk. Pál apostol arra figyelmeztet, hogy a pogány kereszténységgel, s ha ezt továbbgondoljuk, magával a történeti kereszténységgel ugyanaz bármikor megtörténhet, ami a szelíd olajfával. Ezért mondja, hogy félj, azaz vigyázz, hogy el ne essél!

A félelem nem valami szorongást vagy paranoiát jelent, hanem éberséget. „Félelemmel és rettegéssel munkáljátok üdvösségeteket” – mondja az apostol (Filippi

2,12), és nyomában Kirkegaard. A félelem nem valami negatív dologtól való rette-gés, hanem óvatosság és éberség: nehogy elveszítsük az Istennel való bensőséges kapcsolatot. Ha hit által állunk, akkor hit nélkül nem állunk! Az igazi hitnek része ez az istenfélelem. A kereszténység nem kibérelt páholy, nem társadalmi vagy anyagi biztonság, hanem valóban sokkal inkább egy kötélánc.

Ha belátom, hogy nem magamtól, hanem Isten kegyelméből kerültem fel a kö-télre, csak akkor tudok fennmaradni! Nem magamban, hanem egyes egyedül csak őbenne kell bíznom. Akármilyen magasra jutottunk, Isten, hit, a gyökér nélkül a mélybe zuhanunk.

Hitre jutni sem könnyű, hiszen le kell győzni önmagunkat. Van, amikor az üldözés vagy a félelem gátolja vagy apasztja a hitet. Ez történt nálunk, századunk második felében. Ám ma mintha egy ezekkel ellentétes erő kísértene. Ma mintha túl könnyű, divatos, sőt társadalmi előnyökkel járó dolog lenne kereszténynek lenni. Én félek attól a kereszténységtől, ahol a hitnek már nincsen tétje! Hitre tehát nem könnyű jutni, de abban megmaradni, megtartatni, megállni még nehezebb!

Akkor tudunk megmaradni, ha megértjük, hogy nem a magunk urai vagyunk, hanem Isten tenyerén élünk. A hüvelyk és a kisujja között feszítette ki azt a kötelet, amelyen hitben járhatunk. Ha elfogadjuk, hogy a gyökér táplál minket, akkor a zsoltáros szavával, olyanok leszünk, mint a folyóvíz mellé ültetett fa. (Zsoltár 1,1)

A gyökérben, Krisztusban kell meggyökereznünk, mert akkor élünk, termünk gyümölcsöt és nem hervad el fánk lombja sem. A gyökérben akkor tudunk meggyökerezni, ha befogadjuk Isten beszédét, a magot, az ő ígését, amivel táplál minket. Ő szórja ezt a magot, és azt akarja, hogy ne az útfélre essen, hanem a szívünkben eresszen gyökeret. Isten nemcsak a vadolajfát oltja a szelídbe, hanem fordítva is cselekszik: a romolhatatlan magot belénk, a romolhatóba ülteti. Jakab apostol írja: „Szelíden fogadjátok a belétek oltott ígét, amely meg tudja tartani a lelketeket.” (Jakab 1,21)

Összefoglalva: Pál apostol nemcsak a pogány keresztényekhez, hanem ma is mindnyájunkhoz szól. Először önismeretre és istenismeretre nevel, arra emlékeztet, hogy honnan jöttünk és kinek köszönhetjük privilegizált helyzetünket. Másodszor arra tanít, hogy ki az a gyökér, aki szüntelenül éltet és táplál minket. Harmadszor, a kigyó éleslátó értelmével és a galamb szelídségével figyelmeztet minket, hogy a hitben megmaradjunk, ki ne töressünk és le ne vágassunk.

Adja Isten, hogy az Ő segítségével megmaradhassunk az életet tápláló gyökérben, hogy ne a rosszra való hajlam, a halál, hanem a jóra való hajlam, az élet kerekedjék felül mibennünk.

Válasszuk az életet! Ámen!

Imádkozzunk!

Mennyei Édesatyánk!

Köszönjük Teneked, hogy prófétáidon, apostolaidon keresztül több ezer év távlatából megszólítasz minket és beszélsz hozzánk.

A látszólag korhoz kötött történetek és tanítások is a mi tanulságunkra írtak meg. Köszönjük, hogy a teremtet élővilágból, a természetből vett képek és hasonlatok révén mindig megérintesz minket.

A Te hangodat hallva mi térdre borulunk, és jó, hogy emlékeztetsz arra, hogy kik vagyunk.

Köszönjük, hogy azt is újra és újra emlékezetünkbe vésed, hogy Te kemény és kegyelmes Isten vagy.

Tudjuk, hogy dicsekvésre semmi okunk. Azért állunk, mert Te hitet támasztottál bennünk. És addig élünk, amíg Beléd kapaszkodunk.

Köszönjük, hogy az életünkhöz nélkülözhetetlen tápanyagot a gyökéren keresztül biztosítod nekünk. Nem mi hordozzuk a gyökeret, hanem a gyökér minket.

A Te Szent Fiad érettünk hozott áldozata ez a gyökér. Ő a gyökér és az ág, a Júda törzséből származó oroszlán, aki egyedül méltó megnyitni a könyvet!

A Te Szentlekedet kérjük, hogy segítsen nekünk megmaradni, a hitben megállni, hogy onnan le ne essünk és el ne vesszünk!

Add, hogy ma is szelíden fogadjuk a belénk oltott ígédet, a te szent beszédedet.

Add, hogy igéddel táplálkozva, a Szentlélek erejével megerősítve térjünk vissza hivatalunkba, munkahelyünkre, otthonainkba.

Segíts nekünk, hogy helyt álljunk ott, ahová Te állítottál minket; a Tőled kapott erővel és derűvel tudjuk orvosolni embertársaink és nemzetünk baját.

A Te Szent Fiad nevében kérünk, akinek a nevében együtt imádkozunk!

Ámen!

Elhangzott egy politikusoknak tartott reggeli áhítatként a Németajkú Református Gyülekezetben, 2000. február 8-án.

Örök élet – a beteljesült közösség

„Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit.”¹

Késő őszi. Az évszak hangulata csakúgy, mint az egyházi esztendő dramaturgiája, a vég, az elmúlás felé tereli tekintetünket. Ahol pedig mulandóságunk homloktérbe kerül, ott válik igazán tapinthatóvá a több, a teljesebb, a csorbítatlan élet igénye. Érveljen bármily meggyőzően a teológus, mondván, hogy e téma egyáltalán nem (csak) a koporsónál, a biológiai élet végénél aktuális; hogy valójában sokkal inkább kötődik Húsvéthoz vagy éppen Mennybemenetel ünnepéhez; az örök élet kérdését most érezzük igazán időszerűnek.

Örök élet. A keresztyén hit egyik legsarkalatosabb, egyben az egyik legtöbb problémát felvető témája. Mit tudhatunk, mit remélhetünk? A nyelv, az értelmezés elég bonyolulttá, vitathatóvá teszi életünk már meglévő, megtapasztalt, ismerős mozzanatait is. Akkor pedig mit kezdhetünk egy csak remélt, még meg nem élt, egy lényegéből adódóan minden analógiát nélkülöző *állapottal*. Mit kezdhetünk egy olyan szókapcsolattal, amelynek elemei külön-külön is elég problematikusak, ráadásul egymásnak is ellentmondani látszanak? Amikor egy ennyire központi jelentőségű fogalommal kapcsolatban ilyen kevés a tapasztalati tényező, akkor annál inkább szóhoz jut a fantázia, a sokszor egymásnak ellentmondó asszociációk sokasága. Teremthető-e rend, állíthatunk-e biztosat az örök életről? A Biblia közvetlenül nem sokat árul el; inkább ígéri, mint definiálja a fogalmat.² Az azonban nyilvánvaló, hogy az örök élet egy olyan átfogó valóságra utal, amely csak a Krisztus-esemény egésze felől közelíthető és érthető meg, s a kérdéses kifejezésnek inkább csak utaló, mint leíró szerepet tulajdoníthatunk.

Örök élet – önellentmondás?

Az *örök* csakúgy, mint fogalmi rokona, a *végtelen*, negatív következtetés szülötte; az időben adott végesség ellentéte. Reflektálni tudunk rá, elképzelnünk azonban képtelenek vagyunk. A végesség ténye annyira átjárja minden fizikai és szellemi porcikánkat, hogy az örökről gondolkodni csak tisztán spekulatív értelemben tudunk. Mindez éppen akkor válik egészen nyilvánvalóvá, amikor az örök fogalmát az *élettel* hozzuk kapcsolatba. Az élet első pillantásra belesimul az örök fogalmába, hiszen lényege éppen a folyamatosság, az önfenntartás. Ebből a szempontból nézve könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy az élet rendeltetése, lényege szerint örök; a halál a közbejött természetellenes szakadás. A fentiekből azonban kitűnik, hogy tagjaink, ősi, mélyen beivódott tapasztalataink szerint az elmúlás életünk elkerülhetetlen, a szó eredeti értelmében természetes velejárója. A tényleges emberi élet a szó szoros értelmében időszerű. A *létről* – lévén maga is meglehetősen spekulatív fogalom – talán állíthatjuk, hogy örök, de az élet, a megélt, konkrét, személyes lét minden ízében a végességhez kötött. „Örök élet? Mit lehet annyi ideig csinálni?” – A profán ember első önkéntelen reakciója (s talán nem csak az övé) sokat elárul.

Nem csupán életünk egy-egy eleme, eseménye történik az időben, azaz történetyszerű – magának az életnek is íve, története van. Keletkezésétől fogva a vége felé tart.³

A kifejezés két tagjának „összeférhetetlensége” nyilvánvalóvá teszi, hogy az örök élet semmiképp sem azt jelenti, amire első hallásra gondolunk. Nem életünk meghosszabbítása az idő végtelenjébe. Az örök nem egyszerű jelzője az élet már ismert jelenségének. A két elem kölcsönösen minősíti egymást – benne sem az örök, sem az élet nem azt jelenti, amit külön-külön. Az örök sokkal többre, minőségileg más, gazdagabb tartalomra mutat mint az idő határtalansága. Az élet pedig csak metaforája annak az új, Isten által megígért, „elkészített” *létformának*, amelyről híjával vagyunk minden tapasztalati és apriori ismeretnek;⁴ annak, „amit szem nem látott, fül nem hallott, és ember szíve meg sem sejtett”⁵. Az örök élet tehát csak kényszerű elnevezése az általa jelölt valóságnak, mégis, számot kell adnunk arról, hogy miért éppen ebben a kifejezésben ölt leggyakrabban testet a keresztyén reménység.

Örök élet – amiben szűkölködünk

Az életünk a legtöbb, amink van. Az élet révén lehet részünk mindabban, ami adatik; ha elvész, mindenünk oda lesz. Természetes tehát, hogy ezzel a szóval próbáljuk megközelíteni azt, ami még ennél is több. Éppen ennek a logikának köszönhető, hogy az Újszövetségben – különösen a jánosi iratokban – az élet szó nem egy ízben a már Krisztusban nyert új, igazi, örök életet jelöli.⁶ Krisztus révén már ez a legtöbb, amink lehet – *ez érdemli meg* az élet nevet. Ami tehát az emberlét lehetséges legtágabb perspektíváján is túlmutat, azt az *élet* metaforájával közelíthetjük meg legjobban.

Ugyanezt a gondolatmenetet követve válik világossá, miért éppen az *örök* fogalma kínálkozik minősíteni ezt az új életet. Ha az élet a legtöbb, amit magunkénak tudhatunk, akkor az élet elvesztésének elkerülhetetlen ténye, azaz mulandóságunk fejezi ki leginkább az emberi élet tragikus karakterét. A halál nem csupán határa létezésünknek, nem egyszerűen az – egyébként egyöntetűen örömteli – élet szomorú záróköve. Egész életünk a mulandóság jegyében áll. Úgy is mondhatnánk, hogy az emberlét mind induktív, mind deduktív értelemben a halálról vall. Testi-lelki elenességünk, veszélyeztetettségünk, szorongásaink, csalódásaink csakúgy, mint a megélt veszteségek, azaz álmaink, elhatározásaink, jó szándékunk, érzelmeink, reménységünk, emberi kapcsolataink *kis halálai* mind a valódi, végső elmúlást sejtetik. Ugyanakkor a halál, halálunk tudata már rávetül aktív életünkre is, árnyékot vetve boldog pillanatainkra, megkeserítve a létezés és kötődéseink örömét, emlékeztetve arra, hogy a tartósnak, öröknek (!) vágyott állapotnak előbb vagy utóbb vége szakad. A halálban sűrűsödik tehát össze mindaz, ami már ebben az életben veszteség; mulandóságunk szimbolizálja egész halálra szánt életünket. Következésképp a Krisztusban remélt igazi életet leginkább a mulandó ellentétével, az *örök* jelzővel minősíthetjük. A fogalom azonban itt már korántsem csupán az idő végtelenségére utal. Magába szívja, összesűriti mindannak az ellenkezőjét, ami az emberi élet tragikus jellegét adja. Az örök a megbízható, tartós, szilárd, amire félelem nélkül támaszkodhatunk. Karakterét nem annyira a végtelenség, mint inkább annak a bizonyossága adja, hogy a pillanat múltával nem kell nyomban gyászolnunk annak ajándékát. Ezen a ponton egy még mélyebb összefüggés válik kitapinthatóvá.

A halálban az ember a káosztól való ősi félelmét látja beigazolódni. A teremtő értelem révén életté rendeződött kaotikus anyag újra darabjaira esik szét. Az elemek értelmetlen összevisszasága, amelyet az élet személylé, valakivé, Énné formált,

visszahull a semmibe, a névtelenbe, a személytelenbe. Az elmúlás azt a mindig is bennünk ólálkodó sejtést teszi kétségbeejtő bizonyossággá, hogy a káosz a valóság, s az értelmes élet illúzió; hogy a dolgok kérlelhetetlen logikája a széthullás. A halál ténye azt sulykolja belénk minduntalan, hogy az elmúlás örök, az élet ideig való. Az élet fogalmához kapcsolódva tehát az örök nem csupán mindannak a negatívumnak a tagadása, amit legteljesebb értelemben a halál fémjelez. A káosz értelmetlenségével szemben az *örök élet* az életet, az értelmes létet állítja öröknek.

Az első hallásra értelmetlen szókapcsolat valójában rendkívül gazdag fogalomnak bizonyult. A fentiek azonban csupán a fogalom elemzésén, az általa keltett aszszociációk rendszerezésén alapulnak. Azt a bennünk rejlő vágyat fogalmazzák meg, amely a fogalom hallatán napvilágra kerül. Úgy is mondhatnánk, hogy mindez az örök élet hitének emberi oldala. Allíthatunk-e valamit a kifejezés újszövetségi tartalmáról; mi rejlik az örök élet beszéde mögött?

„Eljön az óra, és az most van...”⁷

János evangéliumát olvasva érdekes kettősséget tapasztalunk. Egyrészt nyilvánvaló, hogy az evangélista számára az idő, az időpontok, a történések sorrendje rendkívül fontos, ugyanakkor nemegyszer az a benyomásunk, hogy inkább időtlen dráma, mint valódi történet tanúi vagyunk. Anélkül, hogy történeti magvától elszakítaná, János érzékelteti a Krisztus-eseménynek az egész valóságra kiható, kozmikus jelentőségét. Mindezt azonban úgy teszi, hogy a hallatlan távlat nem válik ugyanakkor hallatlan távolsággá is. Ellenkezőleg, az evangélista nyilvánvaló célja *jelen idejűvé tenni* Jézus drámáját. Az örök élet témája éppen abban az evangéliumban kerül a legszembetűnőbben előtérbe, amely ugyanakkor a legjobban hangsúlyozza a pillanatot, a *most* jelentőségét.⁸ Az örök, amely a történetivel összeférhetetlen, leginkább – talán épp a végtelen kontraszt folytán – a pillanattal rokon. Az örök étellel éppen a mindenkori most, a meghallás, a szembesülés, a befogadás pillanata köt össze. „Aki hallja az én ígémet, ... aki hisz a Fiúban, ... aki eszi az én testemet, és issza az én véretem, annak örök élete *van*”⁹. Az örök élet valósága a Krisztussal való találkozás pillanatában tör be életünkbe. Azt nem mondhatjuk – bármily tetszetős gondolat is lenne, – hogy e pillanat maga az örök élet. Inkább azt a pontot jelenti, amelyben az időhöz, a történetihez kötött életünk érintkezik az isteni teljességgel. János sajátos perspektívájának fényében azt is mondhatjuk, hogy maga a Krisztus-esemény is pillanat-természetű. Ami számunkra Jézus története, a „testté lett” és az „elvégeztetett” közé feszülő dráma, az az örök élet távlatából tekintve egyetlen ponttá sűrűsödik össze: az a *pillanat*, amelyben Isten közli magát az embervilággal. Ez a pillanat pedig lényegében egyezik a Krisztussal való személyes találkozás mindenkori *mostjával*; sőt maga Krisztus a találkozási pont.

„Az pedig az örök élet, hogy ismernek téged...”¹⁰

Ha az örök élet újszövetségi tartalmát firtatjuk, az első, amit megállapíthatunk, éppen ez: Isten közölni akarja magát a világgal, találkozni akar velem. Az, akit Deutero Ézsaiás még elrejtőzködő Istennek *ismer meg*, Jézusban meg akarja velünk ismertetni önmagát. Nem „hátról”¹¹, töredékekben, a teremtésben elszórt, sokszor félreérthető nyomai révén, hanem szemből, közvetlen módon, lényege szerint. A *lényeg* itt természetesen nem az isteni teljességet jelenti, az örök továbbra is túl esik elménk határain. A Krisztussal való találkozásban Isten akarata, velünk való

szándéka, az *isteni motiváció* tárul fel. Az önfeltárás pedig már egyúttal az önátadás mozdulata. Már erről vall a megtestesülés kenózisza is, és ez teljesedik be a kereszten. Aki tökéletesen szeret, az teljesen átadja, kiszolgáltatja magát. Amikor az ember Jézus erőtlenségében nem ismeri fel az isteni szeretetet, amikor számára épp a kereszten rejtőzködik el leginkább Isten, akkor önmagáról is lehull a lepel. Nyilvánvalóvá válik, hogy az örök isteni nem csupán szellemünk számára felfoghatatlan, de ethoszunk is értetlenül áll előtte. A keresztt csendje a legnagyobb misztérium.¹² Amikor a legnagyobb hatalom a legmélyebb szeretetben nyilvánul meg, egyúttal kiderül az is, hogy az embernek minél nagyobb a hatalma, annál kevésbé van a hatalmában a szeretet mellett dönteni. Éppen itt, Isten szabadító tetteiben válik nyilvánvalóvá, mennyire rászorulunk erre a szabadításra.

Ha a Jézussal való találkozás az a pillanat, amikor az örök élet fénye életünkre vetül, akkor a keresztt az a hely, ahol ez a találkozás létrejön. A keresztt egyszerre Isten feltárlkozásának, a mi lelepleződésünknek és megváltásunknak a helye. Krisztus művében Istent ismerem meg. Őt megismerni tehát egyúttal azt jelenti, hogy a megváltottjának ismerem fel magam. Ez az ismeret tehát több, mint tudás: maga az örök életre való szabadulás. Az örök élet azt jelenti, hogy ismerjük az Atyát.

„Ha közösségünk van vele...
akkor közösségünk van egymással”¹³

Amikor Jézus az utolsó vacsorát az Atya országában való eszkatológikus ünnepséggel hozza összefüggésbe¹⁴, arra ösztönöz, hogy az örök élet ajándékát a vele való asztalközösség képében próbáljuk megérteni. Az utolsó vacsora egyszerre jelenti a baráti együttlétet, a szoros összetartozás alkalmát és a Krisztusból való közös részesedést. A közösségnek ez a kettős értelme az örök élet tartalma. Krisztusban nyilvánvalóvá válik, hogy Isten, aki maga hoz áldozatot értünk, nem eszköznek akar valamely rajtunk túlmutatató ügy érdekében. Mi vagyunk Isten ügye. A Krisztusból való közös részesedésünk az Atyával való összetartozásunkat, együttlétünket, a vele való közösségünket munkálja. Az örök élet maga ez a közösség.

Ez a közösség az alapja az egymással való közösségünknek is. Azokkal, akikkel személyes időnk és helyünk összeköt, és azokkal, akikkel csak az örök élet révén tartozhatunk össze. A szentek közösségével, mindazokkal, akik az idő és tér mélységében, előttünk vagy utánunk járva, más földrajzi és kulturális koordinátákon ugyan, de ugyanabból a Krisztusból élnek. A vele való találkozás örök *mostjában* a sok egyéni időnk egy-egy pillanatra összehangolódik, Isten *ideje* valamennyiünk idejévé válik.

Ez a közösség nem a *hozott anyagra*, nem teljesítményeinkre, még csak nem is a közös akaratra épül. Ellenkezőleg: alapja éppen a közös hiány, az a tény, hogy valamennyien szűkölködünk Isten igazságában, hogy valamennyien Krisztusra szorulóunk. A hiányt egyedül általa ismerjük fel, és azt egyedül a belőle való közös részesedésünk tölti be. A vele való szembesülésben nyert reális önismeret és a találkozás, a megtaláltság öröme segít munkálni azt az összetartozást, amelyre ő szánt bennünket, amely előképe, vagy inkább visszfénye az örök életben nyert beteljesült közösségnek.

JEGYZETEK

- ¹ *Isten ideje a legmegfelelőbb idő* – J. S. Bach 106. (Actus tragicus) kantátájának kezdősora
- ² Az egyetlen definíció jellegű megfogalmazást ld.: Jn 17, 3
- ³ Mindennek – ahogy arról a továbbiakban még szó lesz – csak látszólag mond ellent az elmúlás miatti fájdalmunk, a halállal abbamaradt élet feletti hiányérzetünk.
- ⁴ Az Édenkert vagy Aranykor szinte minden ismert kultúrában meglévő „emléke” elképzelhető úgy, mint ennek az eredetileg nekünk szánt ideális állapotnak a visszfénye kollektív tudatunkban. Az Újszövetség azonban a Krisztusban megvalósuló „új teremtést” nem annyira *helyreállításnak*, mint inkább egy teljesen új eszkatológikus valóságnak látja. A Római levél ötödik fejezetében, ahol az Ádám-Krisztus párhuzam szinte tálcán kínálja a *visszaállítás* gondolatát, Pál újra és újra hangsúlyozza a Krisztusban nyert új élet többletét, újdonságát. (Rm 5, 16-21)
- ⁵ 1Kor 2, 9
- ⁶ Mt 18, 8-9; Jn 3, 36; 5, 24; 6, 33; 6, 53; 1Jn 5-12 stb.
- ⁷ Jn 4, 23 és 5, 25
- ⁸ Jn 4, 23; 5, 25; 12, 31 és 13, 31
- ⁹ Jn 5, 24; 3, 36 és 6, 54
- ¹⁰ Jn 17, 3
- ¹¹ 2Móz. 33, 23
- ¹² ld.: R. Otto, *A Szent. Osiris*, Budapest 1997. 194-95. p.
- ¹³ 1Jn. 1, 6-7
- ¹⁴ Mt 26, 29

GYAPAY GÁBOR

Az egyház ereje

Az emberi társadalom elképzelhetetlen az istenhit nélkül. Mindez az isteni kinyilatkoztatás következménye, mert Isten kinyilatkoztatja magát a természetben és különleges módokon. Az ember sóváran ragadja meg a kinyilatkoztatás tényeit, mert az alapvető kérdések, a keletkezés és a halál, a szeretet és a gyűlölet, a bűn és a büntetés, a bűnbocsánat, valamint a körülöttünk levő világ számtalan jelensége az ember számára megválaszolandó kérdések özönét veti föl. A hit a vallás formái közt jelenik meg, az pedig gyakran az egyház szervezetében munkálkodik. A vallásnak kettős arculata van. Az egyén számára adhat biztos útmutatást, másrészt kisebb és nagyobb közösségek életét teszi biztonságossá.

A kereszténység a zsidó közösség vallásából és egyházából fejlődött ki, és történelme során az emberiségnek képes volt megnyugtató és Istenhez elvezető tanításokat és közösségi formákat létrehozni. Az európai élet alakulásában meghatározó szerepe volt, van és minden bizonnyal lesz is. Hallatlan erőt sugároz, még akkor is, ha időnként válságok jelentkeznek. Épp ezen válságok túlélése bizonyítja a kereszténység hallatlan erejét.

Az emberi társadalom alapvetően morális közösség, mert a benne élő emberek egymáshoz való viszonyát az erkölcsi értékrend szabja meg. Ez sokkal magasabb fogalom, mint a szokások, mert azok lehetnek biológiailag kódoltak, vagy körülmények szabta lehetőségek során kialakult cselekvések, míg a morál egy sajátos belső kényszer, amely a jó követését parancsolja és ez a parancs az Istentől származik, akár tudja azt az illető, akár csak érzi a rá ható erőt. A kereszténység ezt a morális érzéket a zsidó vallástól örökölte, mert már Ábrahám teljesítette Isten parancsát, és kialakította azt a rendet, hogy erre a parancsra hallgatni kell. Ez nem jelenti azt, hogy mindenki hallgatott is erre, mert a másik fontos tanítás, hogy az ember képtelen a jót magától követni. Az állam kialakulásával a morális parancsokat a törvények igyekeztek írásba foglalni. Ez Mózes nevéhez kapcsolódik, de itt jelentkezett a következő dilemma, nevezetesen a moralitás és a legalitás összeütközése. A törvényt ugyanis lehet betű szerint is értelmezni, és lehet a törvény szellemét követni. A bűnbeesés története rendkívül fontos lélektani fölismerés is. Péter, aki képes volt Jézus védelmére kardot rántani, mégis háromszor megtagadta Jézust. De amikor a kakas megszólalt, és eszébe jutott Jézus jövődöleése, kiment és keservesen sírt; megbánta bűnét, árulását. A zsidó vallásnak volt még egy alapvető sajátossága. A zsidó nép az őszövétségben Isten kiválasztott népe lett, ami hallatlan öntudatot, de felelősséget is jelentett. Ez a szövetség bővült ki Krisztussal az emberiség felé, mert az új szövetségben Krisztus érdeméből, a benne hívők és bűneiket megbánók, bűnbocsánatot nyertek. Akik ezt a történelem folyamán végiggondolták és átélték, a legsodálatosabb élményben részesülhettek. Egy megtörtént dolog (a bűn) meg nem történtté válhat. Krisztus egyúttal az ember számára a legfélelmetesebb dolgot, a halált is legyőzte, és az örök életet ígérte.

A keresztény egyház első és legfontosabb dolga ennek az örömhírnek (evangélium) hirdetése, ami természetesen rendkívül nehéz, összetett és áldozatos feladat. A történelem során mindig voltak, vannak és lesznek, akik ezt a reájuk bízott felada-

tot sikerrel tudták és tudják elvégezni, de mindig voltak, vannak és lesznek, akik a feladat nagyságával nem tudtak, illetve tudnak megküzdeni. A történész nem ítélt, csak a jelenségeket tárhatja föl.

A római birodalomban igen gyorsan terjedt a kereszténység. Ennek alapja az erkölcs volt. A Tízparancsolatot a törvény szelleme alapján tisztelték, és a krisztusi szeretet-paranccsal hallatlanul megerősítették. Hatott az Isten előtti egyenlőség hirdetése is, a szegénység dicsérete, de már ekkor a bűnbocsánat hirdetése volt a legfontosabb. Nem politizáltak, de a császár előtt nem áldoztak, ezért korán kialakult a keresztényüldözés. Az eredetileg zsidó szekta rövidesen megnyílt a pogányok előtt is Pál apostol kezdeményezésére. Eleinte keleten terjedt, de rövidesen a birodalom egész területén hódított. Szertartása eleinte csak a keresztelés és az úrvacsora volt. Minden szellemi mozgalom idővel saját fenntartására is kénytelen szervezetet létrehozni. Ez a II. században indult el. A presbiterek vezették az egyes gyülekezeteket, a diakónusok segítették, és a városokban megjelentek a felügyelők. Az üldözések nem ártottak a kereszténységnek, sőt a kiválasztottak hitét az erősítette is, annál inkább, mert szilárdan meg voltak győződve arról, hogy az ő hitük az egyedül igazi tan. Ez természetesen vallási vitákkal is együtt járt. Először a keleti vallásokkal kellett megküzdeni, majd normákat, hitelveket kellett megfogalmazni. A püspöki hatalom is egyre szilárdabb formákat öltött, és a görög műveltség is hatott. Ez eredményezte, hogy a görög filozófiai szakkifejezéseket fel tudták használni a keresztény tételek igazolására, de a III. századra épp a görög hatás következtében megjelent a képek és a szentek tisztelete is. Ennek a csodálatos, pezsgő szellemi életnek a szereplői voltak az úgynevezett egyházatyák. Csak néhány nevet említünk: Ireneus, Lyon püspöke, Cyprianus, Karthago püspöke, Tertullianus, Alexandriai Kelemen, Origines. A görög műveltségen pallérozott keresztény tudósok, művészek, költők és zenészek is voltak. Már a IV. században Hieronymus latinra fordította a Bibliát. Pannoniában született, Betlehemben kolostort alapított, a zenei kórusművészetet fejlesztette, és heves vitáiratokban védelmezte a keresztény tanokat. Ennek a szellemi erjedésnek a betetőzése volt Augustinus (Szent Ágoston, 354-430), aki a középkori gondolkodás máig ható legkiemelkedőbb alkotója lett. Fő műve: az „Isten Országá” (De civitate Dei). Ebben fogalmazta meg, hogy a jók és igazak világa véglegesen csak az utolsó ítéletkor fog megvalósulni. Addig pedig az egyháznak és a császárnak is a legfőbb feladata, hogy az embereket már a földi életben is az Isten országá felé vezesse. Szerinte az egyház az Isten országának földi előképe. Augustinus már az új helyzetben élt és írt, mert a IV. században, Diocletianus brutális keresztényüldözése után Nagy Konstantin először vallásszabadságot hirdetett, majd államvallássá tette a kereszténységet. Mint hippói püspök, aki előzetesen a szónoklattan tanára volt, megalapozta a középkori oktatás rendszerét. Nem látott ellentétet a tudomány és a hit között, mert az hirdette, hogy a hitigazságokat csak igen művelt elmével tudjuk megérteni. Éppen ezért elismerte az antik tudományok készségfejlesztő erejét.

A kereszténység államvallássá válásának azonban voltak súlyos következményei is. Eddig az lett keresztény, aki meggyőződött a hit jelentőségéről, most „érdemes lett” kereszténnyé lenni, tehát a gyülekezetek tagjai közé sok meggyőzés nélküli ember is bekerült. Hatalmi, személyi és szervezeti kérdések sok vitát és ellentétet eredményeztek. Létrejött az egyházszerkezet az állami hivatalrendszer analógiájára, mert az államhatalommal egyre szorosabb kapcsolat alakult ki. A püspöki hatalom kikristályosodott. A püspököket az apostolok kizárólagos utódainak tekintették, akik fölött álltak a presbitereknek és diakónusoknak, ők viszont a tartományi fővárosok metropolitáinak (Konstantinápoly, Jeruzsálem, Alexandria, Antiochia és Róma) rendelték alá. Az arab hódítás után csak Konstantinápoly és Róma maradt független, így e két metropolita között vita alakult ki az elsőbbség körül. Már korán felmerült, hogy a római püspök az „igaz hit őre”, majd I. (Nagy) Leó (440-461) a csá-

szár elismerésével „Krisztus helytartója” lett, aki az egyház legfőbb irányítója, a legfőbb bíró és a tanítás legfőbb őre.

Az egyházszervezet, az egyházi hierarchia kiépülésével párhuzamosan egy másik folyamat is megindult. A világi hatalom térhódításával szembeni ellenszenv az igazi krisztusi szegénység megvalósítására törekedett. Egyiptom éghajlata tette lehetővé, hogy egyesek remetének vonuljanak, és így magányos, önsanyargató élettel mutassanak példát. Ebből fejlődött ki a szerzetesség előbb keleten, majd nyugaton is. Szent Antal 330 körül vonult ki a sivatagba. Megírt élettörténete nagy hatást gyakorolt, és még életében létrehozták az első kolostort. Baszileiosz pátriárka megalkotta a keleti szerzetesek szabályzatát, és így a kolostorok hamarosan a püspökök felügyelete alá kerültek. Nyugaton a VI. században alakult ki a szerzetesség. 529-ben Nursiai Szent Benedek megfogalmazta a Monte Cassinoban alapított szerzetesrend szigorú reguláit. Azt vallotta, hogy a tétlenség szüli a bűnt, tehát szüntelenül dolgozni és imádkozni kell (otia dant vitia, illetve ora et labora). Itt már megfigyelhetjük a nyugati fejlődés egy sajátosságát, nevezetesen, hogy a szerzetesek szolgálatot végeztek a társadalom részére, és a munka megbecsülését példájukkal is mutatták. Nagyon fontos, hogy a munka nemcsak fizikai jellegű volt, hanem a szellemi és művészeti feladatokat is szorgalmazta. Így lett a keresztény egyház a tudományok, a művészetek és a társadalmi adminisztráció legfőbb hordozója és segítője. Itt nem monopóliumról van szó, hanem a köz szolgálatáról. A VII. századtól azonban a gondolkodás beszűkülése figyelhető meg, mert a kulturális hagyományok ellen bizonyos ellenérzés keletkezett. Míg Augustinus a klasszikus műveltség értékeit fölismerte, és beépítette a keresztény gondolat fejlesztésébe, addig most ezzel szembe fordultak, ami az általános műveltség hanyatlását eredményezte. Ezzel a folyamattal szállt szembe Nagy Károly, aki az antik műveltség felújítására törekedett, és a keresztény oktatást Augustinus szellemében szervezte, a kolostorok és székesegyházak mellett. Alkuin tudós irányításával iskolákat szervezett, mert, mint írta „nincs jobb dolog az élet erkölcsösebb berendezésére, mint a bölcsesség díszje, a fegyelmezett elme dicsősége és a tanultság ereje.” A tudomány, a művészek és az irodalom fellendült, és az egyházi zene is fontos szerephez jutott (Gergely pápa reformálta meg). A VII. századtól a harang használata is általános lett.

A X. századtól Európa jelentősége fokozatosan növekedett. A népvándorlás lezajlott, a kereszténység fokozatosan elterjedt az egész kontinensen (a leglassabban észak és északkelet felé), az egyház szerepe a fejlődő államigazgatásban egyre jelentősebb lett. A XI. század közepén azok a szerkezeti különbségek, amelyek a keleti és nyugati társadalmakat megkülönböztették, az egyház végletes kettészakadásához vezettek. A nyugati rész a vatikáni centrum kialakulásával egyre jelentősebb politikai szerepet vállalt, míg a keleti területen a szokások és dogmák lassú megmevedése folytatódott.

A centralizáció létrejöttének nagy ára volt, mert a római püspök, akinek pápa neve fokozatosan általánossá vált, nemcsak a római patríciusokkal került szembe, hanem a német-római császártól is függött, és a keleti egyházzal is harcolt. Ráadásul az egyházon belül a fegyelem lazulása és a világi befolyás előretörése is komoly gondokat okozott. Ezzel szemben léptett föl a cluny-i reform, amely Hildebrand, a későbbi VII. Gergely pápa révén kiszorította a világi elemeket a szerzetességből, majd megindította a harcot a pápa univerzális szellemi és világi hatalmáért. A jelenség kétarcú volt, mert egyrészt szellemi tisztulást is jelentett, másrészt viszont a papság az investitúra háborúk során fokozatosan a világi politika rabja, majd áldozata lett. Ugyancsak kétarcú volt a kereszties háborúk sora. Ezek a keresztény hitért lelkesedve indultak, a tömegek áldozatát eredményezték, másrészt a hatalmi politika és hódítás cselszövényeibe bonyolódtak. Szellemi következménye viszont a kereszties háborúknak az arab hatás, és ezen keresztül az antik műveltség reneszánsza lett. Európában közben a gazdaság fejlődésével új anyagi és szellemi igények

nyek és lehetőségek jelentkeztek. A tömegek lelki gondozását és felemelését szolgálták az új szerzetesrendek, mint a cisztercita és a premontrai rend, majd a társadalom fokozódó fényűzése és az ezzel járó erkölcsi hanyatlás felébresztette a krisztusi szegénység és a lelki tisztaság iránti igényeket. A kolduló rendek, a ferencesek és a domonkosok, ezeket a törekvéseket új módszerekkel igyekeztek kielégíteni. Ők a hívek pasztorálása során a társadalmi igazságokért is szót emeltek. Az egyház tehát, a fellépő visszasságok mellett, igen nagy rugalmassággal törekedett az európai társadalom különböző rétegeiben jelentkező kérdésekre választ adni. Már a XII. századtól állandóan napirenden volt a papnevelés színvonalának az emelése. Ezt az egyetemek létrejötte segítette elő. Ez egyúttal az új filozófiai tanok kialakulását is elősegítette. Késhegyig menő viták jellemezték a középkori egyetemeket. Óriási háttással járt Arisztotelész tanításainak a megismerése. Az egyház eleinte tiltotta a vele való foglalkozást, azonban egy idő múlva felismerte ezen filozófia jelentőségét, és szabad utat nyitott az új filozófiai irányzatnak. Így született meg a skolasztika, amelynek legkiemelkedőbb alakja Aquinói Szent Tamás. Fő művével, a „Summa Theologiae”-vel ezt a kort lezárta, mert az egyház tanításait Arisztotelész szellemi fegyelmével és módszerével igazolta.

Az egyház a XIII. század közepén elérkezett hatalma, tekintélye és szellemi irányító szerepe csúcsára. A század második felében azonban politikai helyzete meggingott, a vallásos szemlélet gyöngült, a vallásos meggyőződést hatalmi szempontok háttérbe szorították. A társadalomban megindult a laicizálódás, az eddig univerzális hatalomnak tekintett pápaság a francia királyok gyámkodása alá került, majd bekövetkezett a skizma, sőt a pisai zsinat után hat évig 3 pápa volt egyidőben. A hívek körében ezek a visszás jelenségek elégedetlenséget váltottak ki. Az egyházi élet ugyanis elhanyagolta a pasztorálást, a lelki gondozást. Az egyre magasabb szellemi igényeket ez nem elégítette ki. Most nem jöttek már létre új, a feladatokat megoldó szerzetes rendek, de új jelenséggé tudósok is szót emeltek a visszasságok ellen. Már 1326-ban Paduai Marsilius a párizsi egyetemen megírta „Defensor pacis” című művét. Ebben megfogalmazta, hogy a pápai törekvések túrhetetlen visszaélések, elentében állnak a Bibliával és a keresztények ősi magatartásával. Egyre újabb eretnekmozgalmak is felléptek. A mai egyháztörténet már nem tekinti eretnekeknek őket, mert fölismerte, hogy ezek tulajdonképpen az egyház reformálását készítették elő. Angliában Wyclif békében halhatott meg 1384-ben, és csak később, halála után kezdték a híveit üldözni. Husz Jánost viszont a konstanzi zsinat elítélte, és máglyára küldte. Az 1414-ben összeült zsinatnak három kérdést kellett megoldania. Helyre kellett állítani az egyház egységét, tisztázni kellett a hit kérdéseit, és meg kellett reformálni az egyházat a fejében és tagjaiban. Az egységet helyreállították, és a három pápa helyett csak egyet választottak. A zsinaton igen erős volt a reformpárt, de többséget nem tudott szerezni. Husz bátran kiállt hitelvei mellett, de a zsinati atyák, nagyon kis többséggel, halálra ítélték. Ha összevetjük a nyugati egyház és a keleti egyház magatartását, akkor szembeötlő, hogy kelet képtelen volt a megújulásra. Ott aprólékos dogmatikus viták keletkeztek. A nyugati egyház viszont már két évszázada napirendre tűzte a megújulást. Konstanz még nem hozta meg a várt döntést, sőt az 1431-1448-ig ülésező baseli zsinat sem. Megrekedt a pápa, illetve a zsinat felsőbbségének vitájában. A XVI. század elején azonban hallatlan sodrással megindult a megújulás, amely nemcsak a protestáns irányzatokat teremtette meg, hanem az egész egyház megújulását hozta.

Luther Márton fellépése tehát egy hosszú folyamat betetőzése volt. Azok a tanok, amelyeket hirdetett, már mind előfordultak. Sokszor követelték a nemzeti nyelv használatát, vita volt a papnősülés kérdésében, az úrvacsora két szín alatti áldozása is régóta felmerült. A jócselekedetek és a hit viszonya is szerepelt. A ferences rend reformerei már korábban fennen hirdették a hit által való megigazulás tanát, az egyház világi hatalma és fényűzése az egyszerűbb körökben is elkeseredést

váltott ki. A reformmozgalmak nagy kérdése alapjaiban a vallásos hit és az egyház hatalmi szervezete között feszülő ellentétekből fakadt. Luther sikerét a sajátos történelmi körülmények is elősegítették. A kor viszonyai között az egyház akkori állapotában nem tudta a növekedő igényeket kielégíteni. Ugyanakkor a közállapotok zavaros és züllött viszonya, az erkölcsök általános hanyatlása még inkább kihangsúlyozta az őszintén gondolkodó emberekben az elkeseredést és a nagy vágyat, hogy megfelelő lelki gondozásban részesüljenek. A politikai és társadalmi viszonyok is hallatlan zavarosak voltak. A német császár és a francia király elkeseredett harcot vívtak. Az egyes tartományokban a tartományurak küzdelmei révén a közbiztonság megrendült és a parasztok, de a polgárok élete is elviselhetetlenné vált, ami fokozta a sóvárgást egy tisztább és becsületesebb élet után. Ez azonban nem következett be, mert pusztító parasztháború és a lovagok felkelése csak zavarosabbá tette a viszonyokat. A reformáció azonban ilyen körülmények között is gyorsan terjedt, egyre újabb területeket hódított meg. Luther mindezekben a kérdésekben állást foglalt, önfegyelmet és a vallásos hit tisztaságát követelte. Számos követője, majd tanainak új változatai azt jelezték, hogy a mozgalom mégis a vallás megtisztulását és egy valósi, szellemi igény kiszolgálását jelentette. A reformáció egyházszakadáshoz, válásháborúkhöz vezetett, amelyek végigsöpörtek Európa országain, de nem vezetett a kereszténység megszakadásához. A tapasztalatok alapján a pápai hatalom is napirendre tűzte a felmerült kérdések rendezését. II. Pál pápa azzal hívta össze a zsinatot Tridentbe (1545-1563), hogy világosan tisztázza az egyház teendőit. Két célt tartottak szem előtt. Meg kell szüntetni azokat az okokat, amelyek a reformációhoz vezettek, vagyis végre kell hajtani a reformot az egyház fejében és tagjaiban. A másik cél azoknak az egyházaknak a felszámolása volt, amelyek a reformáció során létrejöttek. A zsinat az egyház reformálására törekedett, de természetesen a hatalmi kérdéseket nem lehetett, nem is tudta mellőzni. Ez fékezte a reformtevékenységet, holott a világi elem is igen komolyan törekedett a célszerű változtatásokra. Habsburg Ferdinánd 1562-ben azt javasolta, hogy a zsinat vezesse be a két szín alatti áldozást, a nemzeti nyelv használatát, engedje meg a papok nósülését és reformálja meg a római Curiát. Ilyen messzire azonban a zsinat nem tudott elmenni, sőt deklarálta, hogy „a pápa az Isten közvetlen helytartója a földön”. Egyébként helyreállította az egyházi fegyelmet, magas szintre emelte a papképzést, nagy súlyt helyezett a püspöki munkára (hívek pasztorálása, a gyülekezetek 5 évenkénti kánoni látogatása). Elrendelte a kötelező heti áldozást, és kimondta, hogy a bűnök bocsánata az egyház hatalmában áll. A protestantizmus elleni harc eszközei az újjászervezett inkvizíció és a tiltott könyvek jegyzékének a bevezetése volt. Rendkívül hatásvolt a Jézus társaság megalapítása és munkába állítása. A rend nemcsak a katolikus egyház hatalmát és tekintélyét növelte meg hatalmasan, hanem nagy szerepet játszott az oktatás fejlesztésében és a keresztény misszióban. Megállapíthatjuk, hogy a XVII-XVIII. század az egyházi élet elmélyülését eredményezte a nagy megújulás révén. Fellendült a nemzeti irodalom, a művészet minden ága, a tudományok, az oktatásügy, és a szeretetintézmények. Árnyékot vetnek erre a folyamatra a különböző felekezetek közötti torzsalkodások, amikbe a politikai hatalmak is nagymértékben belejátszottak.

A természettudományok és a filozófia változásai vezettek ahhoz a felismeréshez, hogy a társadalmi formák – amelyeket korábban változatlanoknak láttak – változnak, sőt változtathatók. Így a megmerevedett formák helyébe újak jöhetnek. Ez vagy békés úton következik be, vagy forradalommal. Így született meg a felvilágosodás gondolatvilága először Angliában, majd Franciaországban, ahonnan egész Európába szétsugárzott. A tan egyik jellemzője a tekintélyek tagadása, amely az előítéletek és az igazságtalanságok felszámolását teszi lehetővé. Az írók mellett Newton új világképe is óriási hatást gyakorolt, mert a világ mechanikus törvényeit világosan megfogalmazta, de ebből ő a szellemi világ irányában nem vont le követ-

keztetések. A felvilágosodás más művelői azonban tovább léptek. A deizmus nem tagadta Isten létét. Ő megteremtette a világot törvényeivel, majd a megteremtett és működő világba már nem avatkozik be. A felvilágosodás logikusan jutott el a türelem magatartásához. A türelem a vallások kérdésében a másikkal szembeni megértést és annak elviselését jelentette. Ez a XVIII. század végén valóban be is következett. Természetesen ekkor még nem vált általánossá, de rendkívül jó hatással volt a társadalmi együttélés keresztény követelményeinek a megvalósítására. A türelemnek azonban lehetett egyik következménye a közömbösség is, hiszen lehet olyan türelmes valaki, hogy Istennel nem is törődik. Egy idő múlva ez a közömbösség is feltűnt. Az egyházak általában a felvilágosodással szemben inkább elutasítóak voltak, mint megértőek, annál is inkább, mert a felvilágosodásban a szélsőséges isten-tagadás is megjelent, bár ez az irányzat ekkor még jelentéktelen volt. A felvilágosodásnak egyik társadalmi mozgalma volt a szabadkőművesség is. Az európai szellemi elit jelentős tagjai voltak ennek az irányzatnak a hívei.

A XIX. század a társadalomban a jogi egyenlőséget többé-kevésbé megvalósította, de annál nagyobb feszültségeket idézett elő a gazdasági fejlődés. A tudományok is eddig nem látott eredményeket produkáltak, így az emberi szellemet előntötte a gőg, a „hübris”. Nagyon sokan mindent megmagyarázhatónak tartottak, minden kérdést és vitát pedig megoldhatónak. Ennek a szellemi beképzeltségnek számos megnyilatkozása volt, többek között a marxizmus, amely a társadalmi kérdések radikális megoldásának sémáját dolgozta ki. Ebben hitt, és ennek az alkalmazására törekedett. A munkásmozgalom egy része ezt a irányzatot elfogadta, és a sémát minden társadalmi jelenségre alkalmazta. A vallásokkal szemben a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedett, és eljutott a következetes istentagadáshoz. Amikor később politikai hatalomhoz jutott, a vallásüldözés az egyik alapmagatartása lett. Ez az emberiség részére végtelen szenvedést eredményezett. Az egyházaknak pedig új feladatokat adott. Föl kellett ismerni a munkáskérdés jelentőségét. Pozitív segítő lépéseket kellett kidolgozni, és meg kellett szervezni az üldözöttek segítségét. A pápáság egy része nehéz dilemma elé került: hajlandó-e a kommunizmust szolgálni, vagy vállalja-e a konfrontációt. Mindkét esetre számos példa adódott, bár a kiszolgálók jelentős része azzal tette ezt, hogy így esetleg segíthet az üldözötteken, és hozzájárulhat az egyház túléléséhez. Ennek a problémának számos mártírja vállalta a legnehezebb feladatokat.

Súlyos probléma adódott abból, hogy a tudományos gőg nagyon sok értelmiségi emberben is az Istentől való elfordulást váltotta ki. Ezt a folyamatot erősítette az egyházak életében jelentkező visszaélések és bűnök észlelése is. Hit és tudomány – egyébként hamis – dilemmájából a tudomány mellé álltak. A nagy tévedés abban állt – amit egyébként az egyházak nagyjai Augustinustól Aquinói Tamáson át Kantig – sokszor megcáfoltak, hogy a hit és a tudomány egymással szemben állnak. Amíg a mechanikus világkép sértetlenül megmagyarázta a jelenségeket, addig érthető volt ez a tévedés. A századfordulón azonban megkezdődött a mechanikus világkép összeomlása, ugyanakkor az emberi gőg elvezetett a legszörnyűbb világháborúkhoz és a népiirtásokhoz. Jelen korunk tudományos robbanása, amely a nagyság és távolság elképzelhetetlen méreteit föltárja, amely elvezet a végtelenbe, és a parányok világában is egyre mélyebbre jut, minden becsületes gondolkodó embert elvezet Istenhez, az ő teremő tevékenységéhez. Egyre többen kell, hogy felismerjék a múlt tévedéseit és egyre többen jutnak el ahhoz a vallomáshoz, amit Berzsenyi fogalmazott meg:

Isten! kit a bölcs lángesze fel nem ér,

Csak titkon érző lelke óhajtva sejt:

Léted világít, mint az égő

Nap, de szemünk bele nem tekinthet!

HARMATI BÉLA

Testvéregyházi kapcsolatunk Bajorországgal

Hitelt érdemlő krónikások szerint kalandozó magyarok már 910-ben ellátogattak Augsburgba, útközben Bréma és Basel felé. I. Ottó császár állította meg a zsákmányra éhes csapatokat 955-ben Augsburg mellett a Lech folyónál. Géza fejedelem 973-ban követeket küldött a német országgyűléshez Quedlinburgba, bizonyítandó békés szándékait. A jószomszédi kapcsolatok jegyében kért és kapott szerzetes tanítókat, hittérítőket és püspököket.

Bajorország és Magyarország kapcsolatát Szent István pecsételte meg, amikor feleségül vette II. Henrik herceg (Civakodó Henrik) lányát, Gizellát.

Millenniumunk évében emlékezünk arra, hogy ezer évvel ezelőtt Bajorországból erkölcsi és kulturális támogatást kapott országunk. Európához történő csatlakozásunk, a keresztyénség felvétele, gazdasági, építészeti, jogi és adminisztrációs állami szervezetünk kiépítése nem képzelhető el ezen kapcsolatok nélkül.

Még a hetvenes években rajzolta föl kedvenc kutatási terveit a Budapest-Deák téri gyülekezet presbitereként Zolnay László régész tudósunk arról, hogy szükséges lenne a Duna közlekedési vonalát követve megvizsgálni, mennyire lehet Ulm, Regensburg, Linz, Bécs és Budapest középkori művészeti emlékein ugyanazon mesterek építő, kőfaragó céheinek keznyomát megtalálni. Sajnos, őt ebben a kutatásban halála megakadályozta.

Evangélikus egyházi kapcsolataink hivatalosan az 1992. november 22-27. között Schweinfurtban tartott zsinaton kezdődtek. A Bajor Evangélikus Egyház és a Magyarországi Evangélikus Egyház testvéregyházi szerződést írt alá három évre. 1995. november 28-án Regensburgban ezt öt évvel hosszabbítottuk meg.

2000. március 24-29. között a Bad Alexandersbadban tartott zsinaton a bajorok elhatározták az újabb öt éves hosszabbítást és ennek ünnepélyes aláírására 2000. október 18-22. között Budapesten kerül sor, amikor Johannes Friedrich püspök vezetésével bajor küldöttség látogat el hozzánk.

A testvéregyházi szerződés megkötése mögött egyrészt a német egyházaknak a német újraegyesítés 1990 utáni határozata húzódik. Ezen beosztás szerint az egyes német tartományi egyházak egy-egy volt szocialista ország egyházát igyekeztek segíteni. Így például a Württembergi Egyház Szlovákiát, az Észak-Elbai Egyház a bal-ti államok egyházait stb. Annak, hogy egyházunk a bajor egyházzal került kapcsolatba, az is része volt, hogy kitelepített német gyülekezeteink lakosságát nagyobb részben Württembergbe és Bajorországba irányították. A magyarországi kapcsolatokat a kitelepítettek egyesületében szervezeten évtizedekig Heinrich Reitingger (Haar) ápolta. Őt tekinthetjük a testvéregyházi szerződés egyik első szorgalmazójának.

Jellemző a kapcsolatok alakulására az egyes szakaszok választott jelmondata. 1992-95 között a „Kölcsönös segítségnyújtás – Wechselseitiges Geben und Nehmen”. 1995-2000 között: „Találkozásból kapcsolat – Aus Begegnung wird Beziehung”. 2000-től kezdve pedig „Együtt – Egymásért – Miteinander – Föreinander”. Természetesen ezeket a jelszavakat meghatározza az a testvéregyhá-

zi szerződés, amelyiknek érdekessége, hogy az elmúlt nyolc év alatt más egyházak számára is például szolgált.

Érdemes idézni a megállapodás néhány pontját, hogy lássuk, mit jelent tartalmában ez az 1992-ben kötött szerződés:

1§. A Magyarországi Evangélikus Egyház és a Bajor Evangélikus Egyház sajátos testvéregyházi kapcsolat létrehozásában állapodik meg. Hozzá akarnak járulni lehetőségeik szerint ahhoz, hogy növekedjék az evangélikus keresztyének felismerhető és megélhető közössége (communio), amely látható kifejeződését a lelki és szentségi közösségben, valamint a közös bizonyoságtételben és szolgálatban nyeri el. Ezzel megerősítik a világ evangélikus egyházainak egymáshoz való tartozását és hitet tesznek amellett az egyház mellett, amelyik Jézus Krisztus teste ezen a világon.

2§. 1.) A Magyarországi Evangélikus Egyház és a Bajor Evangélikus Egyház kölcsönösen megosztják egymással a maguk lelki tapasztalatait és teológiai meglátásait, valamint diakóniai és missziói munkájuk, oktatási és nevelési feladataik eredményeit.

2.) A testvéregyházi viszonynak az egyházak minden szintjén, egészen a gyülekezetek szintjéig élettel kell megtelnie. Így ez a kapcsolat, a kölcsönös adásban és elfogadásban meggazdagodásként lesz megtapasztalható. Az egyházak tanácsokkal látják el, segítik és támogatják egymást a számukra adódó kihívások közepette. Mindebben különös figyelmet érdemelnek a Magyarországi Evangélikus Egyház németajkú gyülekezetei.

3§. Mindkét egyház sajátos módon akar egymásért felelősséget vállalni. Ehhez tartoznak többek között:

1. kölcsönös tájékoztatás az egyház és a diakónia területén történő jelentős eseményekről, jelentések, jegyzőkönyvek és kiadványok cseréje által;
2. kölcsönös látogatások;
3. részvétel a zsinat és az országos presbitérium ülésein és egyházi közgyűléseken;
4. az egyházak vezető testületei képviselőinek rendszerint évenként tartott megbeszélései a diakóniai szervezetek vezetőinek bevonásával;
5. kölcsönös részvétel az egyházak által ápolt további ökumenikus kapcsolatokban;
6. a lelkészek és más egyházi munkások korlátozott időtartamra szóló cseréje;
7. együttműködés a teológiai főiskolák között;
8. ösztöndíjak biztosítása teológiai hallgatók és egyházi munkások számára;
9. meghívás továbbképzési rendezvényekre, részvétel szakkonferenciákon, munkaelképzelések cseréje;
10. együttes lelkészi munkaközösségek;
11. meghívás az ökumenikus tanulmányi kurzusra (Josefstal);
12. kapcsolatok szorgalmazása gyülekezetek között egyházmegeyi szinten, valamint egyházi és diakóniai otthonok és létesítmények és azok fenntartói között;
13. együttműködés a diakónia területén tervek és segélyek végrehajtásában;
14. együttműködés az ifjúsági és az asszonyok között végzett munkában, az oktatás és nevelés területén (például: iskolai intézmények közötti testvérkapcsolatok), a széleskörű nyilvánosság előtt végzett munkában (tömegkommunikációs eszközök) és szórványszolgálatokban;
15. tanácsadás és segítés új munkaterületek kiépítésében.

A fenti testvéregyházi tevékenységet mindkét egyház a Lutheránus Világszövetség, az Egyházak Világtanácsa és az Európai Egyházak Konferenciája tagegyházai-ként végzik, és azokat erről a megállapodásról értesítik.

Az évente elkészült statisztikai összesítés jelentős egyházközi tevékenységre enged következtetni. Bajorországból 1992-1999 között 14 alkalommal az egyházvezetőség, 50 alkalommal csoportok látogattak hozzánk (gyülekezetek, ifjúság, diakóniai intézmények, iskolák, főiskolák, ének- és zenekarok stb.). Tartós magyarországi munkára hívtunk meg Bonyhádra és Sopronba egy-egy házaspárt. A Budapesti Hit tudományi Egyetem ösztövségi tanszékén Jutta Hausmann professzor 1994 óta tevékenykedik és munkáját 2002 szeptember végéig hosszabbította meg a bajor egyház. Bonyhádön Grillenberger lelkész, Sopronban Kruse és Sprügel házaspár tartózkodott hosszabb ideig, gyülekezeti, iskolai és egyházmegyei szolgálatban. Az Ökumenikus Szeretetszolgálatnál és egyházunk óvodai osztályán Sabina Wiegmann lelkész nő végzett hosszabb fontos munkát.

Hazánkból Bajorországba 12 alkalommal látogattunk el a zsinatra és vezetőségi tanácskozásra, 37 alkalommal került sor magyar résztvevők konferenciái meghívására, 42-szer pedig területi-ágazati munkamegbeszélésen voltunk. 35 ösztöndíjas lelkészünk tanult főleg Erlangenben és Neuendettelsauban.

Két gimnáziumunknak, négy óvodánknak és tizenkét gyülekezetünknek vannak rendszeres kapcsolatai testvérintézményekkel és egyházközségekkel. A testvéregyházi segítség sokat jelentett építési-tatarozási munkálatainkban (Dunaújváros, Révfülöp, Balatonboglár, Balatonfüred, Piliscsaba, Nagycserkesz, Kiskőrös, Kisfalud, Sopronnémeti, Orosháza, Győr, Budapest-Cinkota, Szombathely). Szórványgyülekezeteink munkája és élete nem volna elképzelhető a régi Trabantok és Wartburgok helyett kapott Opel autók nélkül (mintegy 200 autó 1993 óta, főleg Opel Corsa gépkocsik).

A jövő kapcsolatainak prioritása az egyházi sajtó és kommunikációs munka területe, a speciális lelkési szolgálatok kiépítése (kórházi, börtön, katonai lelkigondozás), valamint az egyre jobban szélesedő gazdasági-kulturális állami együttműködés evangélikus lehetőségeinek megtalálása.

A reformáció hazájának egyházához fűződő kapcsolatainkba beleépültek a hazai német származású gyülekezeteink gondjai és örömei. Az újabb testvéregyházi szerződés-meghosszabbítás a 2000-2005. évekre hálaadással és reménységgel töltheti el egyházunkat.

MERIKE MAARAND*

Az észtországi mihkli evangélikus egyházközség külkapcsolatai, s a külhonból kapott testvéri segítség az elmúlt tíz évben¹

1987 eseményei a Szovjetunióban, az úgynevezett peresztrojka és a glasznosztj új ébredés elindítói lettek az észtországi evangélikus hitéletben. Az ország és népe súlyos szenvedéseken ment keresztül a szovjet időkben. Az évtizedeken át folytatott ateista politika hatással volt a gyülekezeti élet minden területére. A gyülekezetbe belépni és az istentiszteleteken részt venni csak a mély meggyőződésű keresztyének merészeltek.

A vallásos írott szó területét sújtó aszályt a külföldi testvéregyházak segítettek enyhíteni. 1989-ben adták ki az első bibliabehozatali engedélyt. Még ez év karácsonyára 56 ezer biblia érkezett Észtországba. Szinte ezzel egy időben jelent meg tízezer példányban az Új Szövetség és a Zsoltárok hazai kiadása. Nagyon nagy szerepe volt a finneknek abban, hogy a Szentírás eljusson az észtt otthonokba. – A finnek 100 ezer észtt bibliát ajándékoztak – írta az Eesti Kirik (Észtt Egyház) című lap 1990. március 1-én.

A megújult és szabadabb társadalmi-politikai légkörben az észtt evangélikus gyülekezetek nagy lendülettel láttak hozzá, hogy kapcsolatot teremtsenek a külföldi testvérgyülekezetekkel. Az alábbiakban igyekszem közelebbről megvilágítani, hogyan kezdődtek és fejlődtek a nyugat-észttországi mihkli egyházközség² gyülekezetének külföldi testvéri kapcsolatai.

A finnországi kapcsolatok megteremtésében Kimmo Heinilä, a Finn Népi Misszió fiatal lelkésze játszott úttörő szerepet. Ő volt az első külföldi lelképásztor, aki 1989 augusztusában meglátogatta a mihkli gyülekezetet. Ez a látogatás rakta le az alapjait a Finn Népi Misszió fáradhatatlan ifjúsági csoportjai, az úgynevezett akciócsoportok észttországi tevékenységének. A finn fiatalok igehirdetést végeztek a gyülekezetekben, a vasárnapi iskolák foglalkozásain, az iskolákban, az óvodákban és a nyári táborokban. A Népi Misszió két ifjú tagjának, Merja Humppinak és Seija Järvenpäának arra is futotta áldozatkészségéből, hogy évekre Észtországba jöjjenek, ahol bibliaköröket szerveztek, vasárnapi iskolai foglalkozásokat vezettek az egész Läänei Esperességben, ahova a mihkli egyházközség is tartozik.

Külön említést érdemel Kari Tynkkynen diakónus tevékenysége, aki 1994-ben jött a mihkli gyülekezetbe ifjúsági vezetőnek. Később a szomszédos Lihula kisváros lelkészeként dolgozott. Jelenleg a finnországi Turku gyülekezetének ifjúsági veze-

* Részlet Bereczki Gábornak a cikkhez írt kísérőleveléből: „...Az egész észtt egyházra kiterjedő áttekin-tésre nem futotta az erőmből. Azt a megoldást választottam, hogy megkértem öreg papunk menyét, Merike Maarandot, aki a neve alatt feltüntetett hivatások mellett zenetanár és vasárnapi iskolai foglalkozásokat is vezet, hogy foglalja össze, milyen külkapcsolatai vannak a gyülekezetüknek, s milyen segítséget kaptak. Ha egy eldugott kis egyházközség életében ilyen fontos szerepet játszanak a külkapcsolatok, el lehet képzelni, mit jelentenek az észtt nép egészének. Erre történik is egy-két utalás a cikkben.”

tője, de szabadsága idején minden nyáron a Läänei Esperesség gyülekezeteiben végez lelkészi szolgálatot.

Felbecsülhetetlen a finn Népi Missziótól kapott anyagi segítség és neki köszönhető, hogy a mihkli gyülekezet testvéri kapcsolatot létesített a turkui Miikael gyülekezettel, s Rovaniemi városa gyülekezetével.

1990 januárjában járt vendégségben a rovaniemi gyülekezetben a mihkli egyházközség fiatal lelkipásztora, Toomas Maarand. Ugyanez év februárjában látogatott el Mihklibe Ilmo Pulkamo rovaniemi lelkész és a gyülekezet vezetőségi tagja, Erkki Alasuutari. Mivel Lappföldet és Rovaniemit világszerte a Téalapó lakóhelyeként ismerik, a rovaniemiek kezdeményezésére hagyománnyá vált, hogy advent idején jön tőlük küldöttség Mihklibe, ahol egy hiteles télapó segédletével gazdag ajándékokkal megrakott karácsonyfát állítanak. Az igen tevékeny Kaarina Hanni több évben szervezett látogatásokat Mihklibe. Az ő kezdeményezésére a rovaniemi gyülekezet segítségével vezették be 1993 júniusában a mihkli gyülekezeti házba a vizet.

Bár Mihklit és Rovaniemit 1000 km választja el egymástól, a kapcsolatok igen szívélyesek. Két alkalommal utazott küldöttség tőlünk Rovaniemibe. 1991 júniusában 10 fő, 1994 augusztusában pedig 45 fő. Többen vettek részt tőlünk Rovaniemiben az „apa és fia” táborban, bennünket pedig egy rovaniemi cserkész-csapat látogatott meg.

Az 1995. évi adventi látogatás alkalmával ünnepeltük meg Gustav Maarand esperes 50. szolgálati évfordulóját.

1996 decemberében Heikki Karvanoja lelkész érkezett a rovaniemi küldöttséggel Mihklibe. Ismét felállították a karácsonyfát, s a két gyülekezet hívei együtt fgyasztották el a karácsonyi kását.

Nagyon nagy volt a rovaniemi gyülekezettől kapott anyagi segítség. Ebből sikerült renováltatni a régi gyülekezeti házat, amely a szovjet megszállás éveiben szovhozközpont volt, majd évekig üresen állt. Részben ebből az összegből sikerült kicserélni a templomépület elévült vezetéseit.

Egy rovaniemi hívő, Esko Kuusela finanszírozta egy szintetizátor, továbbá gitárok és blockflóték vásárlását a mihkli gyülekezet számára.

A mihkli és turkui Miikael gyülekezet közötti hídépítő a már említett Kari Tynkkynen diakónus volt. 1993-ban Eeli Vuola lelkész látogatta meg Turkuból a mihkli gyülekezetet és pünkösdi prédikációt tartott. A turkui gyülekezet buzgó nőtagjai téli lábbelivel látták el karácsonyra a tarvai elemi iskola tanulóit, amit mind a tanulók, mind szüleik köszönettel vettek.

1998 márciusában héttagú küldöttség érkezett a turkui Miikael gyülekezetből Seppo Rissanen lelkész vezetésével. Ők egy számítógépet ajándékoztak a mihkli gyülekezetnek nyomtatóval együtt.

A mi gyülekezetünk fiataljai részt vettek Turkuban a „Föld a láthatáron” nevű ifjúsági fesztiválon.

1999 januárjában került sor Turkuban a testvérgyülekezetek négyes találkozására, ahol áttekintették az eddig végzett munkát, és újabb találkozókat vettek tervbe, további együttműködési lehetőségeket mérlegeltek.

A turkui gyülekezet jelentős mértékben fedezte a mihkli gyülekezeti ház renoválási költségeit, s egy fűnyírót adtak ajándékba.

1991 szeptemberében látogatott el Pärnuba, a hozzánk legközelebb eső nagyobb városba, a svédországi Västeras egyházmegye küldöttsége. Tagja volt a küldöttségnek az arbogai gyülekezet presbitere, Rune Mattson. Ő lett az arbogai és mihkli gyülekezet közötti testvéri kapcsolatok megteremtője. 1992 áprilisában egy háromtagú küldöttség érkezett Arbogából Susann Senter főlelkész vezetésével.

1996 májusában ellátogatott hozzánk az arbogai gyülekezet *Chorus Cantorum* nevű kórusa, melynek Birgitta Rosenquist Brorson volt a karmestere. 1998 novemberében viszont a mihkli gyülekezet kórusa járt náluk. Több kórustagunk először járt Svédországban, s nagyon jó benyomásokkal tért haza.

Johan Linnmann lelkipásztor kezdeményezésére hagyományossá kezd válni, hogy az arbogai gyülekezet konfirmációs táborokat rendez Mihkliben a saját konfirmánsai részére, ami sikeresen mélyíti a két gyülekezet fiataljainak kapcsolatait. Az arbogai gyülekezet egy digitális zongorát ajándékozott a mihkli gyülekezetnek, s hozzájárult a templomépület elektromos vezetékeinek felújításához. Segítséget nyújtottak a koongai általános iskola tanulói étkeztetés költségeinek fedezéséhez.

A Läänei Esperességnek van egy testvéri esperessége a németországi Schmalkaldenban. Onnan is jöttek hozzánk néhány alkalommal vendégek Ulrich Braner szuperintendens vezetésével. 1998 júliusában Schmalkaldenba látogatott és több helyen fellépett a Läänei Esperesség orgonistáinak és kórusvezetőinek együttese. A mihkli gyülekezetből Merike Maarand volt az együttes tagja.

1999 augusztusában a mihkli gyülekezeti ház adott szállást az észtnémet testvérgyülekezetek közös ifjúsági táborának.

A mihkli gyülekezetnek az Egyesült Államokban is van testvérgyülekezete, a Colorado Springs-i Békefejedelm (Prince of Peace) gyülekezet. 1994-ben Ted és Delene James járt nálunk ebből a gyülekezetből.

Sok észtsországi gyülekezet ez évben ünnepli külföldi testvéri kapcsolatai fennállásának tizedik évfordulóját. Az Észtnémet Evangélikus Egyház Konzisztóriumának adatai szerint 82 finn gyülekezetnek és két esperességnek vannak észtnémet testvéri kapcsolatai. Az észtnémet az első helyen állnak a Finn Evangélikus Egyház külkapcsolatai sorában. Az észtnémet evangélikusoknak csaknem 50 német gyülekezettel és egyházi szervezettel vannak testvéri kapcsolatai. Az észtnémet országok sem idegenek számunkra, jó néhány észtnémet gyülekezetnek vannak jó kapcsolatai a svédekkel, a dánokkal és a norvégokkal.

Tíz év alatt a testvéri kapcsolatok sokat fejlődtek és minőségileg is új jelleget öltöttek: a kezdeti lelkészek közötti kapcsolatokból és a humanitárius segélyosztásból új, nagyvonalú együttműködési tervek nőtték ki. Minden jelentősebb templom- és gyülekezeti ház építés külföldi baráti kéz támogatásával valósult meg, vagy van megvalósulóban: a márjamaai és a ridalai gyülekezeti ház, a tuhalai parókia, az otepäai (a téli sportok nemzetközi hírű központja) téli templom stb.

A templomi kórusok is sok gyülekezetben alakítottak ki testvéri kapcsolatokat, s örömeiket lelik a kölcsönös vendégszereplésekben. Nem kevés észtnémet gyülekezeti tagot és közösségi munkást ezek a testvéri kapcsolatok serkentettek idegen nyelv tanulására, s sok különböző nemzetiségű család került jó viszonyba egymással. Mindig nagy boldogság érezni, hogy egy Atya gyermekeként a keresztények nagy családjába tartozunk.

Fordította: Bereczki Gábor

Jegyzetek

- 1 Észtsországnak csaknem 1 milliónyi észtnémet anyanyelvű lakosának mintegy 90 százaléka evangélikus, ebből 1995-ben 172 ezer volt gyülekezeti tag.
- 2 Mihkli erdők, lápok között elterülő kisközség. Ősi észtnémet település, temploma a XIII. század első felében épült.

ID. FABINY TIBOR

Két nemzet tudósa – Duka Tivadar

Százhetvenöt évvel ezelőtt a Sáros megyei Dukafalván¹ született 1825-ben² és a dél-angliai Bournemouth-ban hunyt el 1908-ban.³ Életpályájának minden szakasza különös érdeklődésre tarthat számot. Ifjúságát hazája szabadságának, élete delét előbb a nemzetközi, majd a hazai tudományok művelésének szentelte.

Hivatástudatát az eperjesi evangélikus Kollégium, majd a sárospataki református főiskola magas szintű oktató-nevelő tevékenységének, az egész pályáját meghatározó életcél ottani megalapozásának köszönhette.⁴

Jogásznak készült. 1847-ben az eperjesi Kerületi Táblán lett joggyakornok, majd Pesten kitűnő eredménnyel ügyvédi vizsgát tett. Alkalma nyílt látókörének tágítására, amikor szülei jó barátja, egy Trangous nevű gazdag kapitány, a napóleoni harcok rokkantja, magántitkárként maga mellé vette utazásain. Utja során a sziléziai Gräfenbergbe vitte, ahol Trangous gyógyíttatta magát. Ezalatt a fiatal Duka Németország és Ausztria egyéb helyeit is felkereste.

Bécsben kapcsolatba került Reguly Antallal, akihez 1847-ben írt levelében – amelyet a MTA kéziratára őriz – mintegy vezérelve olvasható: „Csak türés és cselekvés által lehet egy szebb célt elérnünk”. – További pályafutására Trangous kapitánnyal való barátsága hamar érezte hatását. Amikor Kossuth Lajos 1848-ban pénzügyminisztériuma bányászati osztálya élére Trangoust állította, ő fiatal barátját ott írnokeként alkalmazta.⁵

Görgey szárnysegédje

Duka Tivadar a tollat csakhamar fegyverrel cserélte fel: jelentkezett a várbeli 2. számú Nemzetőr zászlóaljba. Részt vett a schwechati csatában. 1848 novemberében hadnaggyá léptették elő és Görgey Artúr mellé, a feldunai hadtest pozsonyi főhadiszállására rendelték. Attól kezdve Görgey adjutánsaként, olykor futár-szolgálatot is ellátva, küzdötte végig a szabadságharcot. Ott volt a téli hadjáratban, kitüntette magát a budai Vár ostrománál és az első komáromi csatában. Ekkor III. osztályú érdemrendet kapott és honvéd századossá léptették elő.⁶ A világosi fegyverletétel után Nagyváradon Görgey azzal a tanáccsal búcsúzott el tőle, hogy lépjen orvosi pályára.

Duka Tivadar testvéröccse, Ferenc mint honvédtiszt szintén kitüntette magát a szabadságharc során. Mindketten halálukig lelkes hívei maradtak az árulás vádjával illetett hadvezérnek. Tivadar utóbb szép emléket állított egykori feljebbvalójának. Görgey szerepének tárgyilagos nemzetközi megítélése végett Angliában mintegy 100 oldalas történelmi esszét adott ki *Kossuth és Görgey* címen.⁷

Görgey 1902-ben visszaemlékezései során maga is elismeréssel adózott Duka bátor helytállásának. Az első komáromi ütközetről (1848. április 26) emlékét felelevenítve ezt írta: „A válságos pillanatban kíséretemből egyedül Duka Tivadar hadsegédem volt mellettem. Ő azonnal megértette, mit kell tennie. Rendeletet nem várva, pillanatnyi elhatározással keresztültörte magát a hátráló csapatokon, és felvágta a magaslatra, amelyről a zászlóaljok éppen visszavonultak. Ott állott fenn, ahol

az ellenséges golyók a legsűrűbben szántottak. Példaadása megszegyenítette a hátulókat és egyúttal lelket öntött beléjük, s nekem, hogy a megingott embereket öntudatra ébresszem, nem kellett egyebet tennem, mint rámutatnom a mozdulatlanul álló eleven lovas szoborra ott a magaslaton. Duka Tivadar ezzel a tetteivel rászolgált a harmadosztályú éremrendre, amellyel ajánlásomra később kitüntették”.⁸

Görgey nagyrabecsülését mutatja Duka özvegyéhez 1908-ban irt sorai is: „Úgy látható, hogy a mindennapi mértéket messze túlhaladó értékű és jelentőségű élet volt az, mely a kis Sáros megyei faluban, Dukafalván kezdődött, és az angol tengerpart csendes villatelepén, Southbourne-ben fejeződött be. Vele a legnagyobb kincset, az igaz és derék barátot temettem el.”⁹ Erről a gazdag és ritka életútról szólunk a továbbiakban.

A szabadságharc emigránsa

A világosi fegyverletétel után az orosz főparancsnok, Rúdiger altábornagy a Görgey törzskarához tartozó tiszteket szabadon bocsátotta. Duka betegen, orosz útlevelemmel Pestre ment. Itt álnéven kiállított osztrák útlevelemmel Pozsonyig jutott. Ott a polgári rendőrség felismerte benne a menekülő honvédtisztet és a helyőrség parancsnoka elé állította. Am a gondviselés váratlanul segítségére sietett. A tiszt egykori felettese egy Duka nevű osztrákbarát tábornok volt – Tivadar közeli rokona – ezért foglyát menekülni engedte.¹⁰

A sziléziai Gräfenbergben orvosi kezelésben részesítették tüdejét. A rendőrség figyelme elől ismét álnevet kellett felvennie: a számára angol nyelvet és könyvkötést tanító Blazsek könyvkötőmester nevére kiállított útlevelemmel lépte át a német határt.¹¹

A császáriak elől menekülő emigránst Drezda mellett a magyar származású Ackermann báróné, egy szászországi katonatiszt felesége bujtatta¹². Ő francia útlevelet eszközölt ki számára *Baron von Eckenstein* névvel.¹³ Az a másfél év, amelyet Duka Párizsban töltött, számos neves magyar emigránssal való találkozásra adott alkalmat. Ott tartózkodott akkor Andrassy Gyula, Batthyány Kázmér, Klapka György, Szalay László, Szemere Bertalan, Teleki László és Türr István is. Itt szerzett volna beiratkozni az orvosi fakultásra, ehhez azonban osztrák követségi ajánlás lett volna szükséges.

Ekkor, 1850-ben Türr Istvánnal együtt Angliába utazott, miközben a Birkbeck College nyelvtanfolyamán angol nyelvtudását tökéletesítette és egyúttal németórákat adott. Elvezte a teljes szabadság élményét. „Angliában – írta egyik levelében – a rendőrök nem zaklatják a külföldieket, és a polgári szabadságjogok nem csak papíron vannak”.¹⁴ Csak néhány Kossuth-párti emigráns volt iránta bizalmatlan Görgey-pártisága miatt.¹⁵

1850 decemberében már orvostanhallgató volt a St. George Hospitalban. Ott egyik diáktársának az apja volt Sir George Pollock, brit-indiai generális. Amikor Duka Londonban, 1853-ban a Royal College of Surgeons egyetemén megkapta orvosi oklevelét, az ő ajánlása révén kapott kinevezést az indiai Bengal Presidency orvostelepre Calcuttába.

India orvosa – az indológia tudósa

Párizsból postakocsin Marseille-ig, onnan hajóval Egyiptomig, majd a Níluson át Bulakig, a sivatagban öszvérek által vont taligákon vagy teveháton tartott e hosszú utazás a brit koronagyarmatig.¹⁶ Calcutta ekkor a bengáliai birodalmi kormány

székhelye volt, itt kezdődött Duka több mint két évtizedes orvosi és kutatói munkássága.

Többszörös örömmel kezdte meg szolgálatát: a gyógyítás öröméhez járult, hogy másfél évvel megérkezése után oltárhoz vezethette londoni diáktársának nővérét, Charles Taylor oxfordi anglikán teológiai tanárnak Anne-Jane nevű leányát¹⁷ majd rövidesen a Ganges-menti jelentős kerület, Monghyr egészségügyi felügyelőjévé neveztek ki. Munkájához tartozott a kórházak és bennszülött asszisztensek által vezetett orvosi rendelők felügyelete, sőt a kerületi börtönök foglyainak orvosi ellátása is.

1862-ig, tehát tizenkét éven át tartózkodott Monghyrban, és itt kezdett foglalkozni orientalista tanulmányokkal. Felismerte, hogy a modern indiai nyelvjárások terén való tudományos munka megkívánja a szanszkrit, vagy a perzsa nyelv tanulmányozását. Rövidesen alapos jártasságra tett szert India ősi udvari nyelvében, amely – Stein Aurél szavaival – „varázserőt gyakorolt rá s amelyről akkoriban éppenséggel semmi eredeti ismertetés nem jelent még meg magyar nyelven”.¹⁸

Duka hazaszeretétét mutatja, hogy a 19. század hatvanas éveitől kezdve bőven ontotta magyar nyelvű cikkeit és tanulmányait az indiai életről, szokásokról, Bengália fizikai viszonyairól és a meglátogatott tájakról. Többször küldött haza indiai iparművészeti és természetrajzi tárgyakat a magyar gyűjtemények gyarapítására. Az első trópusi magyar orvostudományi tárgyú közleményeket is neki köszönhetjük.¹⁹

Kőrösi Csoma Sándor nyomában

Eperjesi diákévei óta ifjúkori álma volt, hogy Kőrösi Csoma Sándor hiteles életrajzát honfitársai kezébe adja. „Feltett szándékom volt – írja későbbi visszaemlékezéseiben – hogy tudomást fogok szerezni Kőrösi Csoma Sándor élményeiről, melyek felől már tanuló koromban Eperjesen hallottam”.²⁰ Első nagy élménye volt, amikor a calcuttai főítélőszék levéltárában egy „Alexander Cs. de Kőrös” feliratú szekrényt fedezett fel. Ezeket az iratokat hagyta hátra a nagy tudós, mielőtt a halál a Lhasszába vezető úton utolérte. Az utókor szerencséje, hogy Duka tüstént jegyzéket készített a hagyatékról, mert amikor ő három év után ismét Calcuttában járt, már kiselejtezték az iratokat.²¹

Kőrösi Csoma Sándornak egy 1832-ben kelt levele – amelyet az angol kutató 1909-ben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának ajándékozott – a tudós hiteles vallomása tibeti útjának céljáról, ami „a magyarok eredeti lakóhelyeinek felkutatása, történelmi adatok gyűjtése viselt dolgaikról és a különféle orientalista nyelvek és a mi nyelvünk között mutatkozó analógiák megfigyelése”.²² Duka örömmel fedezte fel, hogy elődje a „Journal of the Asiatic Society of Bengal” IV. kötetében 1835-ben elsőként jelentetett meg európai nyelven egy tibeti orvosi könyvet.²³

Nem sokkal Indiába érkezése után Monghyrból Dardzsilingbe utazott. Felkereste Kőrösi Csoma Sándor sírját és megkérte ottani kollégáját, dr. Collins-t, viseljen gondot rá. Kéziratait Londonban élő emigráns társa, Rónay Jácint bencés tanár közvetítésével juttatta el hazánkba. Itt négy részben a Magyar Posta c. folyóirat jelentette meg, majd a Magyar Akadémiai Értesítő is közölte 1858-ban „Két levél a Ganges partjairól” (Kőrösi Csoma Sándorról Duka Tivadartól) címmel. Ebben megtaláljuk Csomának Kennedy századoshoz 1825-ben írt levelét. Ezekben egy-részt fontos önéletrajzi adatai találhatóak, másrészt a zanglai kolostorban végzett tanulmányait foglalja össze.²⁴

Duka Tivadar mind indiai, mind angliai tartózkodásáról több ízben hazalátogatott. Eötvös József javaslatára a MTA levelező tagjává választották. 1864-ben tar-

tott székfoglalója „Alsó-Bengál physikai és éghajlati tekintetben” címet viselte. 1861-73 között több ezer értékes tárggyal ajándékozta meg a Magyar Nemzeti Múzeum természettajzi gyűjteményét. A Budapesti Szemle 1867-ben közölte „Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához” c. írását.

Amikor Duka orvos-alezredesi rangban nyugdíjba vonult, teljes idejét a tudományos, tudányszervezési és ismeretterjesztő tevékenységnek szentelte. 1882-ben a MTA felkérte Kőrösi Csoma Sándor életrajzának megírására. Ezért visszatért Indiába, kiegészítette addigi írásait. Kőrösi Csoma születésének centenáriumán ő tartotta az ünnepi megemlékezést Londonban a Royal Asiatic Society 1884 júniusi ülésén. A következő évben ott megjelent életrajzi művét a MTA magyarul is kiadta, a tudós egyetlen ismert hiteles ábrázolásával. Duka 1897-ben 2000 koronás alapítványt is létesített az Akadémia számára.

Elkötelezett protestáns

Duka Tivadar 1890-ben részt vett a vizsolyi Biblia megjelenésének 300. évfordulóján tartott ünnepségen, ahol előadást is tartott Károli Gáspár szobrának leleplezésén. A Brit és Külföldi Bibliatársaság képviselőjében szólva kiemelte, hogy századok óta kölcsönös a vonzalom az angol és a magyar nemzet között, s ez különös jelentőséget nyert a bibliaterjesztés terén.

A mozgalom történetének és fontosságának ismertetése után a következő gondolatok jelzik Duka hívó evangéliumi alapállását: „...Ne legyen a hon határai között egy keresztyén család, ne egy lélek sem, aki mindennapi bajai, küzdelmei között vigaszt s jövődöbéli reménységét, üdvét és boldogságát közvetlenül ne a szentírás ihletett igéiből merítené!”. Ugyanakkor mai üzenete is van gönci előadásának: „Szokás itt-ott állítani, hogy Európa felvilágosodott civilizációjának nincs többé szüksége a szentírásra... Kérdem, hol az a tudományos vagy philosophiai könyv, mely példányainak számát egy százezredik részben is megközelítené? S dacára minden kibebítő és sokszor kíméletlen és igazságtalan kritikának, az emberiség millióinak legkedvesebb olvasmánya Jézus élete és oktatásai, mert mondjanak bármit az ellenvéleményűek, az emberi társadalom, szabadság és polgárosodásnak alapja, melyet ők is élveznek, a szeretet és a fiúság vallásának kijelentése”.²⁵

Duka a magyar protestantizmus kérdéseivel ezután is sokat foglalkozott. Érdekes adalék, hogy a Monthly Reporter 1895. számában, a Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság közlönyében cikket ír a magyar gályarabokról és közölte a debreceni gályarab-émlékmű rajzát is. Duka arcképét nem sokkal halála után közölte a Vasárnapi Újság 1908 május 17. száma.

Duka Tivadar életének utolsó éveiben még több magas kitüntetést kapott hazájától. 1893-ban tiszteletbeli doktorává avatta a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti kara, a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1900-ban tiszteletbeli tagjává választotta. Ugyanakkor tagja lett egykori alma matere, a St George Hospital igazgatótanácsának, választmányi tagja a Brit és Külföldi Bibliatársaságnak, valamint a British Asiatic Society-nek.

Nyolcvankét évesen, 1908 május 5-én hunyt el. A bourmouth-i Boscombe – temető P. 2,15 számú parcellában nyugszik feleségével és két fiával, Ferencsel és Alberttel együtt. Angol nyelvű sírfeliratán ez olvasható: „Duka Tivadarnak, az Indiai Egészségügyi Szolgálat alezredesének, orvosdoktorának, a Királyi Orvosi Egyesület tagjának, a Vaskorona lovagjának – elhunyt 1908 május 5-én 82 évesen – és feleségének, Jane Annének – aki 1919 március 17-én hunyt el 91 évesen – szeretett emlékére.”

A „két nemzet tudósának” sokáig feledésbe merült emlékét méltó, hogy megőrizze az utókor.

Jegyzetek

- 1 Az alig 250 lelket számláló szlovák falucska: Dukovce Eperjes és Bártfa között fekszik. Lakói ma többségükben katolikusok, de önálló ősi evangélikus gyülekezetük is van.
- 2 Születési anyakönyve tanúsága szerint 1825 június 25-én született, apja dukafalvi és kucsini Duka Ferenc evangélikus földbirtokos, édesanyja Szeghy Johanna, Szeghy Ferenc polgár leánya.
- 3 Sokáig feledésbe merült sírját és családi síremlékét Dr. Paczolay Gyula veszprémi egyetemi docens kutatta fel 1997-ben.
- 4 Meghatározó volt a fiatal Duka számára az eperjesi kollégiumban indult mozgalom is, amelynek során gyűjtést indítottak Kőrösi Csoma Sándor tibeti útjának támogatására. Ekkor ébredt fel az érdeklődése a nagy Ázsia-kutató iránt. Két tanéven át együtt lakott az utóbb ugyancsak tudós-társává lett békéscsabai *Haan Lajossal* (v. ö. Békésmegyei Közlöny 3. évf. 54. sz. 1876. VII. 6.), aki naplójában később is nagy elismeréssel nyilatkozott róla. Öreg korukban is levelezésben álltak egymással. (OSzKK, 1952 Quart. Hung.).
- 5 Stein Aurél: *Duka Tivadar emlékezete*. In: A MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. XIV. k. 9. sz. Bp. 1913, 266.
- 6 Dr. Paczolay Gyula: *A szabadságharc emigránsa: Duka Tivadar*. Élet és Tudomány 42. évf. 11. sz. 1987. márc. 13.
- 7 Duka Tivadar: *Kossuth és Görgey*. Hertford, 1898.
- 8 Stein i.m. 268-269.
- 9 Közli Vida Mária: *Duka Tivadar (1825-1908) Orvostörténeti Közlemények* 86, 1979. 10.
- 10 Stein i.m. 270.
- 11 Paczolay i.m. 323.
- 12 Stein i.m. 271.
- 13 Paczolay i.m. 323.
- 14 U.o. 323.
- 15 Pulszky Ferenc levele Kossuthoz. London, 1850. júl. 30. Magyar Országos Levéltár, Kossuth-hagyaték.
- 16 Duka Tivadar: *Első benyomások Kelet-Indiában*. Előadása a Zemplén megyei Orvos-Gyógyszerész Egyesületben. Sátoraljaújhely, 1883. 3.
- 17 Az 1855. dec. 15.-i házasságkötésük (St. Paul anglikán katedrális, Bengál) anyakönyvi kivonata. Paczolay Gyula egyetemi docens kérésére 1993 december 10.-én lett kiállítva. Megküldéséért ezúton is köszönetet mondok.
- 18 Stein i.m. 278.
- 19 Első hazai tanulmányai az Orvosi Hetilapban, a Gyógyászatban, a Vasárnapi Újságban és a Budapesti Szemlében jelentek meg.
- 20 Duka Tivadar (bev.): *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai* Budapest 1984. (Reprint) Kőrösi Csoma Sándor 1842 áprilisában hunyt el, Duka tehát alig 12 év után kezdte feltárni munkásságát.
- 21 U.o. 157-159.
- 22 Idézi Stein i.m. 24.
- 23 Dr. Alfred Berndorfer: *Tivadar Duka, a Hungarian Physician in India in the Middle of the 19th Century*. In: Indian Journal of the History of Medicine, Vol. III. N 2. Dec. 1958, 1-7.
- 24 U.o.
- 25 Beszéd, melyet dr. Duka Tivadar, mint a Londonban székelő Brit és Külföldi Bibliaterjesztő Társaság Központi Választmányának Küldöttje a Károli-ünnepség alkalmából tartott Göncön 1890 szept. 14. napján. Bp. 1890. (Kossuth Lajos könyvtárából, 1894, 1050. sz.)

CSEPREGI ANDRÁS

Száz éves *A keresztyénség lényege*

Gondolatok Adolf von Harnack berlini előadássorozatáról

Harnack neve a huszadik századi teológia általános felfogása szerint nevelt-nevelődött keresztyén számára idegenül, szinte ellenségesen cseng. Harnack a tizenkilencedik században uralkodó liberális teológia kimagasló képviselője, azé a teológiáé, amely az első világháború kitörésekor a későbbi generáció mértékadó teológusai szerint megbukott. Heinz Zahrnt, a huszadik századi protestáns teológia népszerűsítő-krónikása szerint Harnacknak a keresztyénség lényegéről szóló előadása „a polgári-idealista korszak legmagasabb rendű kifejezése volt, amelyet áthatott a szelvényben való optimista hit, és az a meggyőződés, hogy a történelem haladása megállíthatatlan, hogy Isten és a világ, vallás és kultúra, hit és gondolkodás, isteni igazság és földi rend, trón és oltár egy természetes, majdhogynem zavartalan harmóniában egyesülhet. Ezért bizakodással tekintett a jövőbe.”¹ Ugyanez a Harnack, folytatja Zahrnt, 1914. augusztus 4-ének előestéjén megfogalmazta a német császár népéhez szóló háborús felhívását, majd kilencvenkét ismert tudóssal és művésszel együtt aláírta az Értelmiségi Kiáltványt, ami által „a tizenkilencedik század polgári-idealista gondolkodásának összeomlását juttatta kifejezésre”². Ehhez az eseményhez kapcsolta később Karl Barth első megdöbbenése emlékét, ahogyan negyven év múltán megfogalmazta: „Mivel [az aláírók ethoszát] tévelygésnek tartottam, úgy ítélem meg, hogy sem etikájukat, sem dogmatikájukat, sem biblia- és történelemértelmezésüket nem követhetem többé, s hogy legalábbis számomra a tizenkilencedik század teológiájának immár nincs jövője”³.

A sors (a történelem? vagy az Úristen?) íróniája, hogy a Barth utáni nemzedék teológusa ugyanezt az ítéletet elmondhatná Barth teológiájáról is, ha gondolkodásmódját egy hasonló erejű ‘megdöbbenésre’ szeretné visszavezetni. Felelgethetné Barthnak az 1948-as magyarországi látogatásáról írt cikkeiben az általa tapasztalt változások felett kifejezett örömét, és a református egyház vezetőinek adott tanácsait⁴, a Sztálinnal szemben megmutatkozó kritikátlan tiszteletét⁵ vagy később, a hatvanas években azt a megnyilvánulását, mely szerint egy nyugat-németországi keresztyén csoportnak azzal kell megmutatnia hitelességét, hogy elfogadja az 1945 után kialakult, így a Németországot is kettészelő határokat⁶. Az efféle indulat viszont rossz tanácsadó, s mindezt csak azért mondtam el, hogy relativizáljam a Harnackot elutasító indulat érvényességét. További relativizálásként azt is elmondhatjuk, hogy bár Wilhelm Röntgen is aláírta az inkriminált kiáltványt, komoly természettudós nem vonta kétségbe a röntgensugarak használhatóságára vonatkozó általános meggyőződést. De bármily gyenge lábakon is áll Barthnak a tizenkilencedik századi teológiától való száznyolcvanfokos elfordulásának általa adott indoka, hatásos indoknak bizonyult, amivel nemcsak Zahrnt, hanem számtalan kortársa is egyetértett, s Harnack öröksége, egy szűk szaktudósi kört leszámítva, széles körben feledésbe merült.

Sajátosan mutatkozik ez meg a magyar teológiai közéletben, ahol a nemzetközi teológiának általában csak a legjellemzőbb áramlatai jelennek meg. Harnacknak máig három műve jelent meg magyarul: *A keresztyénség lényege* 1906-ban⁷, *A szer-*

zetesség ideáljai és története 1911-ben⁸, végül pedig a *Dogmatörténet* 1998-ban⁹. A Dogmatörténethez írt kiadói előszó egyetlen méltató tanulmányra hívja fel a figyelmet, amely 1926-ban látott napvilágot¹⁰. Én magam magyar szerző későbbi Harnack-tanulmányával nem találkoztam, lehetséges tehát, hogy több, mint hetven éven át a Zahrntéhoz hasonló szekunder jellegű – ha nem is feltétlenül elítélő – megjegyzéseken kívül magyarul Harnackról komolyan szó nem esett. (Ha az Olvasó másképp tudja, köszönettel veszem a helyreigazítást.) Ezt a fejleményt a nyelvi elszigeteltségünkből adódó egyszerű következményként fogadhatnánk el, de ezt mégse tegyük; ha ugyanis a hosszú csönd lehetséges okai közül kivonjuk a magyar teológiai közélet sajátosságait, s csak azzal a helyzettel szembesülünk, hogy a Barth nevével fémjelezhető irányzat gyakorlatilag széles körben törvényen kívülivé tehet-e Harnack örökségét, olyan teológiai problémával találjuk magunkat szemben, aminek tanulságai beszédesek lehetnek számunkra.

Ennek a kerek évforduló alkalmából íródott tanulmánynak célja Harnack örökségének, közelebbről *A keresztyénség lényegében* megjelenő örökségének felelevenítése a hosszú hallgatás után. Az a tény önmagában, hogy egy könyv száz éves, nem feltétlenül elegendő ok arra, hogy írjanak róla; a Szerkesztő megtisztelő kérésének, annak ellenére, hogy nem vagyok Harnack-szakértő, azért igyekszem eleget tenni, mert az utóbbi idők olvasmányainak két szála is Harnack felvezette az érdeklődésemet, s szeretnék többet tudni róla. Érdeklődésem forrásairól majd a tanulmány végén számot adok. Az előbb használt kifejezés, ‘az örökség felelevenítése’ szándékom szerint egyszerre elhatároló és megerősítő értelmű. Elhatárolás, mert nem alapvető tanulmányt adok közre, ehhez Harnack-ismeretem kevés; és megerősítés, hiszen az a meggyőződés vezet, hogy Harnacknak van mondanivalója számunkra. Szeretném, ha kiderülne, hogy a Zahrnttól idézett kritikus jellemzés sommás és félrevezető, s hogy Harnack minden időbeli és kulturális távolság ellenére jelenünk-höz is szól. Ha nem is ő a *kincs*, amit az ember a feledés pora alól kiás, hogy aztán örömeiben odaadja érte mindenét, eszköz lehet, amely a kincshez közelebb segít.

A keresztyénség lényegének szerzőjéről¹¹

Adolf Harnack 1851. május hetedikén született az oroszországi Dorpat városkában (ma Tartu, Észtország). Édesapja, Theodosius Harnack, aki a város tizenhetedik században alapított evangélikus egyetemén egyháztörténetet tanított, a pietizmus örökségéhez állt közel. A család 1853-ban Erlangenbe költözött, ahol az apa szintén az egyetemen tanít. 1857-ben édesanyja, Anna Carolina Maria Ewers huszonkilenc évesen, ötödik gyermekének szülésekor meghalt; a család 1866-ban visszaköltözik Dorpatba, s bár a fiatal Harnack nehezen hagyta el Erlangent, Dorpatot végül haláláig otthonának tekintette, s meghatározó lett számára a németiség keleti végein örködő evangélikus felső-középosztály hivatástudata. Középiskolai tanulmányainak végére szilárdan kialakult benne a teológia iránti érdeklődés, sőt, ahogyan egy erlangeni barátjának írt leveléből kiderül, ekkora a liberális szemléletmód csírái is jelentkeztek:

„Amint hallok, teológiát fogok tanulni. Nem tudom, te is azok közé tartozol-e, akik mindenre, amit vallásnak vagy teológiának neveznek, megvetéssel vagy közönnnyel néznek. (...) Minél idősebb vagyok, (...) annál inkább meg vagyok róla győződve, hogy minden probléma és konfliktus végül a valóságos dimenzióra vezethető vissza (...) ezért nem lehet a keresztyén nézőpontot soha teljesen kiiktatni. Ezért vagyok lelkes teológus; remélem, hogy ebben a tudományos megközelítésben azt a módszert találok meg, aminek révén az élet nagy problémáit lehet megoldani. (...) Nem arra vágyom, hogy a hitre vonatkozó előre gyártott állításokhoz jussak hozzá, sokkal inkább magam szeretném megfogalmazni a hittel összefüggő állításokat.”¹²

A dorpatyi egyetemi évek után 1872-ben Lipcsébe megy, még az első tanév folyamán megírja doktori disszertációját, majd a következő évben habilitációs dolgozatát, mindkettőt a gnoszticizmus kutatásának tárgykörében. A gyors munkában kivételes tehetsége segíti: később arra a kérdésre, hogy mennyi idő alatt képes megtanulni egy lapnyi ismeretlen görög szöveget, azt válaszolta, hogy egyszeri lassú olvasás számára elegendő. A szóbeli vizsgára javasolt vitatételei közül kettő már későbbi, érett tudományos meggyőződése felé mutat: „Nem lehetséges megírni *Jézus életét*”; és: „A Szentírás egzegézisének egyetlen módja a nyelvészeti-történeti módszer”.

Egyetemi tanári munkáját Lipcsében kezdte meg 1875-ben, 1879 és 1886 között Giessenben tanít, majd két évig Marburgban látjuk. Hihetetlen termékenységgel publikál (összes publikációinak száma meghaladja az ezerhatszázat); közben 1879-ben feleségül veszi Amalie Thiersch-cset és 1886-ig négy gyermekük születik; s 1885-ben megjelenik a *Dogmatörténet* első kötete. Az író szándékát ismét egy levélrészlet segítségével világítjuk meg:

„Hiszem, hogy képrombolás nélkül nem juthatunk előre. De mert nem lehetünk közvetlen módon képrombolók, hiszen sem a szószék, sem az egyházi szolgálat nem adhat helyet ilyen akciónak, ennek a dimenzióknak könyveinkben kell megjelennie. Ott kell lennie, ha a protestantizmust meg akarjuk szabadítani hamis béklyóitól, és fel akarjuk készíteni arra a krízisre, amelynek el kell jönnie, hogy keresztén és művelt népünk visszanyerje bizalmát, nem csak néhány elszigetelt dologban, hanem az egész evangélikus keresztyénségben. Egyetlen teológiai hallgatót sem szeretnék megóvni ettől az éles krízistől. Ennek a krízisnek bármely lehetséges következménye, hogy valaki mindenestül felhagy a teológia tanulmányozásával, hogy megerősödik a tekintély utáni vágya, vagy pedig kutatni kezd, sokkal kíváncsiabb, mint az érzelmek és gondolatok puha főzete, amit a diákok merő közönnyel az egyetemeken magukhoz vesznek, s amit csak a 'gyakorlati tapasztalat' nevű valamivel fűszereznek, ami valójában nem más, mint merő rutin. Ha így állnak a dolgok, akkor a legjobb tanárnak, véleményem szerint, tudnia kell, hogyan egyesítse az evangéliumról való élő tanúságtételt az erőteljes botránkoztatással, s neki magának is az egyik olyan belső szükséglete kell, hogy legyen, mint a másik.”¹³

A *Dogmatörténet* második kötete (a három közül) 1887-ben jelent meg, s addigra Harnack, aki tudatosan vetette a szelet, alapos vihart aratott. (Az általában negatív fejleményre utaló kép pozitív tartalmat is hordozhat: *friss szél és tisztító vihar*.) Egyfelől olyan hírt szerzett, hogy még a Harvard Egyetemről is kapott professzori meghívást – amit Harnack, amint később is, abban a meggyőződésben utasított el, hogy neki a porosz akadémiai és egyházi közélet felvirágoztatására van hivatása; másfelől éles kritika tűzébe került. Leginkább saját teológus apjának kritikája bántotta, aki azt az embert 'aki úgy tekinti a feltámadás tényét' ahogyan ő tette, 'nem tartja többé keresztényen teológusnak'. (N. B.: Akár a *Dogmatörténet*, akár a *Keresztyénség lényege* feltámadásra vonatkozó részletei alapján az olvasóban nem az a benyomás alakul ki, mintha Harnack kételkedne Jézus feltámadásában, éppen ellenkezőleg: a maga választotta történeti módszer segítségével viszont közvetlenül nem igazolja a feltámadást, azzal csak a feltámadásnak a tanítványokra tett hatását érzékelteti.) A Porsz Egyház tisztviselői akkor adtak hangot kritikájuknak, amikor a porosz oktatási minisztérium a Berlini Egyetem professzorául jelölte Harnackot, amelyre nézve az egyháznak vétőjoga volt. Az egyházi kritika különösképpen három pontot nehezményezett: hogy Harnack megkérdőjelezte János evangéliumának, az Efezusi levélnek és Péter első levelének szerzőségét, kétségbe vonva ezáltal apostoli eredetüket; ahogyan a csodákhoz, s különösen Jézus szűztől születéséhez, feltámadásához és mennybemeneteléhez viszonyult; s hogy kétségbevonta azt, hogy a Szentháromság Isten nevében történő keresztséget maga Jézus alapította. A vitát mind a minisztérium, mind az egyház hatalmi-hatásköri problémaként élte meg, s a sajtó beavatkozásával csak tovább mérgesedett a helyzet. Még nem dőlt el a vita, amikor Frigyes császár meghalt, s utódjára, Vilmosra maradt a döntés. Az új ural-

kode a minisztérium és az egyetem kívánsága szerint, s az egyház ellen döntött, amikor 1888 szeptemberében aláírta Harnack kinevezését.

Berlini kinevezésének körülményei meghatározták Harnack későbbi helyét és lehetőségeit. A porosz egyházban, bár törekedett rá, soha felelős tisztséget nem kapott, és sokan nyíltan hitetlen teológusnak bélyegezték. A berlini egyetemen viszont több száz diák hallgatta előadásait, a Porosz Tudományos Akadémia tagjai közé választotta, s képviselője lett annak a törekvésnek, mely a tudományos teológiát megakartá szabadtítani az egyház gyámkodásától. Egy 1896-os előadásában így összegezte a 'szabadságot a teológiának' program feladatát: nem szabad lemondanunk arról, hogy az ősi, evangélikus hitet a ma nyelvén, új, egyszerű és világos módon fejezzük ki; vallásos életünk megélésében rugalmasabbaknak és árnyaltabbaknak, szociális gondolkodásunkban érzékenyebbeknek kell lennünk; az egyház ellenállása ellenére türelmeseknek kell maradnunk és az egyházat kell építenünk. Míg az egyház központi szervezetében nem, a civil társadalomban és II. Vilmos császár porosz államában egyre több lehetőséget kapott arra, hogy kivételes szervezői képességeit is gyakorolja. Csak két megbízatását említjük: 1903-tól tizenhárom évig az Evangélikus szociális Kongresszus elnöke, s ekként az egyháznak az evangéliumhoz illő, a szociáldemokrata mozgalom elveitől és gyakorlatától különböző szociális munkájának kialakításán fáradozik. 1905-ben megbízást kap a berlini Királyi Könyvtár vezetésére, amely keze alatt látványos fejlődésnek indul: az Unter den Linden álló új épület felavatásának ünnepén, 1914 márciusában a császártól nemességet kap. Von Harnack a családi címerbe a következő jelmondatot választotta: *Veni Creator Spiritus*.

Hosszan lehetne és kellene is árnyalni Harnacknak a világháborúval kapcsolatos állásfoglalását, háttérét és annak pontos tartalmát. Sokkal többről volt szó, mint a császárhoz fűződő, személyes jó kapcsolaton alapuló lojalitásról. Harnack ebből a szempontból tipikus porosz értelmiségi volt, aki a háborút megelőző években nemzetközi kapcsolataiban is kereste a tartós béke lehetőségeit, a porosz militarizmust a német kultúra elemi védelmének tekintette, s a háború kitörése után meg volt győződve arról, hogy Németország a sikereire irigy nemzetek konspirációjának áldozata. Hitte, hogy a háború révén szilárdabb béke érhető el, mint az azt megelőző állapot volt; aktívan és magas szinten vett részt a békefeltételek kidolgozásában. Egy 1919 februárjában, a berlini egyetemen elmondott prédikációjában az új, békére törekvő Németország életének hét alapelvét így fogalmazta meg:

- 1 Nemzeti tudat nélkül nincs nép; emberség nélkül nincs valódi nagyság;
- 2 Tekintély nélkül nincs szervezet;
- 3 Személyiség nélkül nincs érdemes élet;
- 4 Annak komoly elhatározása nélkül, hogy az osztálykülönbségeket meghaladjuk, nincs belső béke;
- 5 Tőke nélkül nincs kultúra;
- 6 Hatalom nélkül nincs állam;
- 7 Önzetlenség és istenfélelem nélkül nincs jövő.

Bár a weimari alkotmánnyal szemben voltak fenntartásai, az új köztársaságban kész volt feladatokat vállalni, és a kormány gyakran igénybe is vette szolgálatait. 1921-ben, az egyetemi munkából való nyugdíjbamenetel után a kormány szeretne volna, ha elvállalja az amerikai nagyköveti posztot, de ő változatlanul a német tudományos közélet szervezésének akarta szentelni energiáját. Teológiai munkája is új lendületet nyert, sorra jelentek meg tanulmányai az ókori egyház történetéről, Marcionról, Augustinusról. Figyelemmel kísérte az ökumenikus mozgalmat: a jelentős konferenciákra rendre meghívást kapott, de gyengülő egészsége nem enged-

te a személyes részvételt. Hetvenkilencedik születésnapján Ézsaiás 40,27-29 alapján családi áhitatot tartott; a próféta szavai, „erőt ad a megfáradtnak”, családtagjainak nagy vigasztalást jelentettek. Halála után viszont felfedezték Bibliájában az ige mellé, valószínűleg aznap beírt szavakat: „annyira szomorú vagyok, hogy nem is tudom, hová forduljak”. Rövid betegség után, 1930. június 10-én halt meg. A berlini temetőben felállított sírkövén a családi címerben választott jelmondata olvasható: *Veni Creator Spiritus*.

A keresztyénség lényege

Miről szól hát *A keresztyénség lényege*? A most következő rövid ismertetés révén azt szeretném megmutatni, hogy mit értett Harnack a lényegen, azaz az *evangéliumon*, mit értett azalatt, hogy teológiája kritikai módszert követelő *történeti teológia* és *liberális teológia*, végül pedig hogyan alkalmazta az *evangélium kritikáját* a saját korára. Ez utóbbi pontot azért is lényegesnek tartom, mert az evangélium kritikus természetének a felmutatásával oszlathatjuk el azt a széles körben élő félreértést, hogy a Harnack nevével is fémjelezhető liberális teológia egyszerűen *kultúrprotestantizmus* volt. Ez a kifejezés a korabeli egyházban megfogalmazott pejoratív jelző, amely azt volt hivatott kifejezni, hogy az ilyen teológia nem az egyház teológiája, hanem az adott kultúrához kritikátlanul kötődő teológia. Ezt a megítélést fejezik ki Zahrnt már idézett szavai is: Harnack előadásait áthatotta „a szellemben való optimista hit, és az a meggyőződés, hogy a történelem haladása megállíthatatlan, hogy Isten és a világ, vallás és kultúra, hit és gondolkodás, isteni igazság és földi rend, trón és oltár egy természetes, majdhogynem zavartalan harmóniában egyesülhet”; ezt a sommás megítélést is meg szeretném kérdőjelezni.

Vizsgáljuk meg először Harnack módszerét. Első előadásában leszögezi, hogy a kérdésre, mi a keresztyénség, „tisztán történeti értelemben” igyekszik feleletet adni, azaz „a történeti tudomány s azon élettapasztalat eszközeivel, amelyet az átélt történelemből szereztünk”¹⁴. Ezzel a választással két további lehetőséget zár ki, az apologetikai és a vallásbölcseleti megközelítést. Az apologetikának, Harnack szerint, bizonytalanok az eszközei, nem pusztán a vallással, hanem annak feltételezett hasznával foglalkozik, s gyakran valamilyen partikuláris egyházi program mellett agitál. A vallásbölcsezet pedig valamilyen általános vallásfoglalomból indul ki, amit, Harnack szerint, a történeti kutatás túlhaladott. Ezen elhatárolások után ragaszkodik Harnack a „tisztán történelmi” kérdésfeltevéshez. A vizsgálat tárgya pedig *Jézus Krisztus és az ő evangéliuma*, ami magában foglalja a jelenig tartó egyháztörténetet is, hiszen az evangélium hatása ugyanúgy Jézusról beszél, mint az első feljegyzések. Ha a feladat az adatok tömege miatt nehéznek látszik is, elkerülhetetlen, mert csak ezáltal lehetünk képesek a lényegre a jelenségek között megragadni, azaz, ahogy Harnack gyakran kifejezi, a „magot és a héjat” egymástól megkülönböztetni¹⁵. A következő hosszú idézet, véleményem szerint, maradéktalanul megvilágítja Harnack módszerének lényegét:

„A történetíróra nézve, akinek meg kell az értékest és maradandót állapítania – ez az ő legfőbb feladata – ezekből a viszonyokból az a szükségszerű követelmény származik, hogy ne ragaszkodjék a szavakhoz, hanem a lényegre igyekezzék kipuhatólni. Az ‘egész’ Krisztus, az ‘egész’ evangélium, ha e jelszó alatt a külső képet értjük összes vonásaival együtt s állítjuk fel tisztelet tárgyául, éppoly ártalmas és csalóka jelszó, mint az ‘egész’ Luther és mások. Ártalmasak, mivel leigáznak és csalókéak, mivel még azok is, akik azokat hangoztatják, nem gondolnak arra, hogy őket komolyan vegyék s ha ezt megpróbálnák, nem volnának képesek rá. Nem képesek rá, mivel nem bírnak letenni arról, hogy koruk gyermekeként ne érezzenek, ismerjenek és ítéljenek.

Itt csak két lehetőség képzelhető: az evangélium vagy minden részletében azonos az ő első alakjával – s akkor az az idővel jött és azzal ment el; vagy pedig mindig érvényest foglal magában történetileg

változó formákban. Az utóbbi a helyes. Az egyháztörténelem világosan mutatja az első korszakban, hogy az 'őskeresztyénségnek' el kellett enyésznie azért, hogy a 'keresztyénség' fennmaradjon; így következett később is egyik átváltozás a másik után. Eleitől fogva szükséges volt a formulákat levetkőzni, a reményeket módosítani, az érzésmódokat megváltoztatni – s ez a folyamat sohasem fog megszűnni. De éppen azért, hogy mi a kezdet és az egész folyamatot végigtekintjük, erősítjük szemléletünket a lényeges és az igazán értékes iránt.

Erősítjük – de nem szükséges azt még a későbbi kor történetéből merítenünk. A dolog maga szolgálja azt kezünkhez. Látni fogjuk, hogy az evangélium az evangéliumban valami oly egyszerű és oly erőteljesen beszél hozzánk, hogy nem lehet azt könnyen eltévesztenünk. Nincs szükségünk terjedelmes, módszeres utasításokra és hosszú bevezetésekre, hogy a hozzá való utat megtaláljuk. Akinek tekintete fogékony az élő iránt és érzése igaz a valódi nagyság iránt, annak meg kell azt látnia.”¹⁶

A fentiekből megérthetjük, hogyan kapcsolódik Harnack gondolkodásmódjában a történeti módszer és a liberális szemlélet: a kettő egymásnak egyszerre oka és következménye. A történeti módszer, azaz, hogy a 'mag' és a 'héj' megkülönböztethető és megkülönböztetendő egymástól, feltételezi a kutatásnak és annak a szabadságát, hogy a teológus nem mondjon 'szavakra', szentnek tartott hagyományokra; de a történeti módszer erősíti is azt a meggyőződést, hogy a lényeg megragadása érdekében a kutatónak rendelkeznie kell a választás szabadságával. Történeti módszer és liberális szemlélet tehát szerves egységet jelentenek Harnack számára, s ezek után nem lehet meglepő, hogy az a mód, ahogyan az evangéliumot megragadja, ugyanezt az egységes gondolkodásmódot tükrözi vissza.

Harnack, miután – a saját korában elérhető ismeretek színvonalán – röviden bemutatja a földi (Názáreti) Jézus megismerését lehetővé tevő forrásokat, két igével ragadja meg Jézus evangéliumának a lényegét: a názáreti zsinagógában felolvasott ézsaiási szavakkal: „Az Úr Lelke van énrajtam, mivel felkent engem, hogy evangéliumot hirdessek a szegényeknek; azért küldött el, hogy a szabadulást hirdessek a foglyoknak, és a vakoknak szemük megnyílását; hogy szabadon bocsássam a megkínzottakat, és hirdessek az Úr kedves esztendejét” (Lk 4,18-19); valamint saját szavaival: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és meg vagytok terhelve, és én megnyugvást adok nektek. Vegyétek magatokra az én igémet, és tanuljátok meg tőlem, hogy szelíd vagyok és alázatos szívű, és megnyugvást találtok lelketeknek” (Mt 11,28-29). Majd így folytatja: „Ha áttekintjük Jézus tanítását, három kört formálhatunk abból. Mindenki kör oly természetű, hogy az egész kijelentést magába foglalja; ezért az mindenikben teljesen feltüntethető: Először, Isten országa és annak eljövetele. Másodsor, Isten, az Atya, és az emberi lélek végtelen értéke. Harmadsor, a jobb igazságosság és a szeretet parancsa.”¹⁷

A liberális elem leglátványosabban a második körben jelentkezik: 'az emberi lélek végtelen értéke' tipikus liberális gondolat. Harnack közvetlenül abból a tényből vezeti le, hogy az ember, Jézus által, Istent Atyának szólíthatja. Ezért „az evangélium általában nem pozitív vallás, mint a többiek, semmi szabályzatszerű és partikuláris vonás nincs benne, azaz, az maga a vallás. Fölötte áll a földi élet és a túlvilág, ész és extázis, munka és világkerülés, zsidó és görög nép közt levő minden elentétnek, feszültségnek. Valamennyi fölött uralkodhatik, egy földi elembe sincs bezárva vagy vele szükségképpen megterhelve.”¹⁸ Négy jézusi mondás segítségével pontosítja a gondolatot: imádsága, a Miatyánk; 'ne annak örüljete, hogy a lelkek engedelmeskednek nektek, hanem, hogy neveitek fel vannak jegyezve a mennyben'; 'hajatok szálai is számon vannak tartva'; s végül: 'mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, lelkében viszont kárt vall'. Harnack ezt az igazságot az érzéki tapasztalathoz és egzakt tudáshoz viszonyítva paradoxnak nevezi: „itt oly elemet vezet be és nyilvánít Jézus a legfontosabbnak, amely érzéseink előtt egyáltalán fel sem tűnik s a való tényekkel merő ellentétben áll (kiemelés tőlem). Minden más vallás valamiképp összefüggésben áll a világi élettel, úgyhogy földi szempontból valami felvilágosító mozzanatot találhatunk bennük, illetve egy bizonyos kor-

szak szellemi állapotával tartalmilag rokonságban állnak. (...) Azáltal, hogy Jézus a gondviselés gondolatát hézagtelenül kiterjeszti az emberiségre és a világra, az által, hogy annak gyökerét az örökkévalóságba vezeti vissza s hogy az istenfűságot adomány és feladat gyanánt hirdeti, a vallás tapogatózó és dadogó kísérleteibe életet öntött és azokat befejezte. (...) Ettől fogva az emberi nem értéke fokozódott; az emberi nem és mi magunk is egyik a másikra nézve drágábbak lettünk. Isten atyánkul való gyakorlati elismerése egyúttal az ember iránt való igaz hódolat”.¹⁹

Látható, hogy a liberális környezet liberális teológusa úgy fogalmazza meg az evangélium liberális értelmezését, hogy azt nem saját liberális tapasztalataiból vezeti le, sőt, eleven kritikai erőt képvisel mindennel szemben, amit magában vagy maga körül vallásként, kultúráként, politikumként él meg. A puding próbája az evés; s hogy ez a kritikai funkció valóban működik-e, az a könyv következő szakaszából derül ki, ahol Harnack figyelme a részletek felé fordul: „Az evangélium fővonatkozásai a részletekben”. Hat területet vizsgál meg: 1. Az evangélium és a világ, vagy az aszkézis kérdése; 2. Az evangélium és a szegénység, vagy a szociális kérdés; 3. Az evangélium és a jog, vagy a földi rend kérdése; 4. Az evangélium és a munka, vagy a művelődés kérdése; 5. Az evangélium és az istenfia, vagy a krisztológia kérdése; 6. Az evangélium és a tan, vagy a hitvallás kérdése.

Ezek közül a területek közül a másodikat választjuk ki, s kérdezzük meg: hogyan találkozott ‘Harnack evangéliuma’ kora szociális feszültségeivel?

A kérdés tárgyalásának élén Harnack kizár két végletes, kategorikus megközelítést. Az első szerint az evangélium nem más, mint egy átfogó szociális program: „Jézus egy nagy szociális reformátor volt, aki a mély nyomorúságban sínylődő alsó néposztályokat akarta felszabadítani”²⁰. Ez a megközelítés kétféle eredményre vezethet: megalapozhat sok jó szándékú törekvést, de arra is alkalmat adhat, hogy a magyarázó az evangéliumot utópikus, használhatatlan programnak nyilvánítsa: „Jézus szelíd, de bamba tekintettel bámul a világba; az alsó és elnyomott néposztályból felmerülve osztozott a kisembereknek a nagyok és a gazdagok iránti gyanakvásában, utálatlalt fordult el minden nyereségű üzlettől és tevékenységtől, félreismerte a vagyonszerzés szükséges voltát s (...) programját oda irányította, hogy a ‘világon’ – ennek tartotta Palesztinát – általános szegénységet terjesszen el s aztán a földi nyomorúsággal ellentétben állítsa fel az ő ‘Isten országát’ – oly program, amely magában véve kivihetetlen és az erőteljesebb természetekre nézve visszataszító”²¹. A másik végletes megközelítés szerint Jézus ugyan gyakran használt példázataiban gazdasági tartalmú utalásokat, és személyesen is felkarolta a szegények ügyét, igehirdetése mégis tisztán vallásos jellegű volt, s érdeklődésén kívül esett a szociális probléma. Az ezen az oldalon állók közül nem kevesen Jézust olyan konzervatívnak tartják, mint amilyenek ők maguk; szerintük Jézus, „mint ‘Istentől rendeltet’, teljesen tiszteletben tartotta a korában fennállott szociális rendeket és különbségeket”²².

A végletes vélemények ismertetése és elutasítása után Harnack történeti úton igyekszik tisztázni a kérdést. Megpróbálja meghatározni, hogy Jézus korában mit jelenthetett a gazdagság és a szegénység, s mindez hogyan kapcsolódott a kultikus élethez. Megmutatja a szoros kapcsolatot a vallásos elit és a kézzelfogható gazdagság között, s a széleskörű elnyomorodást ennek az elitnek a felelőtlenségére vezeti vissza. Bár a legnagyobb bajnak az ember bűnét tartotta, Jézus nem relativizálta a szegénységet: az anyagi „szükséget szükségnek és a rosszat rossznak nevezte”²³, „a szegénységet és a nyomorúságot soha és sehol nem akarta állandósítani, hanem harcolt s másokat is harcra szólított azok ellen”²⁴. Hangsúlyozza, hogy „Jézus a földi javak birtokát súlyos veszélynek tekintette a lélekre nézve, mivel az keményszívűvé teszi, földi gondokba bonyolítja és hitvány anyagi élvezetre csábítja az embert”²⁵. Egy érdekes kitérőben hangot ad annak a véleményének, hogy – bár ál-

talános szabályt felállítani nem szabad – a keresztyénség javára válna, ha az igehirdetőknek (lelkészeknek, misszionáriusoknak) csak minimális vagyonuk lenne, éppen annyi, hogy ne szoruljanak másra: „eljön az idő, hogy *jómódban* élő lelkészeket éppoly kevésbé fognak eltérni, mint ahogy *uralkodó* papokat nem túrnek el” (kiemelés az eredetiben); és [míg] egy egészséges vigasztalhat beteget, (...) hogyan győzze meg a vagyonos a vagyontalant a földi javak értéktelenségéről?”²⁶

Az előkészítés után Harnack kettős tételt fogalmaz meg: egyfelől Jézusnak nincs szociális *programja*, másfelől viszont erőteljes szociális *üzenettel* lép fel. Sem a maga kora, sem későbbi korok számára nem dolgozta ki a cselekvés rendjét, de mert a felebarát szeretetének a parancsa közvetlenül az evangéliumból fakad, annak szociális szempontból releváns alkalmazása a keresztyén ember számára megkerülhetetlen. Harnack utal a gazdag ifjú történetének a Héberok evangéliumában megőrzött változatára, amely szerint Jézus az ifjú vonakodására így reagált: „Hogyan mondhatod azt, ‘Én a törvényt és a prófétákat megtartottam’, holott írva vagyon a törvényben: Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat? Íme, sokan testvéreid közül, Ábrahám fiai, piszkos rongyokat viselnek és éhen vesznek, a te házad pedig tele van mindenféle javakkal, és hozzájuk semmi sem jut el azokból’.”²⁷ Ez az igény a Harnack korabeli gazdasági liberalizmus erőteljes kritikájaként fogalmazódik meg: „Az erők szabad működéséről, az ‘élésről és élnihagyásról’ szóló családika tétel, amely helyesebben annyi, mint ‘élni és meghalni hagyni’, az evangéliummal teljesen ellentétben áll. És nem úgy kell a szegényeken segítenünk, mint cselédeinken, hanem mint *testvéreinken* (kiemelés az eredetiben).”²⁸ Ezen a ponton Harnack megteszi a következő logikus lépést, de módszere nem engedi, hogy megfogalmazza a parancs-szocializmus utópiáját: „Sőt csaknem úgy látszik, mintha Jézus lehetőknek tartott volna az emberek közt olyan szövetséget, amelyben a gazdaság mint magánbirtok a szó szoros értelmében nem létezik. De ezzel egy olyan kérdést érintettünk, amelyet nem könnyen lehet eldönteni s amelyet talán egyáltalán nem szabad fölvetnünk, mivel ebbe Jézus eszhatológiája és az ő különös látóhatára belejátszik. Nem is szükséges ezt fölvetnünk: a döntő körülmény az az érzület, amelyet Jézus a szegénységgel és a szükségkel szemben tanítványjaiban lánggra gyújtott.”²⁹ A parancs-szocializmus elutasításával egyszersmind tehát nyitva tartja azt a lehetőséget, amit gazdaságpolitikusok évtizedekkel később etikai szocializmusnak neveztek.

Számunkra most annak a következtetésnek a megfogalmazása a fontos, hogy a szociális kérdést tárgyaló szakaszban Harnack képesnek bizonyult arra, hogy üzenetével transzcendálja az európai társadalom fejlődése során jelentkező mindhárom jelentős megoldási kísérlet, mind a liberális, mind a konzervatív, mind a szocialista típusú gazdaságpolitika korlátait, mégpedig úgy, hogy az evangélium kritikáját alkalmazza velük szemben. Ez a kritika egészen világosan szólal meg a szakasz zárómondataiban: „Az evangélium szent komolyságú és megragadó erejű szociális üzenet; a szolidaritás és testvériség hirdetése a szegények javára. De ez az üzenet egybe van kapcsolva az emberi lélek végtelen értékének elismerésével (...) De oly irányú törvények és rendeletek vagy utasítások, hogy a (...) fennálló viszonyokat erőszakosan megváltoztassuk, nem találhatók az evangéliumban.”³⁰

Előadásai utolsó harmadában Harnack az evangéliumnak a történelem során gyakorolt hatását vizsgálta meg. Az apostoli kor és a korai katolicizmus időszakának áttekintése után a jelen felé fordul, s a történelmi keresztyénség három nagy ágának, a görög (orthodox), a római katolikus és a protestáns ágak az evangéliummal való szembesítését végzi el. Elemzését mindhárom esetben ugyanannak a három kérdésnek a feltétele révén folytatja le: mit alkotott az illető kísérlet; mik a jellemző vonásai; s végül hogyan módosult benne az evangélium, illetve – a módosulás ellenére – hogyan tartotta fenn magát? Harnack megfigyelései száz évvel ezelőtti helyzetre vonatkoznak, s nekünk jogunk van egyik-másik kijelentésének megkérdő-

jelezésére, nemcsak azért, mert a keresztyénség adott ága változhatott, hanem azért is, mert az ökumenikus kapcsolatok fejlődésével változott a másikhoz való viszony megélésének, a másik érzékelésének módja is; de mindezek ellenére a Harnacki analízis újra csak arról győz meg, hogy milyen elevenítő eredménye lehet a történelem kritikus olvasásának, ha a kritika kiindulópontját és tartalmát az evangéliumként felismert lényeg határozza meg. (Nekünk különösen az lehet sokatmondó, amit Harnack a korabeli protestantizmusról mondott el.) Az evangélium és a történelem Harnack által kidolgozott kapcsolatában az evangélium megóv attól, hogy a történelem az abszolút igény súlyával nehezedjék ránk, birtokolja jelenünket sőt meghatározza jövőnket is; a történelem komolyanvétele viszont megteremti az evangéliumi kritika közegét, azt a sűrű, s nemcsak egyéni, hanem közösségi vonatkozásrendszer, ami a kritika gyakorlását súlyos, tétre menő vállalkozássá teszi. Ennek meggyőző példáját kaptuk a szociális kérdés tárgyalásakor is; s az evangélium és a történelem ilyen összekapcsolása Harnack teológiai módszerének marandó érdeme.

Harnack tanítványai: Barth, Bonhoeffer, Bibó

Az írás elején utaltam Barth kritikájára, amely a huszadik századi teológia történetében új korszak kezdetét jelentette. Utaltam arra is, hogy kutatásaim két szálán jutottam közelebb Harnackhoz. A két szál két tanítvány tanúságtételét jelenti, Dietrich Bonhoefferét és Bibó Istvánét, akik a barthi hatással szemben – tudatosan vagy kevésbé tudatosan – újra Harnack felé fordultak. Az évfordulós megemlékezést Harnacknak a három tanítványra gyakorolt hatása rövid bemutatásával zárom le.

Barth, egykor Harnack hallgatója Berlinben, az első világháború és a már említett megdöbbenés tudatosítása után két alkalommal találkozott egykori mesterével, melyek során világossá vált a kettőjük teológiai módszere közötti döntő különbség. 1920 áprilisában, a svájci Aarauban egy diákkonferencián mindketten előadók voltak, ahol az egyik napon Harnack a történelem tanulmányozásának jelentőségéről beszélt, a rákövetkező napon pedig Barth radikálisan szembeszállt Harnack érveivel. 1923 januárjában a *Christliche Welt* hasábjain Harnack közzétette vitatételeit *Tizenöt kérdés azokhoz, akik megvetik a tudományos teológiát* címmel; s bár nem nevezte meg Barthot, az utóbbi személyesen megszólítottnak érezte magát, s szinte együltében, szintén tizenöt tételben válaszolt Harnacknak. A februárban publikált barthi tételeket Harnack márciusi *Nyílt levele* követte, azt Barth áprilisi hosszú válasza, s a vitát végül Harnack májusi *Utószava* zárta le, annak kifejezésével, hogy a kettőjük közötti teológiai különbségek áthidalhatatlanok. A vita részleteinek ismeretelésére és értékelésére külön tanulmányt kellene szentelnünk, itt egyetlen pont kiemelését látom lehetségesnek.

Harnack tizennegyedik kérdése így szól: „Ha Jézus Krisztus személye áll az evangélium középpontjában, mi más alapozza meg ennek a személynek megbízható és közérthető ismeretét, hogy ne egy elképzelt Krisztus kerüljön az igazi helyére, ha nem a kritikus-történeti tanulmányozás? És mi vállalkozhat erre a tanulmányozásra, ha nem a tudományos teológia?”³¹ Barth válasza: A Jézus Krisztus személyéről, mint az *evangélium* középpontjáról szóló ismeret megbízhatósága és közérthetősége nem lehet más, mint az Isten által ébresztett *hit* megbízhatósága és közérthetősége. A történet-kritikai vizsgálat a tudás azon 'alapjainak' jól megérdemelt és szükséges végét jelzi, amelyek egyáltalán nem nevezhetők alapoknak, hiszen nem maga Isten helyezte őket el. aki még mindig nem tudja (és ez mindnyájunkra vonatkozik), hogy *többé* nem ismerjük Krisztust test szerint, annak adja ezt értésére a Biblia kritikai tanulmányozása. Minél inkább megterren ettől valaki, annál jobb ne-

ki és jobb az ügynek is: ez lehet azzá a szolgálattá, amit a 'történeti tudás' a teológia időszerű műveléséhez nyújtani tud".³² Következő levelében Barth még egyértelműbben fogalmaz: „Az Ige testté lett, maga Isten emberi-történeti *valósággá* vált *Jézus Krisztus személyében*. Ebből viszont nem következik számomra, hogy ez az esemény emberi-történeti *gondolkodás* tárgya lehet; ezt éppen az járja ki, hogy ebben ez a valóság van jelen. A Názáreti Jézus léte például, ami természetesen történeti úton is megragadható, nem ez a valóság.” (kiemelések az eredetiben)³³ A fentiek alapján világosan megragadható az 'új teológiát' meghatározó változásnak a lényege: a történeti és racionális megközelítés iránti végtelen bizalmatlanság (vagy egyenesen attól való félelem), s a valóság természetéről való metafizikai jellegű spekuláció erejébe vetett hit. Míg a történeti-kritikai megközelítés alapjait, Barth szerint, nem maga Isten helyezte el, azt a készséget, hogy különbséget tegyünk különböző természetű 'valóságok' között, a hit által ő plántálta el az emberben; maga Isten tehát az, aki a metafizikai utat választja a történeti úttal szemben. Nem csoda, hogy Harnack a modern teológia veszélyét annak szubjektivizmusában fedezte fel. S a Harnack-Barth vitából az is világossá válhat, hogy az 'új teológia' miért nem tudott segítséget adni a huszadik század által feladott bonyolult történelmi lecke megértéséhez.

Bonhoeffer Harnackhoz fűződő viszonya élete irányváltásai szerint többször is változott. Egészen fiatal teológusként az idős Harnack berlini előadásait hallgatta, s levelek tanúsítják, hogy szinte rajongó tisztelettel nézett fel rá. Harnack szülei baráti köréhez tartozott, így személyesebben is megismerhette. Nem véletlen, hogy a volt diákok nevében ő mondott Harnack temetésén búcsúbeszédet. A keresztyénség lényege főtételére visszautalva elmondta, hogy Harnack szerint „a keresztyénség Szentlelkében minden kor szelleme megleti a maga küldetését, s hogy az Isten atyagáról és az ember gyermekségéről szóló üzenet érvénye örök, így az számunkra is érvényes. Adolf von Harnack öröksége számunkra tehát ebben áll: a kutatás, a cselekvés, s az élet igazi szabadsága, s a mély beágyazottság a minden gondolat és élet örök alapjába”.³⁴ Mire azonban ezek a szavak elhangoztak, Bonhoeffer Barth hatása alá került, s teológiája, ha sok mindent meg is őrzött a függetlenségéből, erőteljes barthiánus színezettet mutat. Hogy hogyan volt képes Bonhoeffer a barthi orientáció hatása alatt megőrizni a Harnack iránti tiszteletet, olyan kérdés, amire csak Bonhoeffer személyiségének komplex vizsgálata révén próbálhatnánk meg válaszolni; tény viszont, hogy a börtönévek folyamán újra Harnack felé fordul, még pedig úgy, hogy jelzi a barthi teológiával szembeni fenntartásait. Újra olvassa Harnacknak *A Porosz Akadémia története* című könyvét, s így ír róla: „[a könyv] mély hatást gyakorolt rám, s részben boldoggá tett, részben elszomorított. Olyan kevesen akadnak manapság, akik még bensőséges kapcsolatot akarnak teremteni a 18-19. századdal. (...) Kinek van még egyáltalán sejtelve arról, amit az előző évszázad, vagyis a nagyapáink alkottak?” (1944. március 2.)³⁵ Az olvasmány nemcsak a múltba vezeti vissza, néhány hónap múlva Harnack örökségével a jövő felé fordul: „Az egyháznak fel kel ocsúdnia tespedtségéből. Vissza kell térnünk a világgal való szellemi eszmecsere szabad levegőjére, és azt is meg kell kockáztatnunk, hogy támadható dolgokat mondunk, ha életfontosságú kérdéseket érinthetünk ezáltal. 'Modern' teológusként, aki azért még a liberális teológia örökségét is magában hordozza, kötelességemnek érzem, hogy fölvessem ezeket a kérdéseket. A fiatalabbak között már nem sokban lesz meg a kettő egyszerre.” (1944. augusztus 3.)³⁶ A két feljegyzés közé ékelődik a Barthot érintő kritika: teológiájának korlátját Bonhoeffer abban látja, hogy kijelentés-teológiája pozitivista, s rá nézve megalkotja a 'kijelentés-pozitivizmus' kifejezést. (1944. június 8.)³⁷ Bonhoeffer börtön-teológiájának több eleme erőltetés nélkül visszavezethető arra a szellemiségre, amit Harnack is képviselt.

Bibó István természetesen nem volt Harnack tanítványa, mégis ebbe e körbe sorolom. Bibó életművének nagyon kevés közvetlen teológiai vonatkozása van, azok viszont erőteljes harnacki hatást árulnak el. Ő maga is tudtul adja, hogy ismeri és becsüli Harnackot. Játékos – mégis véresen komoly – esszéjében, a ‘mi lett volna, ha...?’ kérdésért feszegető *Uchroniában* Bibó István ‘címetes váci kanonok’ utal Harnack ‘bíborosra’, s apósával, Ravasz László ‘pesti bíboros érsekkel’ való képzelt vitában is fenntartja, hogy veszélyes, „ha az egyházban a szabadgondolkodás izolálódik, a nagy ébredések viszont újból és újból obszkurantista szellemi formákat vesznek fel.”³⁸ Ez az utalás alapozza meg azt a feltételezésemet, hogy Bibó gondolatmeneteit olvasván harnacki hatásra következtethetünk, mind elhatároló, mind megerősítő értelemben. Mindkettőre átfogó tanulmányában, *Az európai társadalomfejlődés értelmében* találunk példát. A tanulmány befejezéseként Bibó kiemeli annak az érzékenységnak a fontosságát, amely a dolgokat képes a saját okaikra visszavezetni. „A mai európai közgondolkodás nagymértékben elveszítette ezt az érzéket. Ebben nemcsak a marxizmus a hibás; valószínűleg eredendően a kereszténység volt az, amelyek a maga ideologizált világmagyarázataival már régtől fogva rongálta az európai emberiségnek arra való képességét, hogy egyszerű dolgokat a saját okaikra vezessen vissza, nem pedig valami különleges sémába akarjon mindenáron belepréselni, akár az üdvözülés és az isteni gondviselés ez a séma, akár pedig az osztályérdek és az osztálytársadalom.”³⁹ Ha arra gondolunk, hogy ezen sorok írása idején a barthiánus iskola Közép-Európa második világháborút követő történelmét ‘az Isten kegyelmes ítélete’ séma szerint igyekezett magyarázni, nem nehéz itt felfedeznünk a dogmatikai-metafizikai előfeltevésektől szabad történeti kutatás harnacki igényének konkrét megnyilvánulását. De még világosabb Harnacknak Bibó Krisztus-képére gyakorolt hatása. A tanulmány élén, röviden és egyszerű szavakkal vall Bibó Krisztus ‘személyiségéről’⁴⁰. A ‘személyiség’ tartalma a szelídség és a szeretet hatalmába vetett bizalom, s a mód, ahogyan felépíti Krisztus képét, egészen közel áll ahhoz az építkezéshez, ahogyan Harnack építi fel a történeti Jézus alakját mind *A kereszténység lényege*, mind a *Dogmatörténet* élén. Számomra ez a Krisztus-kép szolgálhatja a legközvetlenebb kapcsolópontot Harnack teológiájához.

Száz éves *A kereszténység lényege*. Ha leverjük róla a port, hozzánk is szólhat.

Jegyzetek

- 1 Hainz Zahrnt: *Az Istenkérdés*. Protestáns teológia a XX. században. A Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya. Budapest, 1997. 12. p.
- 2 *ibid* 13. p.
- 3 *ibid* 13. p.
- 4 Karl Barth: *The Christian Community in the Midst of Political Change: Documents of a Hungarian Journey*. In: *Against the Stream. Shorter Post-War Writings*. SCM, London, 1954. 51kk
- 5 *ibid* 139. p.
- 6 lásd Poór József utalását, in: Poór József: *Századunk és a protestantizmus*. Kossuth, Budapest, 1981. 60k
- 7 Harnack Adolf: *A kereszténység lényege*. Fordította Rác Lajos. Sárospatak, 1906.
- 8 Adolf Harnack: *A szeretetesség ideáljai és története*. Bencze János fordítása. Modern Könyvtár, Budapest, 1911
- 9 Adolf von Harnack: *Dogmatörténet*. Fordította Gromon András. Szentendre, 1998
- 10 Balogh József írta a Budapesti Szemle 1926-os évfolyamában
- 11 Az életrajzi áttekintést két tanulmány alapján állítottam össze. Az első: Martin Rumscheidt: *Harnack's Liberalism in Theology: a Struggle for the Freedom of Theology*. In: Adolf von Harnack: *Liberal Theology at its Height*. The Making of Modern Theology, Collins, 1988. A második: Wilhelm Pauck: *Adolf von Harnack*: In: *A Handbook of Christian Theologians*. Lutterworth Press, Cambridge, 1965.

- 12 Rumscheidt, im 10k
- 13 *ibid* 14. p.
- 14 Harnack: *A keresztyénség lényege*, 14. p. Az innét vett idézetekben megtartom a régies mondatszerkezetet, de az elavult írásmódon gyakran változtatok, pl.: evangéliom = evangélium.
- 15 *ibid* 18. p.
- 16 *ibid* 18k
- 17 *ibid* 43. p.
- 18 *ibid* 51. p.
- 19 *ibid* 55. p.
- 20 *ibid* 67. p.
- 21 *ibid* 67. p.
- 22 *ibid* 68. p.
- 23 *ibid* 70. p.
- 24 *ibid* 71. p.
- 25 *ibid* 70. p.
- 26 *ibid* 72. p.
- 27 *ibid* 74. p.
- 28 *ibid* 75. p.
- 29 *ibid* 75. p.
- 30 *ibid* 75. p.
- 31 *Revelation and Theology: The Barth-Harnack Correspondence* (1923) In: Rumscheidt: Harnack 87. p.
- 32 *ibid* 90. p.
- 33 *ibid* 99. p.
- 34 Dietrich Bonhoeffer: *No Rusty Swords*. Letters and Lectures and Notes from the Collected Works. Collins, London, 1965. 31. p.
- 35 Dietrich Bonhoeffer: *Börtönlevelek*. Harmat kiadó, Budapest, 1999. 57. p.
- 36 *ibid* 180. p.
- 37 *ibid* 151. p.
- 38 Bibó emlékkönyv II. Századvég Kiadó, Budapest, 1991. 386. p.
- 39 Bibó István: *Válogatott tanulmányok III*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 123. p.
- 40 *ibid* 19kk

A fasori gimnázium újraindítása kétségkívül a nyolcvanas évek egyik legfontosabb egyházpoltikai eseménye volt. Az alábbi tanulmány szerzője megkísérli a döntési folyamat föltárását, s ezzel olyan munkát végez, amely az utókor iskola- és egyháztörténetírása számára egyáltalán nem közömbös. Más kérdés, hogy az eredmény – bizonyos értelemben – szerénynek mondható: a felhasznált levéltári anyag részleteiben lehet ugyan érdekes, de homályban hagyja az érdemi döntést. Szóbeli közlésre és közvetett bizonyításra kell hagyatkoznunk. Azonban olyannak látom az írást, amely éppen ebben a mivoltában érdemes a közlésre: mert így jellemző.

A tanulmány egészében ugyan nem polemikus, de vannak benne olyan részek, amelyek talán vitát szülnek. A helyzetelemzések – nyilvánvalóan – a szerző véleményét tükrözik, de önmagukban is dokumentumértékűek: így látta egy kerületi – később országos – felügyelő.

FRENKL RÓBERT

A Fasor újraindítása

(1952. június 30. – 1988. február 9.)

Az állam és az evangélikus egyház között létrejött – 1948 december – egyezmény alapján az egyháznak joga lett volna két középiskolát – Budapest, Deák-tér és Budapesti Evangélikus Gimnázium, Fasor – működtetni. 1952-ben azonban ezt a két gimnáziumot is államosították. Harminchét éven keresztül a Magyar Evangélikus Egyház, mely egykor az ország legjelentősebb iskolafenntartója volt, nem működtethetett közoktatási intézményt.

1989. szeptember 2-án volt harminchét év után az első ünnepélyes tanévnyitó az újraindított fasori gimnáziumban. Az esemény a rendszerváltozás folyamatának a része lett, hiszen az egyházi ingatlanok, közte az iskolák visszaadását, visszaállítását szabályozó törvény majd csak 1991-ben, a demokratikus parlamenti periódusban születik meg. A Fasor újraindításának politikai jelentőségét hangsúlyozta, hogy Glatz Ferenc művelődési miniszter a fasori ünnepség keretében nyitotta meg az 1989/90-es tanévet.

Máig sem tisztázott, milyen körülmények között vesztette el iskoláit 1952-ben az evangélikus egyház. A legenda szerint Dezséry László püspök ajánlotta fel az iskolákat az államnak. Hasonlóan már legendás történetek szólnak arról, hogyan került vissza a Fasor az egyházhoz. A legelterjedtebb változat szerint a fasori öreg diákok tanáraikkal az élen visszaküzdötték az iskolát. Mind a két legendában van reális elem. 1952-ben a püspök volt az esemény középpontjában, míg a nyolcvanas években a fasori öreg diákok aktivitása, ma úgy mondanánk, jelentős *public relation* tevékenysége járult hozzá az iskolai visszakerüléséhez.

A lényeg, a politika oldaláról, természetesen az állam és az egyház magatartása. A tények elemzése arra mutat, hogy 1952-ben az egyház nem mondott le iskoláiról és 1987-1988-ban nem kérte vissza azokat. Állami, politikai erőszak kifejezője volt

1952-ben a döntés, amely az egyezmény ellenére megfosztotta maradék iskoláitól az egyházat; és állami, politikai döntés született 1988 januárjában arról, hogy az evangélikus egyház újraindíthatja a Fasort. Természetesen az utóbbi döntésben is volt jelentős egyházi közreműködés, magam is eszközként szerepeltem, ezért is tartom lényegesnek az események lehetséges feltárását. Mind az iskolák elvételének technikája, mind a visszaadás sajátos jellemzi a diktatúra működési mechanizmusát.

1952-ben osztályunk, az akkori IV/b volt az utolsó érettségiző osztály. Június utolsó napjait írtuk. Az előző két hónapban többször változott a helyzet. A ballagáskor és az írásbeli érettségi napjaiban még reménykedtünk, – ezt tükrözi ballagáskor mondott beszédem is –⁴, de mire a mi szóbelinkre került a sor, már véglegessé vált a döntés.

Megszületett az indoklás: az egyház, nem lévén anyagi ereje az iskolák fenntartásához, lemond róluk. Valóban nem volt anyagi erő, hiszen ekkorra már megfosztották vagyonától az egyházat, de még többről volt szó. A tantestület zárt ülésén, ahol a püspök, Dezséry László beszámolt a helyzetről, azt mondta, ha a hívekhez fordulhatnának, lenne talán pénz, de hát azt nem tehetik. És akkor már a külföldi hívek eszébe sem juthattak. De itthon sem lett volna elképzelhető egy adakozási kampány a Fasor megmentéséért 1952-ben, a diktatúra talán legsötétebb évében.

Hogy mennyire esetlegesek voltak sok esetben a diktatúra döntései, nem volt mögöttük stratégia, mutatja, hogy több mint egy évig nem dőlt el, mi lesz a fasori épület sorsa. A gimnázium megszűnte után már csak a Sopronból felköltöztetett Evangélikus Teológiai Akadémia működött egyházi intézményként a mindig egyházi tulajdonban volt és maradt épületben. 1953. október 6-án született meg a Jegyzőkönyv (MM irattár 199/16/53), mely rögzítette az Evangélikus Teológiai Akadémia és a Pedagógus Továbbképző Intézet cseréjét.¹

A tizennyolc részletkérdést tartalmazó megállapodás pontjainak többsége technikai jellegű volt, két olyan tétel is bekerült azonban, melyek évtizedek után nagy jelentőséggel bírtak.

„– A Gorkij fasor 17. sz. épület a pesti Evangélikus Egyházközösség tulajdonában marad és a Pedagógus Továbbképző Intézet veszi használatba, érte bért nem fizet.

– A pesti Evangélikus Egyházközösség műszaki leltár mellett adja át használatra az épületet és műszaki leltár mellett ugyanilyen állapotban kapja vissza, a használat megszűnte után.”

Pikantéria, hogy később az Evangélikus Teológiai akadémiát a Lendvay utcából is kitették, és éppen az Állami Egyházügyi Hivatal költözött az épületbe. További jellemző adalék, hogy a jegyzőkönyvben következetesen kis *p* betűvel írták a tulajdonnevet. Helyesen Pesti Evangélikus Egyházközség.

Érettségink után osztályfőnökünk, dr. Lévius Ernő magához hívott és a következőket mondta: „A ti felelőségetek, mint utolsó érettségiző osztályé a legnagyobb. Nektek kell nemcsak megőrizni szívetekben az iskolát, hanem ha egyszer újra lehetőség nyílik a folytatásra, élni ezzel, biztosítva a folyamatosságot, átadva a stafétát a következő nemzedéknek. A ti felelőségetek, megbízatásotok, hogy legyen egyszer újra Fasor...”

Bár természetesen a korábban érettségizett öreg diákok mindvégig, különösen az 1984-es legális szerveződést – Fasori Öreg Diákok Baráti Köre a VII. ker. Népfőnt égisze alatt – követően készen álltak tenni az iskoláért, a mi évente találkozónk nemzedékünk jelentette a folyamatosságot. Így lehetett az 1999. szeptember 2-i évnemzedékünk emlékezetes mozzanata, amikor jelentettem osztályfőnökömnek, hogy a megbízást teljesítettük.

De mi is történt valójában? Hogyan, hol, miért és mikor született meg a politikai döntés arról, hogy a Magyarországi Evangélikus Egyház újraindíthatja a Fasort? A tárgyban legtöbbször publikáló és mint az újraindítás motorja, az iskolát ténylegesen újjászervező igazgató, Gyapay Gábor óvatosan megkerüli a kérdést, illetve maga is kissé hozzájárul a legendákhoz. A Keresztény Igazság című periodika két számában foglalja össze az újraindítás történetét.²

Az ismertetés elsősorban azt mutatja be, hogyan igyekeztek az iskola korábbi, itthon és külföldön élő diákjai elősegíteni az iskola újraindítását. Ebből a nézőpontból írja meg a történetet, különösebben nem is értékelve az 1984-1988-as időszak idevonatkozó eseményeit.

Téves állítás, hogy Káldy püspöknek lett volna szándéka az iskola újraindítására, legfeljebb, mint a későbbiekben Nagy Gyula, az épület ügyét kívánta rendezni, azért is, hogy a téma lekerülhessen a napirendről.

1984-ben annyiban volt szerepe az egyháznak, hogy a Fasori Lelkészi Hivatal fogadta be június 5-én a Fasori Öreg Diákok Baráti Köre felejthetetlen hangulatú alakuló ülését. Gyülekezve egymásnak suttogták az érkezők: az iskoláról egy szót sem. Értsd, nem szabad visszakövetelni. Ezek után az egymást követő felszólalók, többségük könnyezve, kérte, sírta, könyörögte az iskola újraindítását. Ettől kezdve a sajtóban időről-időre előkerült a Fasor ügye.

Másutt arról ír Gyapay Gábor³, hogy lényegében az egyház és a művelődési tárca között zajlottak tárgyalások, melyek 1988. szeptember 5-én vezettek eredményre. Azt is sugallja, hogy az MM mindig kész lett volna az iskolát visszaadni, csak az ÁEH nem akarta ezt. Ennél árnyaltabb volt a gond, szorosabb az együttműködés a főhatóságok között, ha nyilvánvaló is, hogy az érdemi döntés, illetve döntés-előkészítés az ÁEH kompetenciája volt.

Mint látni fogjuk, az egyház és a tárca közötti tárgyalások a politikai döntést követően 1988. február 19-én kezdődtek meg, amikor már realizálódott, hogy az egyház újra indíthatja az iskolát. Szeptember 15-én az újraindítás menetrendjét, az OPI kiköltözését rögzítettük. Nem lebecsülve Gyapay és az itthon és külföldön élő egykori diákoknak az iskola visszaszerzéséért folytatott tevékenységét, azt kell mondjuk, hogy az ő szerepük elsősorban a pozitív döntést követően, az iskola valóságos újjászervezésében volt nélkülözhetetlen.

Az 1988. február 19-ét követő tárgyalások már kifejezetten a fasori épület visszaadásával összefüggő technikai-műszaki-pénzügyi kérdésekről szóltak. Ekkor is tapasztalhattuk a rendszer működési mechanizmusát, de szokatlan módon a mi oldalunkon. Ahogy 1987 végéig minden törekvésünket különböző technikákkal elhárították, addig a mi számunkra kedvező döntést követően az ÁEH, az MM és az OPI utóvédharcai, addig bevált ötletei bizonyultak hatástalannak, a politika a mi oldalunkra állt. El kell ismernem, jó érzés volt így tárgyalni, hogy tudjuk, mi vagyunk birtokon belül. Ez is magyarázza, menti a diktatúra alatti értelmiségi illúziókat a rendszer megjobbításáról. Ha olykor sikerült egy-egy jó ügynek megnyerni a nagypolitikát, akkor a diktatúra hatékonysága a jó ügyet szolgálta.

Aki veszi a fáradságot, és meghallgatja, elolvassa 1988-ból és különösen 1989-ből a korabeli nyilatkozatokat, rögtön látja, hogy hiányzik az események láncolatából éppen a legfontosabb kérdésre a válasz, mikor, hol és miért döntöttek a Fasor újraindítása mellett. Marad a régi tanárok és öreg diákok ügyszeretete, lelkesedése, ami természetesen realitás. De az iskolát az egyháztól vették el, csak az egyház kérhet vissza. Az egyházat kellett lépéskényszerbe hozni, miután az egyházvezetésnek, feltehetőleg az ÁEH-val való konzultációk által megerősítve, ilyen szándéka nem volt. 1984-1985-ben, a Diakónia szerkesztőbizottsági ülésein többször szóba került a Fasor ügye, elsősorban Jánosy István és id. Fasang Árpád vetették föl, ha volt valamilyen kapcsolópont. Káldy Zoltán püspök kifejezetten érzékeny volt, a szó rossz

értelmében, az ügyel kapcsolatban. Valószínűleg azért, mert egyrészt Fekete Zoltán országos felügyelő, aki fasori diák és fasori tanár is volt, többször rákérdezett nála arra, nem volna-e lehetséges a Fasor visszakérése; másrészt azok a vezető értelmiségiek, akiket az öreg diákok mozgósítottak, általában a művelődési minisztert és a püspököt kérdezték meg arról, lehet-e valamit tenni. Így először Petri Gábor, a Szegedi Orvostudományi Egyetem rektora, aki akkor az Elnöki Tanácsnak is tagja volt, ő lett a Fasori Öreg diákok Baráti Kör első elnöke, – majd Cselótei László professzor, országgyűlési képviselő, a második elnök exponálta magát az ügyben. Rajtuk kívül még Szentágothai János, az MTA elnöke, szintén az Elnöki Tanács tagja volt a Fasor-ügy szőnyegen tartója a nyolcvanas évek derekán. Őt még Pécsről fűzte személyes kapcsolat Káldyhoz.

1985 decemberében, közvetlenül Káldy Zoltán végzetes betegségéhez vezető genfi útja előtt került sor egy Diakónia szerkesztőbizottsági ülésre, ahol ismét téma volt a Fasor. Káldy minden korábbinál hevesebben reagált. Nem az érdemi kérdést, az elvi lehetőséget, az egyház, illetve az állam álláspontját elemezte, hanem gyorsan az anyagiakra helyezte a hangsúlyt. Azt magyarázta, ha az egyház képes lenne is fenntartani egy iskolát, mint ahogy nem képes, akkor sem lehetne előteremteni azokat a százmilliókat, amelyek kellenének az OPI új helyre költöztetéséhez. Saját hosszú, érzelmekkel, indulatokkal teljes magyarázata után nem engedett több hozzászólást, elvágta a további vitát. Ebből is tudhatták az őt jól ismerők, hogy olyan ügyről van szó, amelyben merev az ÁEH álláspontja és a püspök azáltal lovalja magát dühbe, hogy miért terhelik őt még ezzel is tájékozatlan emberek.

1985 decemberében tehát még ez volt a helyzet. 1988 januárjában kéretett Nagy Gyula, ekkor már – 1987 tavaszától, Káldy Zoltán halálától – hivatalosan is az egyház vezető püspöke. „Képzeld Róbert – mondta a rá jellemző finom mosollyal –, lehet, hogy a történelem érdemtelenül nekem tulajdonítja majd a Fasor visszaszerzését, pedig te tudod, hogy én nem voltam harcosa ennek az ügynek. Az ÁEH-ban közték, hogy megszületett a politikai döntés, visszkapjuk az iskolát. Rövidesen megindulnak Kópeczi Béla miniszterrel az egyeztető tárgyalások.”

Aki tehát választ kíván kapni a kérdésre, miért kapta vissza híres iskoláját az evangélikus egyház, annak 1986/87-ben kell keresnie a feleletet. Az evangélikus egyházban színre lépett Testvéri Szó mozgalom egyik legkiemelkedőbb, maradandó sikere volt az iskola újraindítása. Egyben indikátora volt a társadalmi-egyházi változásoknak. Önálló egyházpolitikai tanulmányt igényel, hogy mindmáig miért nem vált evidenciává ez a tény sem az iskolatörténetben, sem az egyházban. A Hitelben és a Credoban megjelent írásaimra^{5, 6} és ifj. Fasang Árpád összeállítására⁷ hivatkozom a Testvéri Szó történetével kapcsolatban.

1985 őszén kezdtünk lutheránus értelmiségiek – lelkészek és nem lelkészek – beszélgetéseket az egyház állapotáról, a teendőkről. Káldy Zoltán betegsége megtorpanást idézett elő, mert értelemszerűen a vele való diskuszióra készültünk. Később meg is kaptuk a vádat, hogy a püspök betegségét használtuk ki, annak ellenére, hogy ismert volt a korábbi kezdet. Végül 1986. március 17-én lett elfogadva a Testvéri Szó nevet kapott irat szövege. A csoport, melynek 10 lelkész és 9 nem lelkész tagja írta alá az iratot, Rózse István lelkészt és engem bízott meg, hogy az egyetlen aláírt példányt átadjuk Nagy Gyula püspöknek. Erre végül április 9-én került sor. Az egyetlen aláírt példány úgy lett megoldva, hogy mi a püspök előtt írtuk alá az iratot.

A tömör, mindössze kilencvennyolc sorból álló irat öt fejezetre oszlik. A harmadik összegzi a közegyházi teendőket. „3. Egyházunk jelene és jövője szempontjából rendkívül fontosnak tartjuk ... – egyházunk jogának újbóli realizálását, hogy más felekezetekhez hasonlóan legyen saját középiskolája”. (Ez volt a 3. pont utolsó, hetedik bajuszának szövege.)

Bár sommásan annyi mondható, hogy a Testvéri Szó hivatalos fogadtatása 1986 tavaszán és nyarán elutasító volt, május 23-án a püspök közös bizottság felállítását javasolta négy-négy fővel az Országos Egyház, illetve a Testvéri Szó csoport részéről a kérdések tanulmányozására. A nyolc fős bizottság, melynek tagja voltam, az év folyamán három ülést tartott. Az első ülésen (június 23.) meghatározott témák közé sikerült felvetetni az iskola-ügyet. Innentől kezdve már nem az öreg diákok vágya, hanem egyre jelentősebb – külhoni vonatkozásokkal is bíró – belpolitikai kérdés a Fasor ügye.

A korra jellemző, hogy bár külföldön több tájékoztatás jelent meg a Testvéri Szóról, a hazai sajtó hallgatott róla, sajátos módon viszont az egyházi lapokban egyre több olyan írás jelent meg, amelyek mutatták az irat hatását, többnyire a Testvéri Szó említése nélkül, vitakoztak vele.

A nyolcas bizottság végül 1986. november 11-én adott ki egy közös nyilatkozatot, amit a bizottság hét tagja aláírt. A szöveg a Teológiai Akadémia fejlesztésének összefüggésében ír a Fasorról: „Szükségesnek tartjuk az evangélikus gimnázium esetleges felállításának tervét ezzel egyeztetni, és kérjük a realitások felmérése alapján a mielőbbi döntést és erről egyházunk közvéleményének tájékoztatását.” – A nyolcas bizottság üléseit Pröhle Károly teológiai és tanulmányi főigazgató vezette, aki szemlátomást opponálta az iskola-kérdést, mint ami az államra tartozik (!), de nagy nehezen, a Teológiai Akadémia összefüggésében, hajlandó volt a kompromisszumra.

Az akkori egyházi törvények szerint három évente tartottak közgyűlést. 1986. november 20-án került sor erre.

Nagy Gyula beszámolójában először kapott hivatalos egyházi nyilvánosságot a Testvéri Szó. Az Evangélikus Élet két száma – december 14., december 21. – közölte az expozét, a másodikban szerepelt a Testvéri Szó. Ebből idézem: „Követeli az egyházi életnek és az előjárók megválasztásának gyökeres átszervezését és más reformokat, köztük a volt Fasori gimnázium visszaállítását.”

A közgyűlés elé került Zászkaliczky Péter, akkor bakonycsernyei lelkész, a Testvéri Szó egyik aláírójának hivatalos javaslata, amit az Északi Egyházkerület közgyűlésén keresztül tett – 1986 október – a Fasor újraindítására.⁸

Nagy Gyula kézhez vette három volt fasori diák – Gyapay Gábor, Paulik Pál és Vitális György – levelét, melyben 1986. november 14-i dátummal kérték, hogy a közgyűlés tűzze napirendre a Fasor újjászervezésének az ügyét.⁹

Végül a közgyűlés határozatai közé – 8. pont – bekerült a következő: „A közgyűlés az országos egyházi felügyelő vezetésével szakértő bizottságot küld ki a Fasori gimnázium visszaállítása, illetve egy új evangélikus gimnázium és kollégium felépítése reális lehetőségeinek felelős megvizsgálására a püspöki jelentésben felsorolt kérdésekben. A bizottság tagjai: Gyapay Gábor volt fasori gimnáziumi tanár, Kotsis Iván építészmérnök, Luthár Jenő országos egyházi jogtanácsos, Szemerei Zoltán országos pénztári osztályvezető, Szirmai Zoltán budapest-fasori esperes. A bizottság részletes jelentést és javaslatot terjeszt a legközelebbi országos egyházi közgyűlés elé.”

Az egyházvezetés időnyerő stratégiáját – három év múlva volt esedékes a következő közgyűlés és a bizottság jelentése – egyértelművé tette Pröhle Károly írása: *Evangélikus Gimnázium?* – az Evangélikus Élet 1986. december 28-i számában. A színvonalas elemzés bevezetőjében írja: „Az utóbbi időben itthon és külföldön élő volt fasori diákok, legutóbb pedig magas rangú, felelős közéleti személyiségek nyilatkozatai nyomán felerősödtek az evangélikus gimnázium felállítását sürgető hangok...” – És a cikk záró konklúziója:

„Mindent egybevetve csak helyeselhetjük egyházi vezetőségünknek azt az elhatározását, hogy a döntés előkészítését olyan munkacsoportra kívánja bízni, amely egyházunk széles köreinek bizalmát bírja, összetételénél és szakértelménél fogva sokoldalúan tudja megközelíteni a gimnázium felállításának kérdését és számíthat arra, hogy akár pozitív, akár negatív döntésére vonatkozó javaslatát egyházunk közvéleménye megnyugvással tudja elfogadni. De szeretném hozzátenni: mindenestre hagyjuk nyitva az utat a jövő felé, hogy ha most nem, egyszer talán mégis lehet gimnáziumunk.”

Az Evangélikus Élet 1987. január 18-i számában jelent meg ezek után – *Egyházunk Belső Megújulásáért* címen – az 1986. november 11-én aláírt közös nyilatkozat. Áprilistól decemberig, illetve januárig tartott tehát az időszak, amíg a Testvéri Szó hivatalos nyilvánosságot kaphatott. Ez azonban igencsak korlátozott volt. A nyilatkozattal együtt Pröhle Károllyal közölt interjút az Evangélikus Élet. A másik oldal továbbra sem kapott szót, nem kerülhetett közlésre a Testvéri Szó irat sem.

A Fasor-ügy betört a világi sajtóba is. 1986. november 30-án, vasárnap reggel 9 órakor a Kossuth Rádió egyórás műsort sugárzott „*Egy gimnázium, amely már csak a szívekben él*” címen. A műsort Sükösd Mihály, ugyancsak egykori fasori diák, hangozta be. A Rádió újságban (47/1986): *A Fasori Evangélikus Gimnázium*. A műsorban Balogh János akadémikus felvetette az iskola újraindításának a lehetőségét. – A Magyar Nemzet 1986. december 2-i számában méltatta a műsort.

Az 1986/87-es forduló mozgásaihoz tartozik meg a Pesti Evangélikus Egyház Deák-téri Gyülekezete Presbitériumának 1987. január 12-i határozata és ennek nyomán az Országos Egyházi Elnökséghez írt levele a Fasor újraindítása érdekében. (1987. február 9., aláírások: Hafenscher Károly lelkész, Szirmai Tibor felügyelő). A gyülekezet másodfelügyelője voltam ekkor, a határozat nyilvánvaló célja volt nem hagyni elaludni az ügyet a közgyűlési határozattal, illetve a bizottsággal.¹⁰

Nagy Gyula február 27-én kelt levelében¹⁰ válaszol a Deák-térnek. Időközben már sor került – február 20-án – az Evangélikus Gimnázium Bizottság Ülésére. Így tehát a püspök könnyen hártja el a Deák-téri konkrét javaslatokat és jellemző módon zárja levelét:

„A végső határozatot ebben a kérdésben nem az egyházi vezetőség, hanem az országos közgyűlés mondja majd ki, a Bizottság végleges jelentése és javaslatai alapján.”

A képlet egyszerű. A téma három évre el lett napolva, legalábbis egyházi oldalról. Egyébként a bizottság megerősítette a gimnázium felállításának a szükségességét és vállalta a szakértői előkészítést. A bizottság következő ülésére azonban csak egy évvel később, a politikai döntés után, 1988. február 23-án került sor.¹¹

Ennyi mondható el az egyházi folyamatról. Nagy Gyula halogató taktikája azért is lehetett egyházon belül sikeres, mert a lelkészi kar többsége, ha nem is volt a Fasor újraindítása ellen, de nem is támogatta azt, és aggályai elsősorban anyagi természetűek voltak. Utólag tárgyilagosan meg kell állapítani, hogy a fenntartások nem voltak alaptalanok. A lelkészek és az ÁEH ismerték legjobban az egyházat, érzékelték a diktatúra pusztítását, azt, hogy az egyház lényegében az állami segítségből és külföldi adományokból él. A híveket elszoktatták az érdemi áldozatvállalástól, jószerivel meg is szűnt az a polgári réteg, amelyik korábban az egyházi célokért adakozott. Egy iskola költségvetése meghaladhatta volna az egész akkori egyházi költségvetést. Nemcsak a helyreállítás, az újraindítás fedezetét sem látták, a működési, fenntartási költségek forrását is megkérdőjelezték. Talán csak a Zászkaliczy-fivérek és Hafenscher Károly voltak egyértelműen a Fasor mellett. Volt tehát a kérdőjelnek is igazsága. A Testvéri Szó mozgalom lelkészei attól is tartottak, hogy a Fasor elvonja a figyelmet más, fontos egyházi ügyektől, így a diakóniai teológia kritikájától, a szervezeti megújulás szükségességétől. Ez magyarázza, hogy a mozgalom

leginkább markáns lelkész egyéniségeinek – Dóka Zoltán, Ittész Gábor – akkori, külföldön is megjelent megnyilatkozásaiban nem szerepel a Fasor. Ugyanakkor a Testvéri Szó megfogalmazásakor végül mindenki elfogadta, hogy kerüljön be az iskola igénye. De így válik érthetővé, hogy az 1986. év végi mozgást követően nincs további érdemi egyházi történet. Lényegében a nem lelkészek tartották szőnyegen a kérdést az egyházban. Amikor 1987 nyarán Genfben Harmati Bélánál jártam, – ekkor már meg voltunk választva a Déli Egyházkerületbe, mint püspök és felügyelő, – ő is óvatos volt Fasor-ügyben, családja, – felesége, két fia – annál lelkesebb. – Budahegyvidéken fórumbeszélgetésen vettem részt, ahol Danhauser László lelkész, aki igazán pozitív egyénisége volt az egyháznak, fejezte ki fenntartásait a Fasor újraindításával kapcsolatban. Elgondolkodtatott és a későbbi egyházi iskolapolitikában segített, hogy Dóka Zoltán, Danhauser László és Harmati Béla lényegében egyformán közelítettek meg egy kérdést. Nem is szólva Nagy Gyuláról és Próhle Károlyról.

Annál lényegesebb fejlemény volt, hogy hazatérte után Harmati Béla hamar felismerte a Fasor-ügy önmagán is túlmutató jelentőségét.

1986/87 történéseinek volt azonban egy másik vonulata is.

1986 őszén megváltozott a Testvéri Szóval kapcsolatos állami magatartás. Valójában ezt tükrözték az ismertetett egyházi események is. De többről volt szó. Ekkor indult az állami, illetve a mögöttes pártpolitikában az a vonulat, amely a mérsékelt reformerek megnyerését tűzte ki célul. Ezzel a pártállami reformerők kettős célt akartak elérni. Serkenteni az általuk is fontosnak tartott változásokat, reformokat, ugyanakkor gátat vetni a radikális reformoknak. 1986 tavaszán és a nyár elején az Állami Egyházügyi Hivatal egyértelműen negatívan értékelt a Testvéri Szót és ennek megfelelően irányította az egyházvezetést. Ez fejeződött ki Miklós Imre államtitkárnak a Teológiai Akadémia évzáróján mondott beszédében. Az MSZMP Agitációs és Propaganda Osztályának szokásos főszerkesztői értekezletén hangzott el a tájékoztatás: „Az evangélikus egyházban, kihasználva Káldy püspök betegségét, egy Dóka nevű lelkész lázadást szít, ebben egy Fasang nevű zongoraművész és egy Frenkl nevű sportorvos segítik.”¹²

A változást a gorbacsovi politika hatása hozta meg. Ennek nyomán született meg az állásfoglalás arról, hogy árnyaltabban kell közelíteni a másként gondolkodókhoz.

1986 október végén felhívtak Miklós Imre titkárságáról, hajlandó lennék-e egy informális beszélgetésre befáradni az Államtitkár Úrhoz. A Testvéri Szó csoport ad hoc informális egyházi közösség volt. Szervezet, hierarchia nélkül, de erős elkötelezettséggel, evidens etikai magatartással. A csoport úgy döntött, hogy fogadjam el a meghívást. Az egy és háromnegyed órás beszélgetésen – 1986. november 5-én – végig jelen volt Sarkadi-Nagy Barna, az AEH elnökhelyettese, de nem szólt egy szót sem. Főleg Miklós Imre beszélt, elemezte az egyházi helyzetet, méltatta az állam hozzáállását. Hangsúlyozta, hogy a Testvéri Szót belső egyházi ügynek tekintik, egyébként is a legjelentősebb követelések teológiai, illetve egyházszervezeti jellegűek.

Így hát könnyű volt rákérdezni a Fasorra, mint állami vonatkozású ügyre, amiben közismert személyes érintettségem is. Onnan közelítettem meg, hogy számos kiváló, elismert, a közéletben is számon tartott ember – egyházon belül és kívül – szeretné, ha újra indulna a Fasor. Ismerem a rendszer működését. Tudom, hogy vannak keresztül vihető dolgok és vannak falba ütközők. Az államnak is jó, ha nem éleződik olyan ügy, melynek nincs sikeres vége. Kár az értékes energiáért. Van sok jó cél, mint látja, szeretnénk azokra koncentrálni, amelyek elérhetőek. Mondja meg őszintén, ha teheti, mi a helyzet a Fasorral.

Megköszönte a kérdésben rejlő bizalmat, és azt mondta, ezek után köteles egyenes lenni. Nem lát esélyt az iskola újraindítására. A maguk részéről határozottan ellenzik, úgy vélik, több feszültséggel, gonddal járna – az egyháznak is – mint előny-

nyel. – Azután váratlanul elmosolyodott és így szólt: Engedje meg professzor úr, hogy magánemberként hozzátegyek ehhez valamit. Azért csak próbálják meg. Anynyi minden történik manapság, változnak a dolgok, soh'sem lehet tudni. Próbálják meg.

Ettől a beszélgetéstől kezdve mozgásba jöttek a dolgok, bár Miklós Imre állta a szavát, az AEH egyrészt az evangélikus egyházvezetés, másrészt a nagypolitika irányában közel egy évig következetesen ellenezte a Fasor újrainđítását. De nem vette le a napirendről, bár nyilvánvalóan eredményként könyvelték el, hogy az egyházban sikerült lefékezni a mozgást 1987 tavaszára. Mindenesetre gyorsan lépett beszélgetésünk után.

Az új állami stratégia kiindulópontja érdeke módon Nagy Gyula püspök 1986. november 10-én kelt levele Miklós Imréhez.¹³ Ez és a később, 1987. március 30-án kelt levél az a két dokumentum, amelyek alapján halványan állítható, hogy az egyházvezetés lépett az iskola visszaállítása érdekében, ha már olyan irat nem is keletkezett, melynek alapján kijelenthető lenne, hogy az egyház – eltekintve a Testvéri Szó követelésétől – visszakért egy középiskolát. A november 10-én kelt levélben jelenik meg először a bérleti díjra vonatkozó felvetés, mely valójában stabilizálta volna az iskola elvételét.

„Másolatban:

Dr. Káldy Zoltán püspök-elnök úrnak

Budapest, 1986. november 10.

Miklós Imre
államtitkár úrnak,
az állami egyházügyi Hivatal elnöke
Budapest

Igen Tisztelt Elnök Úr!

Egyházunkban az elmúlt évek során többször is felvetődött a volt Fasori Evangélikus Gimnázium épületének ügye. Az épület telekkönyvileg ma is a Magyarországi Evangélikus Egyház tulajdona, de az elmúlt több mint három évtized során az épület bérlete vagy állami megvétele még nem nyert vég-ső rendezést. Egyházunkban ma újból felvetik sokan a kérdést: miért nem tesz az Evangélikus Egyház vezetősége lépéseket az épület rendezetlen helyzetének megoldására?

Jól ismerem és ismeri egyházunk vezetősége is kormányzatunk őszinte jóakarátát, amellyel a Teológiai Akadémiának a fasori épületben történt ideiglenes elhelyezése után az épület helyett a Lendvai utcai épületet bocsátotta rendelkezésre egyházunk teológiai főiskolájának elhelyezésére, majd jelentős segítséget adott a Teológiai Akadémia végleges elhelyezésére Zuglóban.

Tudatában vagyunk országunk jelenlegi nehéz gazdasági helyzetének is. Mégis legyen szabad egyházunk vezetősége nevében tisztelettel előterjesztem kérésünket: lehetséges volna-e valamilyen, esetleg hosszabb távra szóló, rendezést találni erre a régóta megoldatlan kérdésre, akár az épület állami megvétele, akár az egyháznak való visszajuttatása, akár egy bizonyos bérleti összegnek az Evangélikus Egyház részére való folyósítása útján?

Elnök Úr eddig is sokszor megtapasztalt jóakarátát és segítségét megköszönve, maradok

őszinte tisztelettel

/Dr. Nagy Gyula/
püspök”

1986. november 24-én Miklós Imre fordul levélben (57.293/1986) Köpeczi Béla miniszterhez, hivatkozva Nagy Gyula levelére.¹⁴ A levélből is egyértelművé válik a stratégia.

A levél így végződik:

„Az egyházi vezetés számára megnyugtató lenne, ha a volt fasori evangélikus gimnázium ügye véglegesen lezárható lenne. Ennek érdekében kérem Köpeczi Elvtárs szíves intézkedését, hogy a Művelődési Minisztérium illetékesei tárgyaljanak Dr. Nagy Gyula evangélikus püspökkel az Országos Pedagógiai Intézet által használt épületek tulajdonjogának rendezéséről, illetve elfogadható bérleti díj megállapításáról.”

Ez felel meg az OPI-nak is. Ez magyarázza Szabolcsi Miklós OPI főigazgató gyors reagálását, november 26-án kelt levelét.¹⁵

Először kifejti az OPI-t erősítő jogi helyzetet, majd némi politikai elemzés után így folytatja: „Úgy véljük, hogy a kialakult helyzetben nem célszerű továbbra is defenzívában maradnunk. Véleményünk szerint az Evangélikus Egyház jelenlegi, e kérdésben óvatos magatartását mindenek előtt bizonytalan anyagi kondíciói motíválják, ...”

Három változatot vet fel: a. bérleti díj fizetés, b. az épület megvásárlása az egyháztól, c. az OPI részére más ingatlan megvásárlása. – A bérleti díjat nem tartja igazán jó megoldásnak. A másik két változatról kellene szerinte dönteni, és utal arra, hogy az egyházi bizottság három év múlva kell jelentést tegyen.

Ezt követi az OPI gazdasági-műszaki igazgatójának levele (1986. december 18.) az MM Pénzügyi Főosztályához, melyben közli, hogy szerintük az OPI éves bérleti díja 5,3 millió forint lenne.¹⁶

A minisztérium persze szeretné megtakarítani az anyagiakat. Ezt tükrözi Drecin József államtitkár 1987. február 5-i, Miklós Imréhez írt levele. Ebben felveti, hogy meg kellene vizsgálni, hogy az Evangélikus Egyház igénye 1953-ban nem nyert-e kielégítést a Lendvay utcai épülettel.¹⁷

Az ÁEH taktikája világos. Ismerik az egyház anyagi helyzetét, gondjait, a terveket, többek között a Teológiai Akadémia fejlesztését. Minden pénz jól jön. Ha az OPI bérleti díjat fizetne az egyháznak, ez jelentené a követelőknek, hogy a végső rendezésig is történt valami az egyház jogainak helyreállításáért, ugyanakkor valójában stabilizálná az OPI helyzetét az épületben. Távolilag megosztaná az egyházat a biztos bevétel – bizonytalan nagy teher alternatíva.

1986. december 30-án Tóth Károly református püspök levelet ír Miklós Imrének, mellékelve a református értelmiségiek beadványát, akik a Fasor újraindítására hivatkozva kérik egy második református gimnázium felállítását.¹⁸

Mindez az ÁEH-ban kemény vonal erősödéséhez vezet.

1987. január 16-án Miklós Imre Szigorúan Titkos! 0017/6/1987. sz. feljegyzést (előadó Kovács András) küld Lakatos Ernőnek, az MSZMP KB Agit. Prop. Osztálya vezetőjének.¹⁹

Ebben a következőkben összegzi az ÁEH álláspontját:

„Új egyházi középiskola létesítése ügyében fokozódó nyomás nehezedik a református és az evangélikus egyház vezetőire. Ennek egyik oka, hogy egyes egyházi csoportok ezúton is szeretnék megújítani az egyházak elvesztett kulturális szerepét. Azzal érvelnek, hogy a most középiskolás korú fiatalok számának jelentős növekedése nehezen megoldható gondokat okoz az állami oktatásügynek is.

Megítélésünk szerint az egyházi középiskolában tanuló fiatalok számának növelése társadalmi szempontból nem indokolt és a középfokú oktatás terén valóban létező nehézségeket néhány egyházi iskola létesítése nem oldaná meg. Az érintett egyházak egyébként sem rendelkeznek olyan anyagi erőforrásokkal, amelyekre a középiskolák folyamatos működéséhez szükség lenne. Ezért a kezdeményezéseket hivatalunk nem támogatja. Ennek ellenére az egyházi közvéleményben egyre terjed az a vélekedés, hogy az állami szervek egyetértének új egyházi iskola létesítésével, de az egyházi vezetés nem teszi meg a szükséges lépéseket. Ezt a nézetet táplálja, hogy esetenként az állami és társadalmi szervek képviselői egymástól eltérő módon reagálnak ilyen irányú felvetésekre.

Hivatalunk az egyházi vezetőköt arra orientálja, hogy meggyőző érvekkel mutassák be, az egyháznak – a jó szándékú pénzügyi felajánlások ellenére – nincsenek olyan anyagi eszközei, amelyekkel újabb középiskolák felállítását és folyamatos magas szintű működését biztosítani tudnák. Mivel e kérdés nem csupán egyházpoltikai ügy, szükségesnek tartjuk, hogy az érintett állami és társadalmi szervek a jövőben hasonló kezdeményezésekre egyeztetett álláspontot alakítsanak ki és egységes szemléletet tükröző válaszokat adjanak.”

Az ÁEH és az evangélikus egyházvezetés egyeztetett taktikája következő lépéseként Nagy Gyula levelet ír Köpeczi Bélának. (1987. március 30.) A viszonyokra jellemző, hogy a levelet Miklós Imre küldi meg a miniszternek:

„Kedves Köpeczi Elvtárs!

Mellékelten továbbítom dr. Nagy Gyula evangélikus püspök levelét.

Az egykori Fasori Evangélikus Gimnázium ügyében az elmúlt időszakban elhangzott reagálások esetenként zavarokat okoztak egyházi körökben. Ezért az egységes állásfoglalás érdekében célszerűnek tartom, ha az egyházvezetésnek adandó válaszukat megelőzően az ügyben konzultálhatnánk a Művelődésügyi Minisztérium képviselőivel.

Budapest, 1987. április 14.

Elvtársi üdvözléssel:

/Miklós Imre/”²⁰

Nagy Gyula levelének lényege:

„Mélyen tisztelt Miniszter Úr!

Az elmúlt hónapokban a hazai napisajtóban, a közvéleményben és egyházunkban is – széleskörű érdeklődést keltve – ismételten szóba került a volt Fasori Evangélikus Gimnázium visszaállításának, illetve egy új evangélikus gimnázium megszervezésének az igénye és lehetősége. A Magyarországi Evangélikus Egyház országos közgyűlése ezért 1986 novemberében hattagú szakértői bizottságot bízott meg ennek a kérdésnek minden vonatkozásában való megvizsgálásával.

Egyházunk számára a legfontosabb kérdés most annak a tisztázása, hogy visszakaphatja-e a Magyarországi Evangélikus Egyház a volt fasori gimnáziumi épületet, amely máig egyházi tulajdonunkban van, de 1953 óta az Országos Pedagógiai Intézet használja. Ebben a kérdésben már több alkalommal, legutóbb a múlt év végén is kértük az épület használata kérdésének rendezését. Egy új evangélikus gimnázium lehetősége is azon fordul meg egyházunk számára, mi lesz a volt Fasori Gimnázium épületének sorsa, van-e mód annak visszaadására vagy az állam részéről történő megvételére.”²⁰

A levélre május 4-én Stark Antal államtitkár válaszol. Levele a lényegyet tekintve udvariasan elutasító:

„Megvizsgáltuk a volt gimnáziumi épületben működő Országos Pedagógiai Intézet más épületbe telepítésének lehetőségét, de anyagi eszközeink szűkössége és intézményeink elhelyezésének krónikus gondja miatt rövid időn belül nem látunk reális megoldást. Ugyanakkor egyetértünk a Magyarországi Evangélikus Egyház országos közgyűlésének törekvésével, hogy a patinás múltú fasori gimnázium épülete ismét otthona legyen a magyar közoktatás egy színvonalas intézményének.”²¹

Miklós Imréhez írt levele tükrözi a döntési kompetenciákat:

„Kedves Miklós Elvtárs!

Csatoltan megküldöm Dr. Nagy Gyula evangélikus püspöknek írt levelem másolatát. Válaszunk megírása előtt konzultáltam Sarkadi Nagy Barna elvtárssal, de mielőtt sor kerül az evangélikus egy-

ház és a minisztérium képviselőinek javasolt megbeszélésére, újabb egyeztetésre kérem meg Miklós elvtársakat.

Budapest, 1987. május 4.

Üdvözlettel

(Stark Antal)²¹

Szeptemberre sem változik jelentősen az ÁEH álláspontja.

Szeptember 10-én Miklós Imre küld feljegyzést Fasor-ügyben Köpeczi Bélának. (ÁEH 61.899/87.)

Miklós Imre levele érzékelteti, hogy közeledhet a döntési stádium, de még egyáltalán nem dőlt el a csata. Ezt a dokumentumot érdemes teljes egészében megismer- ni, mert mintegy összefoglalja a történetet állami oldalról:

„Feljegyzés

Köpeczi Béla elvtárs részére
a Fasori Evangélikus Gimnázium ügyéről

Az elmúlt években az egyházi és a világi közvélemény körében egyre gyakrabban vetődik fel a volt Fasori Evangélikus Gimnázium ügye. Míg korábban a gimnázium egykori épületének tulajdonjoga volt a fő kérdés, ma egyre inkább a gimnázium visszaállítására, illetve új gimnázium létesítése került előtérbe. A vita lezárását nagymértékben nehezíti, hogy az épület tulajdonjoga Hivatalunk több évtizedes erőfeszítése ellenére is rendezetlen, illetve a gimnázium ismételt működésével kapcsolatban nincs egységes állásfoglalás a különböző állami szervek között.

A tulajdonjog kérdése

Az egykori Fasori Evangélikus Gimnázium épületét 1952-ig használták középiskolai célra, majd az Evangélikus Teológiai Akadémia működött benne. 1953. október 6-án az Állami Egyházügyi Hivatal, az Oktatásügyi Minisztérium és az Evangélikus Egyház képviselői ingatlancsere-megállapodást írtak alá. Eszerint a Pesti Evangélikus Egyházközösség tulajdonában lévő Gorkij fasor 17-21. sz. alatti épületet a Pedagógustovábbképző Intézet veszi használatba.

Bért nem fizet érte, de az üzemeltetési költségeket fedezi.

A használat megszűnése után az épületet az egyháznak visszaadja. A Teológiai Akadémia a Lendvai utca 28. sz. épületet kizárólagos és ingyenes használatra megkapja. Az épület bérleti díját a Pedagógustovábbképző Intézet fizeti az IKV-nak, az üzemeltetési költségeket az egyház vállalja.

1962-ben a Lendvai utcai épületet az egyház átadta az Állami Egyházügyi Hivatal számára, s a Teológiai Akadémia az Üllői úti egyházi objektumba költözött.

A Pedagógustovábbképző Intézet, majd jogutódja az Országos Pedagógiai Intézet az eredeti megállapodás feltételei szerint továbbra is bérfizetés nélkül használja a Gorkij fasori épületet, ugyanakkor nem terheli már a Lendvai utcai bérleti díj sem. Az egyház viszont elvesztette a csereingatlan használati jogát, így hátrányos helyzetbe került.

1973 óta Káldy püspök több ízben kérte a Gorkij fasori épület tulajdonjogának rendezését. A Művelődési Minisztérium illetékeseivel több tárgyalás és levélváltás történt a megoldás elképzeléséről. Szóba került, hogy a Minisztérium méltányos áron megvásárolja az épületet. 1980-ban megtörtént az értékebecslés, de részben pénzügyi nehézségek, részben az LV Sz Nagygyűlés előkészületei miatt az érdemi tárgyalások megakadtak.

1986. november 24-én Nagy Gyula püspök kezdeményezésére levélben kérte Köpeczi elvtárs segítségét a Fasori épület tulajdonjogának rendezéséhez. A levélre válasz nem érkezett. Legutóbb 1987. április 14-én Miklós elvtárs támogató levelével továbbítottuk Nagy püspök ismételt kérését Köpeczi elvtárhoz. Erre Stark Antal elvtárs 1987. május 4-én írt válaszában jelzi, hogy Minisztériumnak jelenleg nincs anyagi eszköze az OPI elhelyezésére és az épület egyházi használatba történő visszaadására.

A gimnázium újbóli működtetése

A Fasori Gimnáziumban végzett öreg diákok baráti köre az elmúlt években több ízben fordult az egyházvezetéshez és az állami szervekhez az egykori gimnázium visszaállítására érdekében. Érvként hozzák fel, hogy az egyezmény biztosítja az egyháznak két gimnázium működését, a fővárosban nincs

elegendő középiskola, az egyházi kezelésben működő gimnázium emelné az oktatás színvonalát. Az egyházvezetés a kezdeményezést anyagi okok miatt nem tartotta megvalósíthatónak. Érvelésüket azonban nehezítette, hogy a kezdeményezők hazai és külföldi támogatást helyeznek kilátásba, emellett állami részről is hangoztak el olyan kijelentések, hogy az erkölcsi támogatás mellett az állam a fenntartási költségek egy részének fedezését (pl. személyes kiadások).

Az egyházon belül kiéleződő viták levezetése érdekében Nagy Gyula elnök-püspök létrehozott egy olyan bizottságot, amelynek feladata, hogy megvizsgálja a gimnázium újraindításával kapcsolatos igényeket és lehetőségeket.

Az állami és társadalmi szervek állásfoglalásának összehangolása érdekében ez év májusában tájékoztattuk véleményünkéről a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályát és Kőpeczi Béla elvtársat.

Budapest, 1987. szeptember 9.

/Miklós Imre/”²²

A viszonyokra jellemző, hogy feltehetőleg Miklós Imre feljegyzésének viszonylag tárgyilagos hangja riadalmat váltott ki az MM-ben, ezért, vagy más miatt két héttel később Sarkadi Nagy Barna átküldi azt a szigorúan bizalmas feljegyzést is, melyet januárban készítettek Lakatos Ernő számára. (ÁEH 620/6/87). Ezzel fejezik ki az ÁEH változatlan álláspontját, de a finom diplomácia nyelvén a kettő együtt már arról üzen, hogy magasabb szférába kerülhet át a döntés.²³

Az MM-ben kapaszkodnak a bérleti díj koncepcióba, erről tanúskodik Véghegyi József főosztályvezető feljegyzése Stark Antalhoz: „Ezért azt javasoljuk, hogy a jogi helyzet tisztázása és a bérleti díj megállapítása érdekében, együttműködve az Egyházügyi Hivatallal (az általuk kijelölt szakértő bevonásával) fel kellene venni a kapcsolatot az Evangélikus Egyház képviselőjével.” (1987. október 6.)²⁴

1987 tavaszán hosszú betegség után távozik Káldy Zoltán püspök. Betegsége idején egy ízben, halálát követően ismét kéret Miklós Imre. Először inkább orvosként kéri a véleményemet a beteg püspök életkilátásairól, de közben megemlíti, milyen sokféle impulzus éri őket hivatalos és kvázi ellenzéki egyházi körökből, hogyan kellene áthidalni a püspök betegségének idejét. A Fasorról csak annyit mond, hogy tudomása szerint dolgozik a bizottság. A harmadik beszélgetés témája a püspökjelöltek személye. Mint mondja, nincs kifogása Harmati Béla ellen, de soknak tart két különgy püspököt. Ő inkább a gyülekezeti lelkész Tóth-Szóllós Mihályra szavazna. A Fasorról pozitívabban nyilatkozik, tájékoztat arról, hogy az OPI is foglalkozik egy esetleges másik telephely gondolatával. Ugyanakkor hozzáteszi, lenne az egyháznak valóban pénze az iskolára? Ereztet, hogy továbbra sem támogatják az iskola visszaadását.

Az egyházban időközben felgyorsulnak az események. Döntés születik arról, hogy nemcsak a Déli Egyházkerület megüresedett püspöki állását töltik be, hanem kiírják az egyházkerületi felügyelő választást is. Ez a tisztség már hosszabb ideje nem volt betöltve. Több jeles vezető értelmiségi visszautasítja a felkérést, elfoglaltságra, illetve – bizalmasan – az állammal való kapcsolat bizonytalanságára hivatkozva. Magam ekkor már az Országos Presbitérium választott tagja vagyok, a november 20-i közgyűlés választott meg, előzetesen egyetértett ezzel a Testvéri Szó közösség. Nagy Gyula felkér – közli, hogy egyeztetette az ÁEH-val – vállalam el az egyházkerületi felügyelői jelölést. A Testvéri Szó egyetért, szeretnénk ragaszkodni a többes jelöléshez. Nincs vállalkozó, személyes kérésem ellenére sem áll kötélnek kiváló barátom, Szórády István szegedi orvosprofesszor, aktív kerületi presbiter.

1987. október 24-én iktatnak be Harmati Bélával együtt a zsúfolt Deák-téri templomban. Az eseményről a televízió is hírt ad, a rádió végig közvetíti a programot.

Az ősz folyamán sport, illetve egészségügyi eseményen módomb nyílik a Fasorról szót váltani Berecz Jánossal, illetve Csehák Judittal. Berecz János volt a vezetője az egyházi ügyekben is illetékes Agit. Prop. Bizottságnak. Nem zárták ki a Fasor újraindításának a lehetőségét. Annyi volt a kérdésük, valóban olyan jelentős-e az ügy iránti figyelem külföldön is; várható-e értékelhető adomány a külföldön élő volt diákoktól. A belpolitikai kedvező hatásról nem volt kétségük.

Magam azért is kértem támogatásukat, mert nyilvánvaló volt számomra, hogy az egyház–minisztérium–OPI háromszögből nem jöhet jó megoldás, csak magas szintű politikai döntés segíthet.

Feltételezhető volt, hogy az ÁEH ellenkezése ellenére magas szinten is hajlanak a Fasor visszaadására, mert más csatornákon ezt szorgalmazzák, kiemelve az intézkedés hangulatjavító és külföldön is figyelmet keltő jelentőségét.

Miklós Imre a beiktatásunkat követő fogadáson kis türelmet kért az ügyben. Beiktatási beszédemet szabadon állíthattam össze. Nagy Gyula annyit kért – hangsúlyozva, hogy ez kérés –, hogy a Fasorról ezúttal ne beszéljek. Lesz még alkalom rá – tette hozzá. Üzenetnek vettem, ne közvetlen követelésként valósuljon meg a visszaadás. Nyilvánvaló volt, hogy állami oldalról a Déli Egyházkerület új elnökségét a Fasor visszaadásával tudnák legjobban megtámogatni.

Az utolsó fontos mozzanat Miklós Imre beszámolója az Országgyűlés 1987. évi téli ülészakán – december 17-i ülésén – az állam egyházpolitikájáról. Ehhez kapcsolódott, politikailag természetesen még jelentősebb volt Berecz János PB tag, KB titkár felszólalása, ami csaknem nyitást jelentett egy új, liberálisabb egyházpolitikáért. A Fasor ügye közvetlenül is hangot kapott a Miklós Imre beszámolóját követő vitában. Szentágothai János vetette fel az iskola újraindításának a lehetőségét.

1988 januárjában Miklós Imre magához kérette Nagy Gyulát, és közölte vele, hogy visszakapjuk a gimnázium épületét és megindíthatjuk benne az oktatást. A felső szintű politikai döntés tehát 1988 január elején született meg. Miklós Imre Köpeczi Béla minisztert is tájékoztatta, a továbbiakat már a tárcára és az egyházra bízva. A miniszter számára azonban nyilvánvaló volt, hogy a döntés egyszersmind utasítás a végrehajtásra.

A nyolcvanas években, különösen 1984 után, a közéletben szerepet játszó volt fessori diákok, illetve az ügyben involvált személyiségek – akik közül Petri Gábor és Szentágothai János az Elnöki Tanács tagjai voltak – szőnyegen tartották a Fasor ügyét, de még ők sem jutottak el addig, hogy a legfelsőbb szinten döntést hozók érdemben tárgyaljanak, mérlegeljék a kérdést. Ez csak a Testvéri Szó mozgalom kapcsán, a másként gondolkodók irányában megenyhülő gorbacsovi politika jegyében lett lehetséges, 1986 nyaratól kezdve. A Fasor ügye így bekerülhetett a hangulatjavító, külföldön az országhépet szebbítő és devizabevétellel is kecsegtető intézkedések közé, másrészt az egyházban – és persze a társadalomban is – a mérsékelt reform híveit erősíthette. Olyan írásos dokumentum azonban sem a politikai szférából, sem pedig az államigazgatásból nem látott mostanáig napvilágot, amely magát a döntést rögzítené.

1999-ben megkerestem Berecz Jánost, Lakatos Ernőt és Miklós Imrét.

Egybehangzóan az Agit. Prop. Bizottságot jelölték meg, mint döntéshozót. Berecz János szerint a Politikai Bizottságban is szóba kerülhetett tájékoztatásként egyebek között a Fasor visszaadásának az ügye. Berecz János szerint gyakorlat volt – nemcsak egyházi ügyekben –, hogy politikai döntéseket szóban közöltek a végrehajtásért felelős állami vezetőkkel. Jelen esetben Miklós Imrével és Köpeczi Bélával. Feltehetőleg így informálódhatott a folyamatban később igen jelentős pozitív szerepet játszó Stark Antal és Szabolcsi Miklós is. Bizonyos, hogy a döntés az ÁEH felett, az apparátus ellenére született meg, egyedül Miklós Imre lett tájékoztatva. Az apparátus még utóvédharcokat is folytatott.

Ezek lényege a korábbi taktika folytatása volt. Ma már alig hihető, de azt akarták elérni, hogy a politikai döntés ellenére az egyház ne kérje vissza az iskolát, hanem bérleti díjat igényeljen.

Ezek a kérdések már a politikai döntéstől – 1988 január – az iskola újraindításáig – 1989. szeptember 2. – eltelt idő történetéhez tartoznak, de a kezdeti lépések még szervesen illeszkednek a korábbiakhoz.

1988. február 19-én zajlott le az iskola újraindítását rögzítő megbeszélés Köpeczi Bélánál.

A rövid emlékeztetőt belső anyagként Véghelyi Józseffel állítottuk össze. Az MM irattárban jelzés nélkül kaptam meg a többi anyaggal együtt.²⁵

„EMLÉKEZTETŐ

a Fasori Evangélikus Gimnázium újraindítása ügyében tartott megbeszélésről

A megbeszélésen részt vettek Köpeczi Béla művelődési miniszter és Nagy Gyula püspök-elnök vezetésével a minisztérium és az egyház néhány vezető tisztségviselője.

Köpeczi Béla művelődési miniszter kifejtette, hogy állami részről nincs akadálya annak, hogy az Evangélikus Egyház az egyezményben rögzítetteknek megfelelően ismét működtessen gimnáziumot.

Nagy Gyula örömmel üdvözölte a miniszter álláspontját és szólt arról, hogy a gimnázium újraindítására erős törekvés van az egyházon belül, ugyanakkor kedvező a visszhang az itthoni és külföldi szélesebb közvéleményben is.

A továbbiakban megállapodás született egy közös bizottság felállításáról, amelyben képviselte magát a Művelődésügyi Minisztérium, az Állami Egyházügyi Hivatal és a MEE. A bizottság feladata a fasori (jelenleg OPI) épület átadásával kapcsolatos kérdések megvitatása és az erre vonatkozó ütemterv kidolgozása.

Megállapodás született arról, hogy az átadás fokozatosan történik, így számítani kell arra, hogy egy átmeneti időszakban az OPI és az iskola párhuzamosan üzemel.

A bizottság végzett munkájáról legkésőbb 1988. június 30-ig tesz jelentést.

Budapest, 1988. február 22.”

Egyházi oldalról Nagy Gyulán kívül Harmati Béla, Gyapay Gábor és magam voltunk jelen. Életreszóló emlékem a pillanat, – bármennyire tudtuk ekkor már, hogy mi következik – amikor Köpeczi Béla közölte a döntést.

E megbeszélés emlékeztetőjébe még nem írtuk be, hogy az új kezdet 1989 szeptember is lehet, de már elhangzott ez a dátum. Bizonyos, hogy a miniszter csak röviddel korábban értesült a döntésről, ezt mutatják a közvetlenül a találkozó előtt született belső anyagok, – Szöllösy Géza és Stark Antal feljegyzései – melyek bizonyos zavarodottságot is tükröznek.²⁶ Mindennél többet mond, hogy a feljegyzésre kézzel ráírták: *A megbeszélés megvolt. Vissza: Véghelyi et.-nek! II. 19.*

A február 19-én elhatározott előkészítő bizottság (egyház, ÁEH, MM, OPI) március 16-án tartotta első ülését. Ennek emlékeztetője nem utal arra a drámai pillanatra, amikor az ülés elején Bai László (ÁEH) felvetette, hogy az egyház még nem döntött arról, hogy visszakéri-e az iskolát, vagy más megoldást választ. Rákérdeztem, hogy akkor miért jöttünk össze; Harmati Béla pedig kijelentette, hogy az egyház, lehetőleg 1989 szeptemberében, újra akarja indítani az iskolát. Erről nincs kétség. Ezzel lezárult a vita.²⁷

Az egyházi apparátusban is volt kétség – sok rossz tapasztalat nyomán –, ez csak akkor oszlott el, amikor az első (harminc milliós) átutalás megérkezett az egyházhoz a minisztériumtól az átalakítási költségekre. Ekkor vált ugyanis jelentőssé az 1953. október 6-i megállapodás azon pontja, mely az eredeti állapotban való visszaadást rögzítette. Ez nyújtott lehetőséget arra, hogy – a politikai akaratnak megfele-

lően – az állam finanszírozza a helyreállítást, amely végül kilencven milliót igényelt. De a döntést követően – ilyen volt a korszak – ez már nem jelentett problémát. Azért sem, mert az akkori miniszter – Glatz Ferenc – és az államtitkár – Stark Antal – fenntartás nélkül az ügy mellé álltak.

A Diakónia egyházi periodika 1988/1. számában cikket írtam a fasori gimnáziumról. Amikor leadtam, illetve vállaltam a Szerkesztő Bizottság ülésén 1987 decemberében, még nem volt meg a politikai döntés. De a jelekből már biztosra vettem, és az írással az új kezdetet kívántam segíteni.²⁸

Idézetek az írásból:

„Négy évtized útkeresései, erényei, eredményei és hibái után megújulni törekvő társadalmunkban, egyházunkban fogant meg a Fasor, az evangélikus iskola története újraindításának, folytatásának a gondolata. Érthető, de mégiscsak tévedés ezt a programot nosztalgiának, emlékidézésnek, letűnt kor visszavágásának minősíteni. Bizonyos, hogy a program velejárója – kezdetben! – egy nosztalgiahullám is, de minél realisabbá válnak a teendők, annál inkább és gyorsabban kerül hangsúly a mára. Mert a ma társadalmi-egyházi megújulásában van szükség a Fasorra. A mai evangélikus iskolára, amelyik a legnemesebb hagyományok folytatója, de ezen messze túlmenően képes megfelelni a ma kihívásának.

Lehet, a magyar történelem folyamán az egyház nagy feladatot vállalt, nagy érdemeket szerzett a nép oktatásában, a műveltség terjesztésében, az iskolarendszer kiépítésében. De nem csak ez a történelmi érdem, még csak nem is kizárólag a teológus-utánpótlás igénye – bár ez rendkívül fontos összetevő –, hanem az egyház jelen és jövőbeli tudományos-kulturális, közművelődési és szociális szerepe, amely hozzátartozik az egészséges, sokszínű társadalomhoz, nem teljesebb kiiskola nélkül. Templom és iskola harmóniája nem mennyiségi, hanem elsősorban minőségi kérdés, ezt fejezi ki az 1948-as Egyezményben az egyház iskolafenntartási joga.

1952-ben, korabeli dokumentumok szerint, egyházi oldalról elsősorban a szükséges anyagiak hiányával szépítették a középiskolák felszámolását. 1987-ben az újraindítás átgondolásakor az anyagi megfontolások is előtérbe kerültek. Ez hitbeli felelősségtudatnak is tekintendő, de szembesülnünk kell aggályokkal is. Nem volt-e hitünkben is hiba 35 évvel ezelőtt és tudjuk-e vállalni a hit teljes kockázatát ma? Ha igaz templom és iskola összefüggése, akkor az egyház identitásának a melységéig hatol a kérdés. Jelenti-e a XX. század végén az evangélium hirdetését az iskola-ügy?!”

Az élet hamar igazolt minket. Az eredeti tervektől eltérően az óriási érdeklődés miatt öt első, három második és két harmadik osztályt kellett indítani. Mindez azonban már – nem kevésbé izgalmas ugyan – nem az újraindítás politikai előzményeihez, hanem a politikai játszma megnyerése után a megvalósuláshoz tartozik.

Dokumentumok

- 1 *Jegyzőkönyv.* Készült az Állami Egyházügyi Hivatalban (Budapest, II. Pasaréti út 59.) a Gorkij fasor 17-21. sz. épületnek, valamint a Lendvay utca 28. sz. alatti épületnek az Evangélikus Teológiai Akadémia és a Pedagógiai Továbbképző Intézet tárgyában 1953. október 6-án. MM irattár 199/16/53.
- 2 Gyapay Gábor: *A Budapesti Evangélikus Gimnázium* (Iskolák a múltból). 1989. 133. p.
- 3 Gyapay Gábor: *A Fasor újjászületése.* Keresztyén Igazság. Új folyam. 36. szám. 1997 tél 12-27. p. és Új folyam 37. szám 1998 tavasz 22-28. p.
- 4 Frenkl Róbert: Ballagási búcsúbeszéd. 1952. VI. 9. Kézirat, Evangélikus Országos Levéltár.
- 5 Frenkl Róbert: *Így éltem át.* Adalékok a közelmúlt egyháztörténetéhez. Hítel 1990/19. 20-22. p.
- 6 Frenkl Róbert: *Tízéves a Testvéri Szó.* Credo 1996. 12. sz. 66-71. p.
- 7 ifj. Fasang Árpád összeállítása: *A Testvéri Szó* (1986 március) fogadtatása a Magyarországi Evangélikus Egyházban. Evangélikus Országos Levéltár, Kézirat.

- 8 Zászkaliczky Péter beadványa, lásd. 7. pont alatti anyagban. 22/A dok.
- 9 Gyapay Gábor, Paulik Pál, Vitális György levele. lásd. 7. pont alatti anyagban 22/B dok.
- 10 Pesti Evangélikus Egyház, Deák-téri Gyülekezet és Dr. Nagy Gyula válasza. Evangélikus Országos Levéltár. 104-3/1987. Északi Egyházkerület.
- 11 Meghívók a Fasor Bizottság üléseire; Evangélikus Országos Levéltár. 32/1987., 45/1988.
- 12 Az értekezlet résztvevőitől származó közlés.
- 13 Dr. Nagy Gyula levele Miklós Imréhez. Evangélikus Országos Levéltár.
- 14 Miklós Imre levele – 57.293/1986. – Köpeczi Bélához. (MM irattár 2936/86).
- 15 Szabolcsi Miklós levele Köpeczi Bélához (OPI 1584/86 ikt. szám) (MM irattár 3037/86).
- 16 Dr. Kiss Ernő levele Vidák Imréhez 2870/86 OPI ikt. sz. (MM irattár 2794/86/Pénzügyi)
- 17 Drecin József MM államtitkár levele Miklós Imréhez (MM irattár 1738/VI.I./86).
- 18 Dr. Tóth Károly levele Miklós Imréhez; Magyar Országos Levéltár XIX-A-21-b-57.664/1987.
- 19 Miklós Imre levele Lakatos Ernőhöz; Magyar Országos Levéltár XIX-A-21-d-0017/2/1987.
- 20 Nagy Gyula levele Köpeczi Bélához és Miklós Imréhez; Miklós Imre kísérő levele Köpeczi Bélához; Magyar Országos Levéltár XIX-A.21-b-60855/87.
- 21 Stark Antal levele Nagy Gyulához és Miklós Imréhez; Magyar Országos Levéltár XIX-A-21-b.60855/87.
- 22 Miklós Imre levele Köpeczi Bélához (MM irattár. 2241/87).
- 23 Sarkadi Nagy Barna megküldi Köpeczi Bélának, kiegészítve Miklós Imre szeptember 10-i levelét az MSZMP KB Agit. Prop. Osztályának küldött január 16-i összefoglalót. (Lásd: 16. irodalom) (MM irattár 2241/87).
- 24 Dr. Véghelyi József feljegyzése Dr. Stark Antalhoz.
- 25 Emlékeztető a Köpeczi Bélánál tartott az Evangélikus Gimnázium újraindítását bejelentő értekezletről. 1988. február 19. Kézirat. MM irattár.
- 26 Dr. Szöllösi Géza (88. II. 15.) és Dr. Stark Antal (88. II. 18.) feljegyzései Dr. Köpeczi Bélához. MM irattár 390/19/88.II.19.
- 27 Emlékeztető az evangélikus gimnázium újraindítását előkészítő bizottság alakuló üléséről. MM irattár 603/88.
- 28 Frenkl Róbert: *A fasor gimnáziumról*. Személyes vallomás. Diakónia 1988/1. 49-52. p.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Dr. Gecsényi Lajosnak, a Magyar Országos Levéltár főigazgatójának, Dr. Stark Antal államtitkárnak (Oktatási Minisztérium) és Dr. Czenthe Miklósnak, az Evangélikus Országos Levéltár vezetőjének a munka elkészítéséhez nyújtott értékes segítségét.

CZISZTER KÁLMÁN

Proklosz, a rejtőzködő filozófus

Amit Prokloszról tényszerűen tudni lehet, az hozzávetőleg kimerül annyiban, hogy családja a kisázsiai Lükiából származott, ő maga 412-ben Konstantinápolyban született és 485-ben Athénben halt meg. Rhetorikai és filozófiai tanulmányait Alexandriában folytatta, majd Athénben a platonikus Plutarkhosz és a Szüriánosz tanítványa lett. Egyike volt még Platón által alapított Akadémia utolsó vezetőinek, mely tisztségében a tanítványai, Iszidórosz és Damaszkosz követhették őt az iskola 529-es, Justinianus általi betiltását megelőzőleg. (A görög hagyomány ezen utolsó őrizői ezt követően a perzsiai Kosroesbe menekültek, köztük az Arisztotelész-kommentátor Szimplikiosszal, magukkal víve felbecsülhetetlen értékű könyvtáraikat, ahonnan csak a kora reneszánsz idején kezdtek arab és bizánci közvetítéssel Európába visszaszivárogni olyan, a középkor számára elérhetetlen alapművek, mint például a Corpus Aristotelicum.)

Proklosz nem annyira eredeti filozófus, mint inkább a neoplatonikus iskola tanainak végső összegzője és rendszerezője, így megértése és megítélése sem lehetséges elődeinek ismerete nélkül. A neoplatonikus iskola alapítója Alexandriában az az Ammóniosz Szakkasz volt, akinek homályba burkolózó alakjáról a nevén kívül gyakorlatilag semmit sem tudunk: őt igazából két tanítványa, Plótinosz és Órigenész tette híressé, akiknek tanai között jóval erősebbek a platóni hatások, mint amennyit a keresztény teológia tolerálhatott. Órigenészt később eretneknek is ítélték négy tana miatt: a lélek születés előtti preegzisztenciájának platóni tézise, Krisztusnak az inkarnációt megelőzően is meglévő emberi természete, a nem anyagi, hanem éteri testben való feltámadás, és még az ördögökre is kiterjedő végső üdvözülés gondolata miatt. E neoplatonikus elfogultságait cseppet sem enyhítették a Szentírás szövegének megállapításában szerzett, Szent Jeromos által is elismert érdemei, s csak tovább rontotta helyzetét a szüzességi fogadalmának betartása érdekében elkövetett öncsonkítása, ami miatt még a papi rendbe sem nyerhetett felvételt. A nagy kortárs Plótinosz harminc éves kora körül kezdi a tanulmányait és első írásait ötven éves kora körül veti papírra, miután nyilvános tanítónak Rómában telepszik le, visszatérve Gordianus császár keleti hadjáratáról, amelyben állítólag nem is annyira zsoldosként, mint inkább a kháldeus orákulumok és a védikus filozófiák tanulmányozójaként vett részt. Róma ekkoriban a totális káosz és anarchia birodalma: már az önálló életre kelt hadsereg kiáltja ki a császárokat nagy pénzék fejében, majd rövid idő múltán elteszi őket láb alól, hogy újabb bevételekhez juthasson. E politikai állapotok aligha mellékes tényezők Plótinosz és a későbbi neoplatonikusok minden evilági és közéleti kérdéssel szembeni közönyében. (Bár Plótinosz közeli barátja Gallienus császárnak, akivel közös plánumuk, a platóni államot megvalósító Platonopolis megalapításán munkálkodnak.) Plótinosz a test-lélek viszony elemzéséből és a világra vonatkozó ismereteink létmódjának elemzéséből jut el szent szövegekkel azonos fajsúlyú autoritásként kezelt Platón-dialógusok (főleg a Parmenidész és a Timaios) interpretációja útján az alapvető háromság, az Egy-Szellem-Lélek trinitás feltárásaig (ami a keresztény Szentháromságtól mindenekelőtt abban tér el, hogy hierarchikus alá-fölérendeltség jellemzi a tagjait, ámde ezt

leszámítva a későbbi egyháztanítók, ha nem is a tartalmat magát, de a fogalmi apparátust közvetve tőle veszik át.) Plótinosz műveit tanítványa és részben alkotótársa, Porphüriosz szerkesztette össze „Enneádészek” címen: tőle származik Plótinosz életrajza is, továbbá a skolasztikus univerzálé viták kiindulópontját képező híres Eiszagógé. A neoplatonikus hagyomány következő láncszeme Jamblikhosz, akit Proklosz a mestereként tisztel, jóllehet regényes Püthagorász-életrajza és az egyiptomi misztériumokról írt műve alapján nem világos, hogy mivel érdemelte ki e nagyrabecsülést, hisz azokban mágiikus praktikákon és meseszerű történeteken kívül más nemigen található. A mágia és a babona azonban a korban más jelentőséggel bírt, mint a mi számunkra, ti. a spekulatív filozófiai elgondolások szemléletes megfogalmazásaiként szolgáltak. Proklosz ennyiben szintén korának a szülötte, hiszen ha hihetünk életrajzírója, Marinosz tájékoztatásának, Athénben nem is annyira Plutarkhosztól, hanem a lányától, Aszklepigeneiától tanult legtöbbet, aki még birtokában volt a theurgiára („istencsinálásra”) vonatkozó ősi tudásnak. Proklosz állítólag az összes akkor ismert nációnál összes misztériumába beavattatta magát, és vallási eklekticizmusa jegyében mindegyiknek az ünnepeit és az életvezetési szabályait meg is tartotta. Sőt az ő életét is (mint különben valahány neoplatonikus elődjét) a tájékoztatások szerint különféle csodák kísérték, esőfakasztás és földrengés-elállítás, kézrátétellel gyógyítás és Apollón, illetve Héra epiphániái. Ezek a hiteles történeti események helyett inkább csak irodalmi toposzoknak tekinthető tudósítások a korban népszerű (sőt a kereszténységnél ekkoriban elterjedtebb) vallási-filozófiai irányzat, az újpüthagoreizmus hatását tükrözik, aminek megváltó-szerű középponti alakja az a Thüanai Apollóniosz, akiről szintén alig tudni bármi biztosat (tekintettel arra, hogy a középkori másolóknak aligha fűződhetett bármilyen egyházpolitikai érdeke a tájékoztatások megőrzéséhez). Ez némileg megmagyarázhatja a neoplatonikusok keresztényellenségét is, ami inkább a közöny és a semmibevétel formájában nyilvánult meg, s nem annyira a nyílt szembeszállásban, ami inkább fő ellenfelükhöz, a gnóizishoz való viszonyukat jellemzi. Ennyi talán elég is e zavaros kor obskúrus alakjainak jellemzésére, hisz maguk is „szégyellték, hogy testben kell élniük”.

Mindez aligha számíthat jó ajánlólevélnek Proklosz műveinek tanulmányozásához annak, akit tisztán filozófiai érdeklődés vezet, sem annak, aki a keresztény dogmatika kialakulásában játszott történeti szerepe miatt fordulna hozzá, az „első skolasztikushoz”, vagy pedig általában a neoplatonikusokhoz. Ha azonban magukat a fennmaradt műveket üjtjük fel, előzetes várakozásainkhoz képest megdöbbenő élményben részesít bennünket az a fogalmi fegyelmelzetség, amellyel Platón és Arisztotelész műveinek nehezebb passzusait világítják meg, illetve az a széleslátókörűség, amellyel spekulatív eredményeiket a kor fizikai és matematikai ismereteivel hozzák összhangba. (Proklosz egy teljes kommentárt írt Euklidész Elemieihez, ami az egyik legfőbb forrásunk Eudoxosz elveszett matematika-történetéről, van egy külön műve a Gömbbel kapcsolatos geometriai kérdésekről, illetve a Fizika elemei címmel tankönyvet is írt erről a diszciplínáról.) Még meghökkentőbb azonban az, hogy „nagyon is ismerős” gondolatok köszönnek vissza ránk műveiben, melyeket mi inkább későbbi szerzők tollából ismerünk, akikről nem gondolnánk, hogy bármi közülük is lehetett volna Prokloszhoz. E valóságos összeesküvés-elmélet benyomását keltő hatástörténet maga is megérdemelhet néhány szót, mielőtt voltaképpen tárgyunkra rátérnénk. A koraközépkori kereszténység ugyanis Prokloszt nem olvasta és nem is ismerte, legalábbis a saját neve alatt nem (eltekintve talán a hatodik századi, tehát szinte még kortárs Philoponosz ellene címzett vitairatától.) Csak hogy az az ismeretlen szerzőtől származó zseniális hamisítvány, ami Szent Pál évszázadokkal korábbi állítólagos tanítványa, Areopagita Dénes neve alatt maradt fenn – valójában nem egyéb, mint Proklosz műveinek kivonatolt változata, ami

szándékosan misztifikáló fogalmazásmódjával maszkírozta a kereszténység számára „emészthetővé” a benne foglalt tanokat. (A Pszeudo-Dionüszioszi szöveg különböző variánsaiban szépen nyomon követhető, ahogy a szerző vagy szerzők fokozatosan egyre átláthatatlanabb, titkosírásszerű megfogalmazásokra cserélik le a korábbi, nyiltabb változatokat, valószínűleg attól tartva, hogy maguk is a nem sokkal korábban elítélt Origenész sorsára juthatnak.) Jóllehet a Corpus Areopagiticum merő hamisítvány volta már akkortájt is nyilvánvaló volt az epheszoszi Hűpatiosz számára, és ezt a reneszánszban Laurentius Valla újfent kimutatta, mindmáig akadnak egyes teológusok, akik hisznek az eredetiségében. Az a hatás pedig, amit Proklosz az Areopagita Dénes álnév alatt gyakorolt az egész középkorra, valósággal felbecsülhetetlen: az első kommentár Maximus Confessortól származik, akit Erigené követ a IX. században (aki az első latin fordítást is jegyzi), majd e kommentárirodalmat olyan nevek folytatják, mint Szentviktori Hugo, Robert Grosseteste, Albertus Magnus, és Aquinói Tamás. Pszeudo-Dionüsziosz alias Proklosz negatív teológiájában a neoplatonikus szűrőn át végső soron Platón Parmenidészének második felét örökítette át a középkor számára, ami Platón műveit (a Phaidón és a Menón kivételével) szintén csak hírből, de nem szövegszerűen ismerte. (Az állítólagos Dionüsziosz, különösen a Damaszkuszi Jánosnál kimutatható hatása révén valósággal önálló életet élt a keleti egyházban, sőt nem kis szerepet játszott a skizma bekövetkeztében is.) Proklosz másik középkori alteregója a Liber de causis szerzője, akit tévesen Arisztotelésszel azonosítottak, és ekként széles körben ismert, valódi autoritásként hivatkoztak rá. Jóllehet a Liber de causis nem egyéb, mint Proklosz – alább bemutatandó – Sztoukeiósziisiz theologiké-jének egy arab nyelvű kivonatáról készült latin fordítás. (A kosroesi menekülés után ugyanis csak az arab világ számára volt hozzáférhető az az irodalom, amit Európa történetének e legdicstelenebb 529-es évében száműzött magából.) A Liber de causis ezen születési bizonyítványát elsőként Aquinói Tamás ismerte fel, számára ugyanis barátja, a dominikánus Moerbeke Vilmos közreműködésével már hozzáférhetővé vált a Sztoukeiósziisiz latin fordítása. Proklosz tehát csak ekkor, a XIII. század vége felé léphet ki először a majd nyolcszáz évig tartó rejtőzködésből. (Keleten körülbelül két évszázaddal korábban Mikháél Psellosz fedezte fel újra Prokloszt, sőt egyes elvesztett műveiből is ő őrzött meg számunkra részleteket.) Végül e krimibe illő történet zárásaként említsünk meg még néhány későbbi ál-Prokloszt. Dante a Divina Comedia teológiai apparátusát szinte egészében a Liber de Causisból meríti. Eckhart mester és Nicolaus Cusanus könyvtárában kitüntetett helyet foglalnak el a Proklosz-kötetek, s a műveik is tele vannak azokból merített nyílt vagy leplezett idézetekkel. Descartes pedig, jóllehet filozófiáját előzmények nélküli újrakezdésként tünteti fel, számos skolasztikus forrásból merít, így nem utolsó sorban Pszeudo-Dionüsziosz hatása mutatható ki a radikális kételyről szóló meditációiban. Azon pedig végképp nincs mit csodálkoznunk, ha Leibniz monadológiájában szinte szó szerinti idézetekre ismerünk Proklosztól és Plótinostól, akiket nem csak első kézből, de arab és zsidó imitátoraik révén is kitűnően ismert. Aligha túlzás ezek után azt állítani, hogy anominátusa ellenére is Proklosz jelenti a hiányzó kapcsolatot a görög filozófia és a skolasztika, majd az újkor között. Nem csoda, hogy amikor a késő reneszánsz idején Bessarion bíboros jóvoltából Arisztotelész visszakerül Európába és Ficino munkájának köszönhetően Platón és Plótinosz is újra hozzáférhetővé válik, általánossá lesz az a vélemény, hogy a „sötét középkor” csak holmi fantomokkal, pusztán a kivonatok kivonataiból ismert szellemi óriásokkal viaskodott.

Vegyük hát futólag szemügyre a Sztoukeiósziisiz Theologiké (a „Teológiai elemei”) gondolatmenetét. A mű a könnyebb témáktól fokozatosan halad a nehezebbek felé. Elégedjünk meg ehelyütt az alapokkal. A nyitótézis egy idézet Platón Parmenidészéből: „minden Sokaság részesül valamiképp az Egyből”. Az állítás je-

lentőségét megértendő tekintsünk egy saját szemléltető példát: vajon mit ismerünk fel a tapasztalatban, amikor egy lelátóról a sportpályára tekintve így szólunk: „ez itt egy focicsapat”? Milyen értelemben véve alkot egy egységes egészet az a tizenegy focista, akit egy csapatnak tekintünk? Nyilvánvaló, hogy a csapatot nem határozza meg egyértelműen az, hogy kik a tagjai: hiszen a csapat akkor is azonosan ugyanaz a csapat marad, ha az egyik tagját kiállítják vagy lecserélik. (Ugyanígy egy emberi test is ugyanaz a test marad, jöllehet állandóan kicserélődnek a sejtjei, és egy állam is ugyanaz az állam marad, jöllehet a születések és a halálozások révén állandóan cserélődnek a polgárai.) Ámde a csapat maga nem is valami tizenkettedik játékos, aki holmi láthatatlan „csapatszellem” alakjában maga is „labdába rúgna”: az a titokzatos ok tehát, ami alapján egy csapatnak nevezzük ezt a tizenegy embert, sehol másutt sem lehet, mint valahogy bennük magukban. De talán mi magunk, a nézők vagyunk azok, akik a saját elménkben hordozzuk a csapat egységes fogalmát, és ezt látjuk bele, vetítjük ki abba, ahogy a játékosok szerintünk közös célt követve, egymással együttműködve játszanak. Am ez a megközelítés is elégtelen, hiszen ekkor a pályán játszó csapat számára teljességgel külsődleges (transzcendens) volna az az ok, amitől ők egy egészet alkotnak. Csak az marad tehát, hogy mindhárom megközelítés egyaránt helyes, de egymagában egyformán elégtelen. A csapatot ezért egyszerre mindhárom értelemben kell egységes egésznek tekinteni, azaz (a 67. tézis értelmében) úgy is, mint (i) a részeiből-álló egészt, amelyet a tizenegy tagjának halmaza definiál, de úgy is, mint (ii) az egyes részekben-bennelévő-egészt, értve ezalatt azt, hogy az egyes játékosok mindegyike külön-külön is magában hordja és megtestesíti ugyanazt a „csapatszellemet”, ami révén bármelyikük megmozdulásairól leolvasható lesz az összes többi minden rezdülése, és végül (iii) a csapat egy részit-megelőző-egész is, ami nem is részeinek összességében, de nem is külön-külön vett tagjaiban, hanem az azokat kívülről figyelemmel kísérő értelmes „tekintetben” létezik, és így már azt megelőzően is fennállhat egy elmében, hogy a csapattagok a pályára léptek volna. Ebben a Proklosz egész életművén végigvonuló triászban könnyű ráismerni a skolasztikus distinkció előképére az universale post rem, in rem, és ante rem között: például az „ember” fogalmának post rem aspektusa az az abstrakció, amit az emberek összességének halmazaként az „emberiség”-nek hívunk, in rem változata az az „emberség” nevű minőség, amelyre az egyes emberekben külön-külön is ráismerhetünk, ante rem változata pedig az az Isten elméjében időtlenül és preegzisztensen fennálló ember-fogalom, amely függetlenül áll fenn az egyes emberektől, illetve összességüktől, hiszen már a megteremtésük sem lehetett egyéb, mint Isten e fogalmának manifesztációja. Proklosz e konstrukcióját szokás az immanens transzcendencia tanaként is számon tartani, hiszen a dolgok minőségi meghatározottságait úgy tekinti, mint egy számunkra transzcendens és preegzisztens fogalom immanens lenyomatait avagy megnyilvánulásait az egyes instanciákban külön-külön éppúgy, mint ezek összességében. A Sztoikeiószis érvsorozatának nyitánya tehát nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy kimutassa: már a legegyszerűbb tapasztalás és ítélet közben is, amikor egyvalamit felismerünk és elkülönítünk a világ fennmaradó részétől – már ehhez a hétköznapi élményünkhöz is az szükséges, hogy valami transzcendencia jelenlétét ismerjük fel az evilági immanencián, azaz még legegyszerűbb tudataktusaink során is „isten szemein” keresztül, ahogy Augustinus fogalmaz, „Óáltala, Óbenne” tapasztaljuk a világ tárgyait.

Az érvelés kiindulópontja az, hogy egy pusztá Sokaságot, ami nem részesül semmiféle Egységben, képtelenek lennénk önmagában elgondolni vagy tapasztalni. Hiszen egy Sokaság sok egységből kell, hogy álljon, ámde ha e sokaságban semmiféle egység sem lehet jelen, akkor az elemibb összetevői sem lesznek egységesek. A pusztá Sokaság alatt neoplatonikus szóhasználatban a végtelenül osztható anyagot kell értenünk, így tehát a mű egy erős materializmus-kritikával indul: ha képtelenek

volnánk bármilyen fogalmi természetű koherenciát avagy egységességet felismerni a focicsapatban, akkor az egyes játékosokat egymagukban sem tudnánk egységek-ként beazonosítani, hiszen individualitásuk „határait” voltaképp a nagyobb egészen belül elfoglalt helyük, az azon belül játszott szerepük határozza meg. Amit tehát globális szinten egy fogalmilag üres, pusztá anyagi kompozitumnak tekintünk, abban lokális szinten sem ismerhetünk fel világosan elkülönülő egységeket, és így tapasztalati világunk egésze szilánkokra, amolyan végtelenül osztható ködfelhőre bomlana szét. Csak az marad tehát, hogy semmit sem tekinthetünk merőben kvantitatív értelemben egy egységnek – hanem csakis az alapján, hogy valami kvalitatív, fogalmi jellegű distinktív sajátosságot ismerünk fel benne, ami egységesíti és koherensen összetartja azt (henózis). Ennyiből azonban még nem következne az, hogy a dolgot összetartó (és ezáltal a létezésében is fenntartó) fogalom hozzá magához képest egy transzcendens jelenlét volna. Ennek némileg már nehezebb igazolása abból az alapgondolatból indul ki, hogy egy kibékíthetetlen feszültséghez vezetne az, ha a focicsapatot egységesítő fogalom az egyes csapattagokban külön-külön is, de összességükben együttvéve is jelen van valamiképp, anélkül, hogy e két véglét között egy harmadik „mediátor” tényező közvetítene. Először is azt kell itt megérteni, milyen értelemben is volna jelen a csapat globális egésze annak lokális részeiben (ami ellentmond annak az Euklidész által megfogalmazott intuíciónknak, hogy a rész mindig kisebb az egésznél)? Nos oly módon, hogy az egyes játékosok egyenként is tudatos lények, akik állandóan odafigyelnek egymásra és önmagukra, így aztán mindjük individuális elméjében jelen lesz egy leképezés a csapat globális egészéről: azt is mondhatnánk, hogy a focipályán nem csak 11 hús-vér játékos, hanem további 11x11 elgondolt játékos is jelen van. Márpedig egy egyéni játékos cselekvéseit (azt, hogy kinek passzol és hová helyezkedik) nagyrészt az határozza meg, ami benne magában a csapat egészéből leképeződik. Ha jobban belegondolunk, mindez távolról sem idegen a köznapi tapasztalattól: hisz valahányunk individuális életét nagyban befolyásolja közvetlen és tágabb környezetünk, így végső soron az egyes ember életében valamilyen mértékig az egész világ aktuális állapota, sőt egész addigi történelme is manifesztálódik. Ez az a híres gondolat (a Sztokeiózis 103. tézise), miszerint „minden jelen van mindenben, de csak az annak megfelelő módon” – amelyet aztán Leibniz monadológiájának alaptéziseként látunk viszont. A monázok, azaz a tudatos lelkek világa ugyanis olyan, hogy egyik sem lehet közömbös egyik másikkal szemben sem, hanem ami az egyikkel történik, annak hatásai az összes többiben valamilyen alakban tükröződni fognak. (Megjegyzendő, hogy a nem tudatos természetnek is alapstruktúrái a fraktálok, amelyek szintén olyanok, hogy minden külön részük leképezi a globális egészüket. A neoplatonikus érdeklődés az asztrológia iránt különben szintén az univerzális tükröződés téziséből következik, hisz ennek az alapján gondolhatták azt, hogy a kozmosz bármely tetszőleges darabjáról le lehet olvasni az összes többit.) Igen ám, de a focicsapat globális állapota viszont nem egyéb, mint az egyes részek lokális állapotainak együttese: tehát egyfelől az individuális játékosok tetteit a nagyobb egész határozza meg, amelynek a részei, a nagyobb egész viszont semmi másból sem tevődhet össze, mint az individuális részeinek a tetteiből. Ezzel cirkularitásba bonyolódunk, hiszen ha egyfelől az egyes ember viselkedését a környezete határozná meg, a környezetet viszont semmi más sem határozná meg, csak az egyes emberek viselkedése, akkor felvetődne a kérdés, hogy ezt az oda-vissza kölcsönhatást a globális és a lokális szint között egyáltalán mi indítja be és mi tartja mozgásban? (Ez a cirkularitás voltaképp ugyanolyan végtelen regresszus, mint a pusztá-Sokaság cáfolatában, csak kissé rafináltabb.) Maga az az ok, ami a részeket egységesíti, egyszerre volna jelen „mindenütt és sehol sem”, azaz az egységesítő elv bár jelen kell legyen a részek összességében éppúgy, mint annak minden külön részében – igazából sehol sem lesz jelen, hisz e két alternatíva közül hiába keresnénk az egyikben, mindig épp a másikban lesz, és

viszont. Itt szól közbe az az alapelv, hogy ilyen szintű ellentmondást csak úgy lehet kibékíteni, ha feltételezünk egy harmadik, mediátor-tényezőt: ez volna esetünkben az a néző saját elméjében meglévő fogalom, ami a csapat egészére, annak egyes külön tagjaira, és az e kettő közötti kölcsönhatásokra is applikálható, ám mindezekhez képest külsődleges, azaz transzcendens létező. Ezzel beláttuk az alapvető triadikus séma jogosultságát. (Megjegyzendő, hogy az érv két döntő lépése is, az univerzális tükröződés és a mediátorok elve egyaránt attól a Iamblikosztól származik, akit fantáziája miatt szinte senki sem óhajt komoly filozófusnak tekinteni.) Proklosz azonban még itt sem torpan meg, hanem annak kimutatására is vállalkozik, hogy ez az ante rem fogalom egyszersmind immanens létrehozó és fenntartó oka is a dolgoknak, és nem pusztán csak minőségbeli jellemzője. Vajon milyen értelemben lehet egy „figyelő tekintet”, a kívülálló szemlélő saját fogalma egyenesen a generatív princípiuma annak, amit magával szemben lát? Talán úgy kellene ezt értenünk, hogy a példánkban szereplő csapat nem több a néző saját hallucinációjánál? Szó sincs róla! Hanem inkább azt kell kérdeznünk, hogy mi motiválja a csapatot arra, hogy olyan sportteljesítményt mutasson, mint amelyet a szurkolótáborra látni szeretne tőle? Nos, nyilván nem egyéb, mint éppen az a tény, hogy a szurkolók pont olyannak akarják látni őt, és ő ennek tudatában van. Tehát először a közönség dönt úgy, hogy kiváló teljesítményt szeretne látni, amit a sportolók megéreznek, és ennek következtében az előre elvárt kiváló teljesítményt fogják is mutatni: ez az a mód, ahogy egy fogalom teremtő és fenntartó elve lehet a saját tárgyának. Mindez persze könnyen érthetőnek tűnik olyan tárgyak esetében, amelyek – mint példánkban – tudatos lények. Csakhogy az „anyagi valóságról” már nehezebb volna elhinni, hogy az is önmagától olyannak akarja látszani, mint amilyennek a szemlélője akarja látni azt. Ámde a Sokaság avagy a materializmus elleni kezdőérv óta nincs értelme „anyagi valóságról” beszélnünk, hanem amit általában annak szokás tekinteni, azt is valamely tudat kivetüléseként kell felfognunk: maga az anyag csak anyagiban lehet releváns, mint a mozivászon a mozifilm számára: kétségkívül a mozivászon nélkül nem látnánk a filmet, ám annak, amit látunk, nem maga a mozivászon a forrása, hanem a vetítógép. Mint minden idealizmus, így Proklosz alapelve is az, hogy emberi elme csakis olyasmit érthet meg, ami egy másik (pl. végtelen) elme kivetülése avagy megnyilvánulása.

Átfogó bevezetés helyett itt meg kellett elégednünk a legszükségesebb filológiai és filozófiai háttérismeretek, illetve a rendszer alapjainak felvázolásával. A Proklosszal való ismerkedés nem könnyű, de reméljük, rövid áttekintésünk haszonnal járult hozzá.

Irodalom

- Proclus: *The elements of theology, A revised Text with Translation, Introduction and Commentary* by E. R. Dodds. Oxford 1933, 1963.
- Proclus: *Théologie platonicienne*, ed: H. D. Saffrey, L. G. Westerink. Paris 1987.
- Koch, H.: *Pseudodyonysius Araeopagita im seinen Beziehungen zum Neoplatonismus und Mysterienwesen*. Mainz 1900.
- A líkiai Proklosznak, Platón utódjának két könyve a fizikai elemeiről (vagy a mozgásról). Gréby György fordításában és megjegyzéseivel. Magyar Filozófiai Szemle 41. évf. 1997. 281-336. p.

HAFENSCHER KÁROLY

Nietzsche

– 100 éve halt meg az antikrisztianizmus prófétája –

*Mottó: „...ez a ti órátok, a sötétség órája...”
Luk 22,53.*

Halála centenáriumán több cikk jelent meg róla magyar sajtóorgánunkban is.

Milyen jogon foglalkozik egy evangélikus teológus a filozófussal, esztétával, nyelv-művésszel?

Nemcsak azért beszélünk róla a Credo hasábjain, mert evangélikus papfiú volt és hívő édesanyja naponként imádkozott érte, majd hosszú betegsége idején, csaknem egy évtizedig gondozta, hanem azért is, mert noha Nietzsche már 100 éve halott, gondolatai tovább élnek a német és európai értelmiség körében. Hivatkoznak rá. A magyar napilapok közül például a Magyar Nemzet 2000. augusztus 25-i szám kulturális rovatában rövid, de jelentős cikk jelent meg róla: „Az engadini remete látomásai egy évszázad távlatából” címen. A Magyar Televízió szeptember 7-i adásában angol dokumentumfilmet közvetített „Emberi – túlon túl emberi” címen, melyben Nietzschét a szélsőséges individualizmus és arisztokratikus gondolkodás filozófusaként mutatták be. Az evangélikus *Zeichen der Zeit – Lutherische Monatshefte* három cikkben is foglalkozik vele, szellemes című cikkekben: „A jámbor antikrisztus” – Martin Teske tollából; „Boldog embertelenség” – Klaus Lehman írása. Ursula Homann pedig a német nyelv művészeként mutatja be őt, szinte mennyei magasságokba emelve az író zsenit. Figyelemre méltó, hogy a *Confessio* című református értelmiségi figyelő ez évi 2. számában Heinz Zahrnt előadását közli, ami Budapesten hangzott el ez év május 6-án a Ráday Kollégiumban, a IV. Magyar Református Világtalálkozó konferenciáján. Címe: *Hol van, hová lett Isten? – hinni az üres ég alatt?* – Ebben, számomra váratlanul, Nietzsche gondolatai bukkannak fel, de nem kritika tárgyaként, hanem evidenciaként: Isten halott! Az újságírónak is kitűnő Zahrnt professzor, aki az elmúlt évtizedekben végigzongorázta a 20. századi protestáns teológia iskoláinak egész repertoárját, aki nemcsak szellemesen írt arról, hogy elkötelezettség nélkül nem ejthetünk szót az Isten-kérdésben, majd szubjektíven vallott őszintén és becsületesen Isten-hitéről, értelmiségi hívő emberként – és egyik könyvét ilyen címen jelentette meg: *Isten nem halhat meg (Gott kann nicht sterben)*, mert az Isten, aki meghalhat, már nem is isten, *most idézet és utalás nélkül Nietzschét aposztrofálja*, nem annyira az Übermensch morálját elemezve, mint inkább a teológiai-filozófiai problematikát és Zaratuszthrával együtt szinte azon csodálkozik, hogy Isten halálának ténye még mindig nem köztudott... Elgondolkoztató, hogy „Isten” nélkül van-e legitimitása egyáltalán teológiáról beszélni, vagy azt kívánja: költözzünk át az antropológia, pszichológia, kultúrhistoria területére és szüntessük meg a teológiát? – Az én olvasatomban Zahrntnál külön érdekesség, hogy egészen megfelelkezik a krisztológiáról, Jézus nevét sem említi meg és így túlmegy Nietzschén is, aki ha a „pálapostoli Krisztust” nem is tudja elfogadni, de a Názáreti Jézus iránt tiszteletet, félelmet mutatott, és egyszer így fogalmazott: „csupán egy krisztianusz volt e világon, Jézus, – azt is megfeszítették.” Nietzsche élete utolsó szakaszában is komolyan vette Jézust, szobája egyik falán csak egy Jézus-kép volt található, s vele pörölt, vitázott szenvedélyesen az elborult elméjű filozófus...

Nietzsche gondolatai egy evangélikus teológus tolmácsolásában, inkognitóban ugyan, de ismét megérkeztek hozzánk napjainkban.

Az ötvenes évek elején Erfurtban egy jól képzett, nagyműveltségű evangélikus lelkészársam beszélgetéseink során ezt mondta: „A német protestáns értelmiség még ma is csak egyvalakinek hisz, és ez Friedrich Nietzsche.” – „A II. világháború nyomorúságai után is?” – kérdeztem, hiszen a német nácizmusban Nietzsche gondolatainak valóra válását kellett megélnünk. – „Bevallottan vagy be nem vallottan Nietzsche a végső tekintély, a germán gondolkodó, a merész, bátor ember, a veszély és hősiesség megszállottja, az ideál, ő, aki a ‘Herrenvolkhoz’ méltó új erkölcsöt hirdetett...” – Akkor nem hittem kollégámnak, ma, 50 év után több olyan jelenség-ről tudok, ami nem engem igazol. 1968-ig tabu volt a Nietzsche-téma Németország mindkét részében. Ma azonban sajnos sokan figyelnek rá – újra.

Nietzschével én itthoni gyér filozófiatörténeti képzettségem és apologetikai ismereteim után Gettysburgban (USA) találkoztam először 1949 tavaszán, egy fantasztikus előadás-sorozat kapcsán. Jaroslav Pelikan evangélikus professzor tartotta a sorozatot „*Krisztus bolondjai*” címen. Kierkegaard és Pál apostol, Dosztojevszkij és Luther, Nietzsche és Bach szerepelt a később könyvben is megjelent előadás-sorozaton. Pelikan szerint Nietzsche az esztétikumban találta meg a szentet, s szinte a bálványozásig imádta, Bach viszont a szent és szentség szolgálatába állította az esztétikumot. Pelikan azt fejtette ki részletesen, hogy a szépség bálványozása, a „hamis isten” tisztelete, mint mindig, nagyon sokba kerül. Nietzschénél az örület-hez vezetett ez a fajta Isten-keresés, szükségszerűen tragédiába torkolt az ateista, sőt antiteista, antikrisztusi kísérlet, és a magát Übermensch-nek tartó „emberhatvány” ember alatti állapotban végezte. A szellemi egyensúlyát veszített gondolkodó, az új pogány ideológia filozófusa elborult elmével halt meg.

Később a krizeológia előfutáraként fedeztem fel Nietzschét, aki nem egyszerűen a pesszimista Schopenhauer gondolatainak továbbvivője, hanem olyan kultúrfilozófus, aki a legmélyebben mutatja meg korunk válságának igaz okát: „meghalt az Isten”, – vagyis a krízisnek igazi oka nem gazdasági, társadalmi vagy politikai, hanem vallási. Ebben a tekintetben gondolatai mélyebbek akár Spenglerénél, akár Marxénál vagy Feurbachénál.

A felvilágosodás a kereszténység kijelentés-hitét támadta meg, Feuerbach és Marx ateizmusa az Isten-hitet – még a keresztény etika maradványát valamennyire megbecsülték, – Nietzsche, a harmadik lépcsőben elsősorban a keresztény morált és etikát tagadta meg, ezzel egy csaknem 2000 éves európai tradícióval szemben lépett fel, még a demokratikus és szociális berendezkedés ellen is támadott, hiszen szerinte ez szintén a kereszténység öröksége volt a kontinensen. A keresztény erkölcsöt, felebaráti szeretetet, irgalmasságot, megbocsátást mind-mind elvetette és azt csak a gyengék, gyávák, szenvedők moráljának tartotta. (Nietzsche gondolatainak rendszerezésében erre még visszatérünk.)

Tanítását nem lehet függetleníteni életétől, sorsától.

Röckenben született, Szászországban, Lützen közelében, 1844. október 15-én. Evangélikus papi család sarja, édesapja Karl Ludwig Nietzsche, édesanyja Oehler Franciska, szintén papleány. IV. Frigyes Vilmos születésnapján látta meg a napvilágot, ezért kapta a Friedrich nevet. Ő maga úgy tudta, hogy ereiben nemcsak német, de szláv vér is folyik, büszkén emlegette, hogy ősei Kopernikusz és Chopin népéhez tartoztak. Később Sorrentóban élete delén „Il Polacconak” nevezték, lengyel származását azonban bizonyítani nem lehet. Apja 36 évesen halt meg, szerencsétlen baleset éri, édesanyja fiatalon marad özvegy, két árvával. Naumburgba költöznek apai nagynénijéhez, ahol szinte kényeztetve nevelik a két kis árvát, Friedrichet és Elisabethet. Itt cseperedik fel a kis Nietzsche, érzékeny, csaknem kényes, szentimentális fiatallá. 1858-ban Pfortaba kerül gimnáziumba, középiskolai tanulmányait ingyenes ösztöndíjasként végzi el. „Kis lelkipásztornak” nevezik társai a komoly, fegyelmezett fiút, aki szívesen és rendszeresen olvas fel társainak a Bibliából részleteket. Edzett, sportos fiatallá válik. Német diákoknál akkor előforduló túlzásokba is esik: Mucius Scaevolát utánozva inkább égési sebeket szenved, de szavát megtartva két gyertyát egészen eléget a tenyerén. Megalakítja a *Germania* nevű baráti irodalmi kört, egyetlen célja, hogy igazságot szerető, becsületes, büszke fiatalokat neveljen.

Már középiskolás korában megszereti a zenét, Händelt, Bachot és más egyházi zenészek műveit hallgatja, majd megismeri Wagner muzsikáját. Naplójában ez áll: „A zene Isten legistenibb ajándéka, legyen kísérőm egész életemen át”. Költői, irodalmi hajlama is van, elég jól versel és egyre többet gondolkodik. Nem tudja, mi lesz belőle; mindenféle foglalkozást el tud képzelni, csak bürokrata nem akar lenni. „Attól óvjanak meg Zeusz és a többi istenek – írja –, hogy hivatalnok legyek.” Egyetemi éveit Berlinben, Bonnban, Lipcsében tölti. Kitűnően tanul. Itt kerül kezébe Schopenhauer írása: „*Die Welt als Wille und Vorstellung*”. Ez a pesszimista gondolkodó mély hatással van rá, bár filozófiája pontosan ellentétes lesz az évek során. Nem tudja elfogadni Schopenhauer élettagadását, mert ő igenli a napsugaras életet. Wagnerrel személyesen is megismerkedik.

Még mielőtt megszerezné doktorátusát, meghívják Bazelba tanárnak, a híres Ritschl professzor ajánlásával: „Nietzsche mindent fog tudni, amit csak akar”. Vállalja a 3000 frank fizetésű állást, egy kikötése van csupán: „hogy filiszter legyek, csordaember”, „ettől óvjanak meg Zeusz és az összes műzsák”. Görögöt és latint tanít; mind jobban és jobban rajong Wagnerért, akinek muzsikája szerinte a „jövő zenéje”, aki végre meg tudott szabadulni az évszázados keresztény ballasztól és visszatért az ősi Európához, ezért alakjait a Biblia világa helyett az ősi germán mitológia köréből hívja elő.

A német-francia háború kitörésekor, noha ekkor már svájci állampolgár, önként jelentkezik a német hadseregbe. Rövidlátása miatt csak szanitécnak alkalmazzák, de nem bírja a vért, a szenvedést: „szünni nem akaró jajt hallok még álmomban is” – írja és belebetegszik a sebesült katonák ápolásába. Csalódik saját keménységében és a háborús, férfias életben. Ismét visszatér a szellem harcmezéjére. Csalódik Wagnerben, s zenéjét ettől kezdve ócsárolja, bírálja; szakítani azonban mégsem tud vele. A teremtés alkotó évei következnek ezután. Mind kevesebbet foglalkozik saját szaktudományával, a filológiával és mind többet sajátos gondolataival. A filológia munkásait gyári munkásoknak tartja, s így tudománya kereteit szűknek érzi. Gyönyörű stílusban megírt munkái egymás után látnak napvilágot. Tíz év múlva bekövetkező torinói agyvérzéséig mintegy tucat jelentősebb munkát ír. Egyre kevesebb elismerésben van része, de olyan nagyok, mint Brandes, Strindberg, igen nagyra becsülik és írásait az utódok újra meg újra felfedezik. 1900. augusztus 25-én halt meg.

Nietzsche gondolatait kortársai körében kell értékelnünk. Will Durant filozófiatörténetében azt írja: „Nietzsche Darwin fia és Bismarck szellemi testvére volt”. Feuerbachot és Marxot, Schopenhauert már említettük. De figyelniük kell arra is, hogy Baurt, Strausst, Renant, mint teológusokat jól ismeri, terminológiájukat használja. Igazából a görög kultúra érdekli. Látomásként mutatja be azt a világot, amit ő akar megteremteni. Tulajdonképpen szereptévesztő volt. Azt hitte, Teremtő, pedig csak kereső volt. Azt hitte, átléphet minden korlátot, hiszen független ember, az erkölcs terén is, és kiderült, hogy embertelenné lett. Azt gondolta, elég erős, hogy felülmúlja önmagát, Übermensch-sé váljon, de élete az „Untermensch” létévé vált.

Anélkül, hogy Nietzsche maga rendszerezte volna gondolatait, teológusként mégis legalább négy csoportba lehet tanítását összefoglalni. Így vegyük szemügyre teológiáját, antropológiáját, etikáját, eszchatológiáját.

Teológiája

Tudatosan Isten-tagadó. Zarathusztrájával mondatja el, hogy meghalt az Isten, a keresztények Istene. Nem az antik istenségek haláláról van itt szó, hanem Krisztus Atyjának haláláról¹. Nem tudja elfogadni azokat a képeket és neveket, amiket a Biblia és vele a kereszténység Istenről közöl. Nem tudja elvállalni, hogy egyáltalán van Isten vagy vannak istenek, hiszen „hogyan bírná ki, hogy ő ne legyen akkor isten”. Nietzschénél nemcsak a kereszténység Istenének kritikája folyik, hanem több: egyedül az embert tartja istennek. Juhász Gyulával szólva „ember, hittel hiszek te benned. Ember, forrón szeretlek én, Utód az Isten örökén”. Tóth Árpád *Tetemre hívás* című költeményében szintén költői kifejezése található Nietzsche Isten-gyilkos gondolatának.² A költő bíboralkonyatban mereng, meghalt az Isten és ravatalra tétetett, „valaki megölte az Istent és úgy érzem, a fájó arcnak nem lehet többé mosolya, mert ember vagyok én is, én is az Isten véres gyilkosa”. – Nietzsche tudja, amit

J. P. Sartre „Az ördög és a jó Isten” című írásában mond: „Öröm, örömkönnyek, nincs Isten, üres az ég”. Nietzsche Isten halálával a „valódi ember” születését érti meg. Szerinte a keresztény istenhit nyomorult hit, mert a keresztben függő Istenben hisz, s ezt a büszke ember el nem fogadhatja.

Antropológiája

Az ember szép és erős, a görög-római emberideált kell visszahozni – hirdeti Nietzsche. Az ember, az igazi Prométeusz, aki megveti az Istent imádó embert, és egyedüli Úr akar lenni a világon. Nem felel senkinek sem, hiszen önmaga minden mértéke, ő a legfőbb norma. Ha Isten meghalt, úgy élhet az ember. Az Isten és istenek meghalhatnak, de az ember él. Egykor a kereszténység is beszélt istenek haláláról, bálvány-istenek alkonyáról. Nietzsche azonban a keresztények Istene haláláról beszél és megérti Marxot, hogy magasztalta Feuerbachot, aki a haszontalan „őcskaságokat” végleg kisöpörte, és aki a legfőbb lény helyébe az embert állította. Nietzsche antropológiája ember-imádat.

Etikája

A függetlenné vált ember autonóm. Önmaga etalonja. Csak önmaga korlátozhatja önmagát és ezért túl van minden jón és rosszon. Már nem „nyáj-ember” többé, hanem uralkodó ember: Übermensch, aki minden gyöngeséget megvet, minden gyávaságtól irtózik, a részvétet a legkárosabb erénynek tartja, valódi „úri morált” hirdet, szemben a kereszténység rabszolga moráljával. A krisztianizmus az embert lealjasította, nyomorult állattá tette, szabadságától megfosztotta. Ezért sürgősen meg kell szüntetni a kereszténységet, s míg Voltaire száz évet adott a kereszténység eltűnéséig, addig Nietzsche egy-két évre tette, amíg kipusztul a kereszténység. Nietzsche morálja nem maradt hatástalanul. Az ember büszkeségét, bátorságát, hősiességét, sőt kegyetlenségét is magasztaló Nietzsche gondolatait a náciizmus ideológiájában is megtaláljuk. Tapsolt az erőszak győzelmének. Korlátlanra tette az ember szabadságát, túl jón és rosszon az ember azt teszi, amit akar. S míg Dosztojevskij, akit szintén megkísértett ez a gondolat – lásd a *Bűn és bűnhődés* Raszkolnyikovja – a bűnbocsánatban, Isten határtalan irgalmában megoldást nyert, addig Nietzsche az embertelenné vált Übermensch szabadságában zátonyra jutott.

Eszchatológiája

Tanítványaitól azt kívánta, hogy radikálisan mindent újraértékeljenek, ez a híres „Umwertung aller Werte” Nietzsche-féle igény. Valóban, mindent át kell értékelni; amit szépek tartottunk, az Nietzschénél undorító, amit fennköltnek, azt ő aljasnak bélyegzi, amit erénynek, azt ő vétéknek hirdeti. Igénye a jövő emberére nézve a jézusi radikalitáshoz hasonlít, csak negatív előjellel. Jézus közelében az ember kárnak és szemétnak ítélné értékeket, és diadalmasnak mondhatja a keresztet.

A jövőben már nincsenek örökértékű emberi normák, a régi erkölcsöt a „csorda-ember” teremtette, nem az egyéniség; az erkölcsiség a csordaösztön megnyilvánulása volt az emberben. A jövőben azonban csak a szabad ember élhet, akit a hatalomhoz való akarat mozgat, és ezt nem szégyenli. Szabad minden büntudattól, mert a bűnbánat és büntudat csak a csőcseléknek való, ázsiai, barbár és közönséges. Míg a kereszténység erkölce vámpírként szívta ki Európa erejét, vérét, és a szeretet válása az emberiség legnagyobb szerencsétlensége volt, addig Nietzsche jövőképe a boldog, büszke, szabad embert vetíti elénk, aki nem engedi gúzsba kötni erejét, ösz-

töneit, és „boldogan éli szabad emberként, emberhez méltó életét”. Ha kell, leigázza a másik embert, erőt vesz az erőtleneken és uralkodik a kiskorú tömegeken. Nietzsche jövőképe szörnyű utópia, istentelen, embertelen holnap.³

Semmiképpen sem intézhetjük el egy kézlegyintéssel mindazt, amit Nietzsche tanított, hirdetett, sokak számára vonzó módon megálmodott. Soraim azt a célt szolgálják, hogy a teológusok figyelmét felhívjam Nietzsche teológiaellenes szavaira és programjára, és immunissá tegyem az értelmiségi olvasóimat Nietzsche újra meg újra előkerülő gondolatainak mérgére. Nietzsche az antikrisztianizmus prófétája volt. Csalogatásának, kísértésének még úgy is ellene kell állnunk, ha a muzsika írásának, Wagnernak és muzsikájának köntösében jön a varázslatos csábítás.

Ha skandinávoknak szólt volna e cikk, úgy külön is beszéltem volna az ősi germán mondavilágról, a sagák vad, kegyetlen atmoszférájáról, misztikus és mitikus alakjairól, mindarról, ami a legtöbb svéd és norvég fejében és szívében jobban, elevenebben él, mint a kereszténység... Ebben a keretben azonban csak magyar olvasókat céloztam meg és Nietzsche ellen „védőoltásokat” akartam nyújtani. Értékelhetjük ugyan Nietzsche igazságvágját és igazságszeretetét, kritikájából elfogadjuk az álszentséget ostromzó megállapításokat, de elvetjük az autonómiát és krisztonómiát hirdetünk, az Olimpusz vagy Golgota dilemmánál az utóbbira szavazunk. Nem vetjük meg az egyszerű embert sem, nem tartjuk „háziállatnak”, csordának, gyáva népnek... A szeretetet nem látjuk gyöngeségnek, a hétköznapi keresztény életet életidegenségnek, az irgalmasságot gyöngeségnek.

Nietzsche támadásai az élő kereszténységről leperegnek, de minden holt kereszténységnek komoly ellenségei lehetnek.

Nietzsche így írt: „Ha vasárnap reggel hallom nagy harangok zúgását, megkérdezem, hát lehetséges ez? Hát ez még mindig a 2000 évvel ezelőtt megfeszített zsidónak szól, aki azt állította magáról, hogy az Isten Fia?” Mi szívesen és örömmel halljuk a harangzúgást, minket is emlékeztet, mint Goethe Faust-ját, a kétségbeesett polihisztort húsvét hajnalára, az élet győzelmére, a feltámadásra. Ahogy Dosztojevszkijt az életre hívó Jézus bízatta reménységre, a János evangéliuma szerinti Lázár föltámadásának történeténél, úgy minket is az élet Fejedelme bátorít a megújult élet lehetőségére. Isten él – mi is VELE!

Jegyzetek

¹ A „meghalt az Isten!” – az „Isten halott” gondolat és életézés már kifejezésre jut a 18. század végén – 1796-ban. *Jean Paul* híres, sokat idézett látomása szerint a világűrben bolyongó Krisztus keresi az Atyát. A megholtak lelkei és gyermekek kérdezik tőle: Hol van? Meghalt? és Jézus így felel: „Mindnyájan árvák vagyunk, – én is, ti is. Atya nélkül élünk...”

A félelmetes látomás Nietzschenél már tételesen jelent meg. Zarathustrával mondatja ki. Költői köntösben jelenik meg, sőt vallásos köntösben! Nem véletlen, hogy Zarathustra archaikus nyelven beszél. Még az angol fordítás is a 17. század bibliafordításának nyelvezetét használja. Ez egy bizonyos ünnepélyességet ad a szövegnek, az istentisztelet fennkölt nyelvét utánozza.

² Nietzsche ezt a gondolatot parabolában is elmondja. 1882-ben ezt írja: A balga ember világos nappal lámpát gyújtott, kirohant a piacra, egyfolytában kiabált: Istent keresem! Istent keresem! Mivel sokan álldogáltak ott, olyanok, akik nem hittek Istenben, nagy nevetés támadt. Elveszett? – kérdezte az egyik. Elkódorgott, mint egy gyermek? – kérdezte a másik. Vagy elbújt? Kivándorolt? Fél tőlünk? – így kiabáltak és nevetgéltek össze-vissza. – A balga ember közéjük ugrott, rájuk szegezte tekintetét: „Hová lett? – kiáltotta – megmondom nektek: Mi öltük meg Öt, ti, és én! Mindnyájan gyilkosok vagyunk...”

De hogyan is tehetjük ezt? Mit is tettünk, amikor ezt a földet eloldottuk a napjától? Merre felé mozgunk most? Távolodunk a Naptól! Zuhanunk, méghozzá folyvást zuhanunk: hátra, oldalra, előre, minden irányba. Már nem a végtelen semmibe tévelygünk? Nem a jeges üres tér leheletét érezzük? Egyre több éjszaka jön. Nem kell e lámpást gyújtani már délelőtt is? Nem halljuk még a zajt, amit a sírásók csapnak? Az Istent temetik. Nem érezzük az isteni oszlás szagát? Az istenek már régen meg-

haltak. Most az Isten halt meg. És halott is marad. És mi öltük meg... Nem kell e önmagunknak most istenekké válnunk, hogy méltók legyünk hozzá? – A szekularizáció azt jelenti, hogy ezt ma az emberek világszerte így érzik. Az élet mindennapjaiban szinte magától értődik, hogy nincs Isten, nem kell számolni vele. Nietzsche gondolata ma megérkezett a tömegek világába. Ezzel a közérzettel számolnia kell minden mai teológusnak. A protestáns Sölle éppen úgy számol vele, mint a nála sokkal konzervatívabb r. k. Karl Rahner.

³ Művei nagyobb részt magyarul is olvashatók. Az eredeti címen említendő: *Morgenröte*, 1881; *Die fröhliche Wissenschaft*, 1882; *Also sprach Zarathustra*, 1883/84; *Jenseits von Gut und Böse*, 1886; *Umwertung aller Werte*, 1888 (*Zur Generalogie der Moral*, 1887); *Der Wille zur Macht*, é. n.

A tragédia születése, a Korszerűtlen elmékedések, Levelezési hagyatékok, az *Ecce Homo*, az *Anti-krisztus*, *Aforizmái*, költeményei sokféle kiadványban találhatók meg magyarul is.

Irodalom

Durant, Will: *The Story of Philosophy*. London, New York, 1948

Tarnas, Richard: *A Nyugati gondolat stációi*. (*The Passion of the Western Mind*, 1991), Budapest, 1995. pp. 394-520.

Nietzsche, Friedrich: *Thus spake Zarathustra*. New York, 1949. Preface: Elisabeth Förster Nietzsche, 1905.

Viebahn, T.: *Egy és más Nietzsche Frigyes, a filozófus és költő életéről, törekvéseiről és haláláról*. Bethánia-Egylet, Pécs, 1912.

Pelikan, Jaroslav: *Fools for Christ. Essays on the Truth, the Good, and the Beautiful*. – Nietzsche: *The Holy and the Beautiful*. Philadelphia, 1955. pp. 118-144.

Rang, Martin: *Der Christusglaube*. Göttingen, 1981. pp. 207-216. Sub verbo: Nietzsche.

Szabó Ferenc, S. J.: *Napfogyatkozás*. Róma, 1991. p. 27-34. Nietzsche és Dosztojevszkij.

Siemon-Netto, Uwe: *Luther als Wegbereiter Hitlers?* Gütersloh, 1993.

Zink, Jörg: *Erfahrung mit Gott. Einübung in den christlichen Glauben*. Kreuz Verlag. Stuttgart, 1974. pp. 149-165. Gott is tot, Der verborgener Gott, Nach Auschwitz Gott loben, Das Letzte über Gott.

Zahrnt, Heinz: *Gott kan nicht sterben*. München, 1970. pp. 25-69.

Vályi Nagy Ervin: *Nyugati teológiai irányzatok századunkban*. Budapest, 1984. „Az Isten halála” A teizmus és ateizmus kérdése. pp. 70-97.

Moltmann, Jürgen: *Der gekreuzigte Gott*. München, 1972.

Rendhagyó bevezetés Fanny de Sivers meditációjához

Fanny de Sivers gondolatfüzérért valójában a Rokon irodalmakból rovatba szántam, de terjedelménél és jellegénél fogva önálló helyet kellett kapnia. A téma súlyos: az imádság hatalma. A feldolgozásmód magyar protestantizmusunk számára némileg idegen: a francia újkatolicizmus erős hatását mutatja, amely nálunk főleg a Vigilián keresztül hatott.

Őseink úgy látták, hogy az evangélikus ember lelki élete imádságban, elmélkedésben és kísértésben telik. Egy tizenhetedik századi német metszet az imádkozó Luthert, a töprengő Chemnitzet és a megkísértett Arndtot úgy ábrázolja, mint akik összetartoznak. S mi több: Luthernél valójában nagy hangsúlyt kap az a gondolat, hogy az imádság maga is kísértéssé válhat. Jézus ugyan arra int, hogy imádkozzunk, de a farizeusok, a képmutatók vallásgyakorlását megítélte: a reformátor pedig rettegve fedezte föl magában az örök farizeust. A lutheranizmus abból a pánikból született, hogy a kultusz – beleértve az imádságot is – nem elégséges az üdvösségre, talán egyesesen eltávolított attól. Később – a hit természetes gyümölcszeként – a vallásgyakorlás újból megtalálta a maga helyét. De a kezdeti pánik mégsem múlt el egészen, mert a keresztyén hívek hit-értelmezése, megélése nagyon különböző lehet. Időről-időre fölerősödnek azok a hangok, amelyek az imádságot ha nem is a képmutatás, de a pótcselekvés, a köldöknézés megnyilvánulásának tartják. S bármilyen fontos a lelki élet, azért mégsem állítjuk, hogy az ilyen bíráló csupán egy türelmetlen tettvágy szüleménye. Az állandó imádságnak az a direkt formája, amelyet Fanny de Sivers is képvisel, mély lelkiségével és kifinomultságával együtt kissé talán művi. A küzdelmes, szaggatott, olykor Istennel perlekedő, olykor elfúló imádság – ahogy az Ószövetség nagy helyein, Jézus passiójában, Luther legmélyebb megnyilvánulásaiban vagy akár Ady költészetében látjuk – nem olyanak tűnik számunkra, mint ami egy vallásos önnevelés eredménye. Sokkal inkább természetes: nagyszabású, mégis közel marad nyomorult mindennapjainkhoz.

Az ugyan nem volna tisztességes, ha ösztönéletünk uralmát, akaratunk és fegyel-münk hiányát súlyos, drámai keresztyénségként próbálnánk az észet irónó ellenében kijátszani. A lustasággal, vagy az emberi természet tobzódásával szemben a vallásos önnevelésnek mindenképpen helye van. Mégis kibuggyan belőlünk a kérdés: ezek a kifinomult diszciplínák valóban közelebb visznek Istenhez? Kezünket szánkra tesszük és hallgatunk. Csupán abban vagyunk biztosak, hogy az ész gondolati prózának egy szép, de Magyarországon alig ismert szeletét adjuk most közre.

(a szerk.)

Fanny de Sivers

Észtországban, Isakban született, 1920. október 20-án. Észt nyelvtudós, filológus, író. Tanulmányait Észtországban, Franciaországban és Svédországban végezte. Diplomamunkáját a francia és spanyol realista regényről írta (1950), doktori disszertációját Lundban védte meg balti nyelvészetből (1967). Párizsban évtizedekig a Centre National de la Recherche Scientifique-ban dolgozott, mint a LACITO Eurázsia részlegének vezetője. Főképpen a balti nyelvek kutatásával és etnolingvisztikai vizsgálatokkal foglalkozott. Jelenleg már nyugdíjas, de rendkívül aktívan figyelemmel kíséri a szülőhazájában történő eseményeket. Rendszeresen hívják Észtországba előadásokat tartani, és tanulmányai is sorra jelennek meg észt folyóiratokban morális, magatartáslélektani, teológiai kérdésekről.

Itt közölt gondolatai „Az anyagba szótt imádság” címen sok évvel ezelőtt megjelent könyvecske szövegének majdnem teljes fordítása. A lefordított rész kerek egész képez.

A fordító olyan szerencsés, hogy személyesen ismeri Fanny de Siverst, aki örömmel fogadta művének ezt a tervezett magyar nyelvű publikálását, és szabad kezet adott az anyag tagolása és fordítása terén.

A fordító ezúton is hálásan köszöni Bereczki Gábor professzornak és Mai Kiisk docensnek a nyersfordításokat, a bizalmat és a biztatást.

FANNY DE SIVERS

Az anyagba szótt imádság

Senki nem tudja megmagyarázni, mi az anyag. Egyetlen tudós sincs, aki meg tudná adni a képletét.

A keresztény ember tudja, hogy az anyag Istentől van, és hogy az anyag és a szellem szétválasztása szerencsétlenséget hozott a világnak.

Azt is tudja, hogy semmilyen valódi hatalma nincs a dolgok fölött, csak amit imádságon keresztül az Istentől kap.

Ez a meditáció azoknak szól, akik már tudják, hogy szükségük van Istenre.

Itt és most.

Azonnal.

Nem kell várni a holnapi megvilágosodásra, fényre. Nem kell félni a lelki szárazságtól. Nem szabad, hogy belső sivatagjaink megakadályozzák a láthatatlan kiáradását a világba.

Mindig, mindenütt kell imádkozni.

Imádkozzatok szüntelenül, mondja az Úr.

Hagyni kell, hogy imádságunk áthassa egész életünket, behálózza azt teljesen.

Számtalan módja létezik az imádságnak. Ezek mind egyazon forrásból erednek: keresni az Istent, vágyódni az Isten után.

Az Úr nem parancsolta volna, hogy szüntelenül imádkozzunk, ha az ima csak egy sor üres szó, szóvirág lenne.

Lehetetlen mély, istenkereső mondatokat dédelgetnünk magunkban kéziratmásolás vagy mobiltelefon használata közben. De vágyódhatunk teljes szívünkben Isten után minden cselekedetünkkel, minden mozdulatunkkal.

Szüntelenül imádkoznunk kell, minden módon, az összes elképzelhető és lehetséges imát, mert az idő sürget, mert az időt, ami nekünk adatott, be kell töltenünk teljesen.

***

Vannak közös imák: az egyházközségben, bibliaórán, zarándokutakon.

Ezeket a helyi szokások szerint kell részt vennünk, és mellőznünk kell minden látszólagos egyénieskedést. Nem szabad zavarnunk a másik embert, viselkedésünkkel nem szabad magunkra vonnunk a figyelmet. Az imádság nem színházi szereplés, nem bemutató.

Saját otthonunkban azonban, zárt ajtók mögött, a magunk csendjében, csupán Isten színe előtt minden kifejezőmód elképzelhető és lehetséges.

Istenkereső gondolataink teljesen egyéniak, egyéni eszközökkel és módokon nyilvánulnak meg a maguk természetességében.

Így lesz az ima élő, így lesz képes formálni az eseményeket.

***

A mozdulatok liturgiája ...

Átöleled a barátod, köszöntésül megszorítod egy idegen kezét.

Nem fogod azt mondani: micsoda nevetség! Nem üdvözlöm őket, hisz a kézfogásom mit sem számít az életükben, ettől ugyan nem lesz jobb napjuk.

Térdelj le Isten elé! Borulj le, borulj arccal a földre!

És ne mondd, hogy nincs ennek semmi, de semmi értelme. Isten a szívünkbe lát, nincs szüksége színpadiasan megrendezett ceremóniákra.

Természetesen Isten léte nem függ a mi hódolatunktól. De Isten dicsőítésének szertartásában minden bizonytalansággal rejtőzik valami fontos a mi számunkra.

Az ima kétarcú. Isten felé fordulunk általa, de számunkra is nagyon fontos, sőt ha lehet, az ima kétarcúságában ez a fontosabb.

Mik lennénk mozgás és mozdulatok, gesztusok nélkül? Nyelvünkön, kezünkön, testünkön kívül mivel fejezhetjük még ki magunkat? Hódolatunkat, imádatunkat is csak így, ezekkel az eszközökkel mutathatjuk ki, amikor fejet hajtunk, leborulunk, keresztet vetünk.

Ha nem borulnánk le Isten elé, akkor lassacskán többé-kevésbé elfeledkeznénk Jelenlétének valóságáról, és arról a távolságról is, amely a teremtett lényt a Teremtőtől elválasztja. És fokozatosan, lépésről-lépésre távolodnánk a konkrét valóságtól, azaz Isten jelenlététől, vállalva mindazt a kockázatot, amely a távolodással jár. Anélkül, hogy tudatában lennénk, belépünk az illúziók világába. És minden illúzió hamis.

A tudatosságát vesztett mozdulat viszont nem feltétlenül hiábavaló, nem elvesztett cselekedet még akkor sem, ha éppen üres szívünk és az értelem szikrája is csak pislákol. A megtörtént tettet önmagában kell néznünk, az a tett önmagában lé-

tező, önálló valami, attól függetlenül, hogy az értelem és az érzelem akkor épp esetleg makacsul csődöt mond.

Borulj testben-lélemben, teljes mivoltodban a földre, mint szent Pál tette a damaszki úton. Hagyd, hogy átjárja egész valódat ennek a leborulásnak a látszólagos örülsége. Érzékeld tudatosan minden porcikáddal az ismerős földet, mely a hátán hord életünk végezetéig, érintsd ezt a földet, és tudni fogod, hogy most nem álmodsz. És akard, kísérelj meg elképzelni azt a Nálad Magasabban Lévőt, az Ismeretlent, az Elképzelhetetlent, aki egy szép napon értesít bennünket a jelenlétéről.

Akarni kell az Istent, hinni benne, sürgetni, kényszeríteni, hogy válaszoljon.

És ő válaszol, mert megígérte. Persze Ő az, aki megválasztja a pillanatot és a módot.

***

Az imának, az ima liturgiájának mozdulatai segítik koncentrálni a gondolatokat. Ez különösen hatásosnak bizonyul a belső gyengeség pillanataiban.

Kezünk imára kulcsolása megakadályozhatja a gondolatok elterelődését, szét-szóródását. Így még talán belesimul a Miatyánkba az előző este látott felkavaró film, vagy egy értekezlet nyugtalanító képe, melyen az adott napon meg kell jelenünk.

***

Megtenni egy mozdulatot, végrehajtani egy tettet önmagunk kifejezése, formába öntése. Ezzel megnyilvánulunk valamilyen módon, keretet, formát adunk egyéniségünknek, kifejezésre jut személyiségünk, készülünk a nagy Találkozásra.

Minden mozdulat nyomokat hagy bennünk, melyek beírják magunkat az agyunkba. Ezek sokasága nyomán válhatunk közönségessé, aljassá vagy akár nagylelkűvé.

A kéz, amely öl, sérüléseket okoz, nyomot hagy a gyilkos lelkében is. A kéz, amelyet a gyengébb felé nyújtunk, hogy segítsük, támogassuk őt, nemesebbé teszi egész lényünket.

Elsősorban épp ezért kell megtanulnunk, hogy vigyázzunk magunkra. Önmagunk miatt. Minden hivatalos erkölcstől és életfelfogástól függetlenül. És erre az önkontrollra szükség van a magány idején is, amikor egyedül vagyunk, távol minden külső szemlélő pillantásától, akár gúnyos, akár elismerő legyen az.

Mozdulataink legyenek nemesek, királyiak, nehogy az Úr Királyságának szégyenkeznie kelljen miattunk. Mozdulataink kifejezik egész materiális mivoltunkat, Istentől kapott életerünket, ahol mozgunk, ahol életünk zajlik.

Az imádság gesztusai, mindahány, értékesek és tiszteletreméltók.

***

Vizsgálunk kell saját lelkiismeretünket.

Jól meg kell néznünk arcukat is.

Szemügyre kell vennünk teljes objektivitással tükörképünket akár az ablaküvegben, vagy felebarátunk tekintetében.

Látnunk kell, milyenek vagyunk mi magunk, milyen minőségben, milyen állapotban képviseljük a világ számára Isten templomát.

A tükör nem képes elrejteni az igazságot. Ez a tiszte.

Amit gondolunk, amit teszünk, érzünk, beleivódik egész tartásunkba, arcunkba.

Törekednünk kell rá, hogy egy szép napon imák-változtatta arcunk legyen.

A dolgok, tárgyak, melyek körülvesznek, a ruhák, amiket hordunk, mind részt vesznek az imádság liturgiájában.

Ezeket mind oda kell adnunk, fel kell ajánlanunk az imával együtt.

Péter tógába öltözött, mielőtt elindult, hogy találkozzék Krisztussal, és az Ars'-i plébános rádöbrent, hogy egyetlen szöttes sem elég szép ahhoz, hogy az oltárra lehessen tenni.

Nem kell nap mint nap kötényben, munkaruhában megjelenni az Úr előtt, ha szekrényünkben fontos alkalmakra őrzött ünnepi ruhák sora díszesleg.

Az Úrral való beszélgetés a legfontosabb esemény, ami az emberrel egész életében történhet.

Fel kell ékesítenünk magunkat, finom olajjal kenve fejünket. Nem a felebarát pukkasztására, hanem a tisztelet megadására. Annak, aki megteremtette a díszes-ékes anyagot. Annak, aki megalkotta a legnemesebb illatokat.

Egyszerű, durva szövésű anyagból való ruhát kell viselnünk a közös imaórán, ha a hagyomány vagy éppen a divat ezt kívánja – hogy ne váltsuk ki felebarátunk rosszszallását, aki talán a más viseletünk okát nem tudná megérteni –, de arany szövésű tunikába kell öltöznünk és tömjént égetnünk, amikor egyedül vagyunk, hogy a tárgyak ünnepi díszben velünk énekelhessék Isten dicséretét. És hogy így a földről fölszálló dal fölragyogtathassa mindazt, amire képes.

***

Imádkozni a viláért.

Imádkozni kell, hogy Isten örömét elnyerjük.

Először imádkozni kell magunkért, a magunk boldogulásáért.

Az ima a legbiztosabb út, ami elvezet az élet forrásához.

Erőink kicsinyek, életünk gyorsan fogy. Külső erőre van szükségünk, hogy fennartsuk magunkat, külső energiára, hogy föltöltsük leürült elemeinket.

A félelmek és a halál által űzve feledjük az egymásért való felelősséget, és az élet borzalmaitól hajtva nekiugrunk felebarátunknak, hogy lerohanjuk és elnyeljük. A kannibalizmus és vampirizmus nem csak a szépirodalomban létezik. Nap mint nap megnyilvánulnak egészen banális élethelyzetekben. Nem érzem jól magam a bőrömben, utálok magam, tehetetlen és kimerült vagyok, egész életemtől és a történetektől elkeseredett, ebben az iszonyú lelkiállapotban találnom kell valakit, akibe belemarjak, kívánom, hogy valakibe belemélyeszhessem a karmaimat és rázúdíthassam valakire mindazt a mérget, ami a lelkemben felgyűlt.

Elnyelhetjük a másik embert szavakkal is, bánthatunk másokat, egészen közelállókat állandó agresszív létünkkel is. Az emberek azt hiszik, hogy ha másokat gyötörnek, elviselhetőbbé válnak saját szenvedéseik, és ha a testvért tönkreteszik és megalázzák, elfeledkezhetnek a maguk csúf arcátlanságáról.

Szívesen szívnánk ki másokból azt az életerőt, ami belőlünk hiányzik.

Micsoda illúzió. Kétségtelen, le lehet rombolni a másik embert fizikailag, esetleg külsőleg, de az életenergiája, melyre fékevesztetten vágunk, egészen biztos, hogy kicsúszik a kezünkből, azt nem lehet megragadni. (Meg aztán lehet, hogy a másik embernek nincs is több életenergiája, mint nekünk.) Mindezen rossz szándékú tettekkel – és a Gonosszal – egy jöttányi erőt sem, egy mákszemnyi energiát sem tudunk hozzátenni életünkhöz.

Egyébként az Életforrás létezik, és mindenki számára hozzáférhető. Amit kétségbeesetten keresünk másokban, az túláradó mértékben megvan Istennél. Nem kell vámpírként cselekednünk ahhoz, hogy éljünk és életben is maradjunk.

Ez egyszerű és logikus.

De erre nem is szoktak gondolni.

Az ima életet ad, aktivizál.

Az imádság megnyugtat.

Az ima lélekvidító, lelkesítő is lehet, mikor az imádságon keresztül feltárulnak számunkra a túlvilág meglepetésszerű rejtelmek.

Az imádság védőharangként borulhat ránk, midőn rejtekhelyet, lelki menedéket ad.

***

Az ima az egyetlen fegyver a bennünk élő, körülöttünk lévő rossz és Gonosz ellen. A legjobb fegyver a gyűlölet, félelem, reménytelenség és életuntság ellen.

Nem szabad legyinteni, félretolni és lenézni a megtanult, kívülről tudott imákat, melyeknek szövegén már nem kell gondolkodnunk, mivel ezek bennünk élnek, tökéletesen belénk gyökereztek. Bonyolult izgalomgócokban ezek segíthetnek rajtunk.

Ismételgetnünk kell ezeket az imákat, ringatnunk kell őket a szívünkben, lehetőfinoman mondogatni magunkban, mikor már nincs erő gondolkodni, mikor az ember már úgy érzi, hogy a szakadék szélére sodródott, mikor az összeomlás könnyei között már kész elviselni az elviselhetetlent is.

Meg kell állni egy pillanatra, mielőtt az ember engedi, hogy elárhassa az elkésredés és a düh, mielőtt az ember beleveti magát a semmibe. Keresztet kell vetni, és egy futó gondolatot a Krisztus adta megváltásra irányítani, a másodperc egy tört részére legalább. Ez a pillanat, a láthatatlan világból jött pillanat és a lélekbe fogadott fény meg tudja fordítani, megfordíthatja az egész helyzetet, az egész szituációt, mindent a világon.

Nem érdemes birka türelemmel kitartani egy kötelező összejöveten, mely a tejeiben még haszontalan és értelmetlen is. Nem érdemes ilyen helyzetben a falakat, a fém- és műanyag bútorcsúfságokat bámulni, és hallgatni a szónokot, aki csak azért beszél, hogy mondjon valamit. Jobban teszed, ha betöltöd ezt a teret csendes imáddal. Borítsd be a mit sem sejtő résztvevőket az észrevehetetlenül erőt adó, frissítő fénnel.

Nem szabad hagyni, hogy az ember felizgassa magát. Nem érdemes egérfogóba kerülni, olyan idő csapdájába esni, melyet az óramutató mér ki.

Imádkozni kell mindenütt. A buszmegállóban, a postán, sorban állás közben, el kell távolodnunk a látható világtól minden adandó alkalommal, amikor a világ elviselhetetlennek, nehéz tehernek tűnik.

***

Az ima meg tudja nyitni számunkra a menekülés ajtaját, a menedék, fedezék, rejtekhely páncélozott ajtaját, mely megvéd saját emberi létünk fizikai támadásai ellen.

Az imádság nyújtotta békeesség nem rendkívüli, egészen mindennapos, elérhető tapasztalat.

Például meggyújtok egy gyertyát, elhelyezkedem megszokott széken (lehet térdelni is a szőnyegen), elmondok pár régi imát, melyek illenek, mintegy hozzásimulnak az egész naphoz. Áhítatos, megmagyarázhatatlan csendesség árad abból a szentképből, melyet aznap a figyelem középpontjába helyeztem. Ez a finom csend hamarosan beborítja a szobában lévő összes tárgyat. Ráborul a falakra és a mennyezetre. Repülőgép zúg el a ház fölött, járművek dübörögnek az ablak alatt. Hallom ugyan őket, de az én szobám távolabb, máshol, valahol nem itt van.

És én erősebben, élettelibb szívvel lépek ki innen.

Az ima láthatatlan fegyver.

Nem találja meg a nyomozó rendőrség a motozásokor.

Egyetlen vámos sem talál rá. Egyetlen detektor sem érzékeli, amikor kicsúszik a kezükből.

Be tud jutni a legtitkosabb, zárolt helyekre, keresztülhatol a börtönfalakon, elérheti a titkos bírósági aktákat.

***

Az ima minden ember számára elérhető, megragadható, bármilyen is a kulturális szintje, vagy bármilyen fontos, nagy ember is valaki.

Az ima az egyetlen kincs, amit senki sem vehet el az embertől.

Az ima megmarad, mint egyetlen, végső tartalék, mikor már mindent elvesztettünk, vagy elraboltak tőlünk.

Az emberi értelem összeomolhat a pszichiáter szívós beható kérdései nyomán, de Isten megőrzi az ima kis csíráját, s az kitart egészen a biológiai élet utolsó lobbanásáig.

***

Az ima látnokká teszi az embert.

Az imában esetleg előforduló tévedés Isten erejével korrigálódhat, „önjavító programmal”.

Ha a tudósok tudnának imádkozni, sokkal ritkábbak lennének a tévedések. Mert az élőlényeknek, tárgyaknak, helyzeteknek maga az Isten az egyetlen abszolút kri-
tériuma.

***

Imádkozni kell a kétségbeesés ellen. A rossz hangulat ellen. Gyengeség ellen. Lustaság ellen.

Határozatlanság ellen.

Imádkozni kell, mielőtt mérlegelnünk és döntenünk kell. És határozni – Isten akarata szerint.

És ha mégis tovább tart a bizonytalanság, ha erős a kétely, hívni kell Istent ezeket megoldani. „Uram, Istenem, nézd, én többet nem tudok tenni ... De Te, te tudsz ... segíts!”

És akkor találunk megoldást. Lehet, hogy rajtunk kívülállót.

De ami akkor megoldásként kínálkozik, az adott esetben biztosan az egyetlen lehetséges vagy megfelelő megoldás.

***

Az ima szabaddá tesz.

A legtöbb emberi lény saját maga rabszolgája. Egész életükben saját tökéletlen egojuk körül forognak.

Vannak pénz- és hatalommániások.

Csak egy mániát, bolondságot engedhet meg magának az ember, ami nem teszi alattomosá és a többi bolondságot végleg elűzi: törekedni az égi Királyság felé...

***

Az élet tele van ellentmondással. Még aki ismeri az Örömet, még az olyan ember számára sem öröm minden, és nem minden fény.

Létezik a bűn sötétsége.

Nagyon nehéz imádkozni, ha többé már semmit sem lát az ember. Mikor Isten megengedi vagy küldi – ki merészelne különbséget tenni a kettő között – az elfogadhatatlan, megoldhatatlan dolgokat az ember életébe. Ilyenkor érez kísértést az ember, hogy azt mondja: „Oh nem, ez nem lehet igaz, Isten, ez nem Te vagy!”

Ilyenkor reszket és vérzik a szív, és nincs semmi, ami meggyógyítsa. Nem találunk rá az ima hangjára, sőt a gyötrelém azt súgja, hogy Isten elhagyott és kinevet minket (Jób szégyene, és sok-sok más, szégyenletes történet).

De lehet, hogy éppen ott, abban a határtalan lelki szorongatottságban születik meg mégis a tiszta, intellektuális ima.

Az ember nem akarja többé elfogadni az Isten akaratát, vagy a történést, amiről úgy tűnik, hogy Isten akarata. Nem akarunk róla tudomást venni, hallani sem akarunk róla abban a pillanatban. De nyilvánvaló mégis, hogy Ő az, akinek igaza van. Ha nem így lenne, nem lenne Isten. Ez logikus.

Nincs más hátra, nincs más mit tenni, mint belekapaszkodni ebbe a hitigazságba, tudomásul venni, hogy Isten az események Ura, és Ő tudja, kell tudnia a dolgok létezésének okát. És el kell Neki mondanunk, hogy ez a helyzet, amiben most vagyunk, rettenetes.

És kiáltani kell Hozzá, mert Ő meghallja, mivel mi magunk már semmit sem halunk.

És éppen ott, akkor, totális összeomlásunk pillanataiban Isten tud valamit tenni, amivel kisegít minket abból a helyzetből.

Isten kimenekít minket a maga dicsőségére.

***

Nem szabad átadnunk magunkat semmilyen fájdalomnak anélkül, hogy abban a pillanatban imába ne foglalnánk.

Hiszen a fájdalom Isten nélkül méreg.

***

Fiatal nő a buszmegállóban.

Senkire sem pillant. Magában beszél. Arca teli feszültséggel, dühvel, méltatlankodással.

Látnivaló, hogy borzasztóan szenved attól is, hogy dühös, hogy ez az egyetlen érzés önti el egész lényét.

Miért nem mondja el baját Istennek? Bizonyára nem tudja, hogy az Istennel való beszélgetés bátorsága elsöpri a dühöt, kiirtja szívünkéből a gonoszságot.

Ha tudná ...

Van-e, akad-e valaki, aki elmondja ezt neki?

***

Hozzá kell szokni az imához, be kell építeni az életünkbe, hogy szokássá váljék.

A keleti keresztények Krisztus nevét beépítik a lélegzés ritmusába.

„Uram, Jézus Krisztus – irgalmazz nekem!” Belégzésre a Mindenható neve, ki-légzésre a mi gyámoltalan tehetetlenségünk: irgalmazz nekünk, nyomorultaknak.

Amikor dolgozik az ember, vagy alszik, levegőt vesz anélkül, hogy gondolnia kellene rá.

Végül is az ima a lélegzés természetességével természetfelettivé lényegül.

Úgy kell élnünk és imádkoznunk, mintha az örökkévalóságban lennénk. Nem az elméleti, hanem a konkrét örökkévalóságban, melyben a múlt, jelen és jövő egyaránt megtalálható.

Imádkoznunk kell azzal, amiben vagyunk, amit a kezünkben tudunk: a jelennel, imádkozni azzal, ami eljön, megérkezik a jövő pillanatával, anélkül, hogy elfeledkeznénk a múlttól.

Nem szabad hagyni a múltat önmagába roskadva szenderegni.

Azt mondják: ami megtörtént, megtörtént, ami volt, volt, elmúlt, azon többé nem lehet segíteni.

Az örökkévalóság nézőpontjából ez nem magától értetődő dolog.

Nem szabad a dolgokat illuzórikus csoportokba osztani és azt képzelni, hogy kezünkben lévén, urai vagyunk a holnapnak, és azt képzelni, hogy viszont egyáltalán semmi hatalmunk nincs a tegnapi nap fölött.

Fel kell robbantani a naptár választófalait.

***

„Én eltörölöm a bűneidet, mintha soha nem is léteztek volna”, mondja az Úr.

Már nem emlékszem, hol olvastam ezt, de ezek a szavak bele vannak vésve az emlékezetembe, és segítettek abban, hogy korrigáljam az iskolában tanult, a történelemre vonatkozó képet.

Valaki képes eltörölni a bűnöket, mintha soha nem is lettek volna...

Való igaz, az idő Ura eltörölhet órákat és éveket az összes tartalmukkal együtt, végiglapozhat eseményeken, elhomályosíthat egyes dolgokat, másokat pedig felna-gyíthat, ha az egész egyensúlya ezt követeli.

Eltörölni a bűnöket és ezekkel együtt a csúfságot, szörnyűséget, fájdalmat, hazugságot. Isten megteheti. És mi kérhetjük is ezt tőle.

***

Az imán keresztül az ember részese lehet Isten mindenhatóságának.

Mindenekelőtt része lehet Istennek a teremtésre vonatkozó tudatában. Az imán keresztül fogalmat alkothatunk magáról a teremtésről, s ez hozzásegít, hogy ne kérjünk Istentől abszurd dolgokat. Olyan dolgokat, melyeknek nincs máshol jelentőségük, mint a mi kis életünk szűkös keretein belül.

Imádkozni kell azért, hogy képesek legyünk fölfogni a lényegét, és hogy tudjunk, hogy megtanuljunk szeretni.

***

Ki kell kapcsolnunk imánkat a kronológiából, az időrendből.

Nem csak a jelenre és jövőre kell korlátozódni, nem érdemes eltagadni, elhagyni és eldobni a múltat. Minden létezik a jelenben, minden megvan az Örökkévalóságban.

Ne búslakodjunk, keseregjünk, ne háborogjunk az igaz ember sorsán, akit üldöztek, bántalmaztak, nyilvános tereken vagy a történelem börtöneiben az életére törtek. Ez lett a sorsa – pedig látjuk, hogy ártatlan. Részt kell vennünk abban, ami történt, lett legyen az akár több száz évvel ezelőtt is. Imádkozni kell azért, bárcsak az ő szenvedései kisebbek lettek volna, vagy egyáltalán ne szenvedett volna, bárcsak ne lett volna ott az emberek és a Sátán közti bírósági tárgyaláson. Imádkozni kell

azért, hogy annak az embernek a története egyszer végleg befejeződjék – az Isten akarata szerinti módon, hogy Isten törölje el azt a bűnt –, mert az élet és a tárgyalások emberi színjátékok.

Nem kell az embernek kétségbeesni maga miatt sem, hogy nem tudott élni, hogy nem tudta időben és pontosan teljesíteni a kötelességét, vagy nem tudott szeretni valakit akkor, amikor élt még.

Szeretni kell, most, azonnal. Most újra meg kell tenni azt, amit a megfelelő időben elmulasztottunk. Az idő rugalmas. Elmúlik, de újból megragadható, Istennél lehetséges akár századokon átrohanva megfogni egy pillanatot.

Kéri kell Istentől, hogy rendezze azokat a dolgokat, melyeket az emberek rosszul tettek, amiről elfeledkeztek, amit elferdítettek, amik félresikerültek.

Együtt kell dolgozni Istennel a világ-rend létrehozásán az elejétől egészen a végéig.

Az imádkozásba be kell vonni nemcsak a lelket, hanem a matériát, az anyagot is.

Imádkozni kell idegen sír előtt is, történelemkönyv előtt, lerombolásra ítélt palota előtt, múzeumok vitrinjeiben nyugvó paleolitikus balta előtt.

***

Maga, csak az ima.

Az ima, amikor nem kérünk semmit. Dicsőítő ima. Jubiláte.

Elragadtatás-ima az első jácint előtt, amikor kidugja szikrázó fejcskáját a földből. Maga az öröm is lehet ima (miként a kétségbeesés is).

Öröm szép gyümölcsöt enni (Öröm végiggondolni, hogy ez a csoda létezik, s nem csak az az öröm, hogy mi most birtokoljuk, hanem hogy maga a dolog létezik, hogy van ilyen).

Öröm találkozni egy macskával.

Örülni egy elegáns ruhának.

Szerető pillantással kell üdvözölni mindent, ami szép.

Meg kell tanulni köszönetet mondani a nap minden apróságáért.

Tudom, hogy nincs jogom semmire, nem szolgáltam meg semmit, semmit sem érdelek, nincs, ami járna.

Minden ajándék.

***

Építeni kell a világot Istennel együtt.

Az ima titkos kapcsolatban áll a beszéddel (nem a nyelvi értelemben vett beszéddel, hanem avval, ami az Ige).

A szívből jövő ima tárgyasul. Miként a beszéd is tárgyasulhat. Ahhoz, hogy erről meggyőződünk, nem kell varázslóhoz, boszorkányhoz fordulnunk. Mi magunk is tudunk példát arra, hogy tárgyasul valami. Elég, ha elgondolkodunk az isteni eseményen: és az Ige testté lön.

Ha a mi hitünk elég erős lenne, elmozdíthatnánk a hegyeket. Kétségtelen, vannak és voltak emberek, akik ezt már megtették, és pont úgy, ahogy az összes isteni dolog történik: anélkül, hogy túlságosan zavarták volna a látszatok világát. Pont ezért a világ nem hisz ezekben.

De ez nem is fontos.

***

Csiszolni, formálgatni kell az imánkat. Elhelyezhetjük keresztútnál, letehetjük szépen egy olyan terembe, ahol minden bizonnyal eddig még soha senki sem gondolt Istenre.

Az utat, ahol megy az ember, jelekkel kell ellátni, és minden mellett, ami mellett elmegyünk, hagyni kell egy öröm-szeretet kévét láthatatlan, de való tanúként, hogy ott jártunk. És ez a szeretet biztosan megmarad, nem tűnik el, tovább él azon a helyen, és talán segít egy mit sem sejtő idegennek felocsúdni.

A katedrálisok mind ima-szőnyegekkel vannak fedve. Még a pogányok is érzik ezt homályosan. Mintha egy rejtett menedék falai között tartózkodnának.

Vannak házak, melyeknek falai befogadnak. Ahol az ember jól érzi magát, maga sem tudja, miért.

A mi házunk legyen Isten háza.

A mi dolgunk, kötelességünk ezt építeni.

***

Tenni kell valamit, ami ellensúlyozza a csúfságokat, szörnyűségeket.

Nem szabad elfogadni a Rosszat semmilyen formában. Semmi elkerülhetetlenül fontosnak tűnő dolog miatt sem.

Kell vetni az imádságot minden parlagra, mezőre, kövekre, sóderra, és oda, ahol burjánzik a kultúrgyom.

H. Laborc Júlia

H. KOLBA JUDIT

Evangelikus eredetű tárgyak a Magyar Nemzeti Múzeumban

A Magyar Nemzeti Múzeumba az elmúlt 200 év alatt számos egyházi kincstár tárgyai kerültek be, akár időleges letétként, akár – elsősorban a háborús időkben – az egyházak maguk ajánlották megvételre a különlegesen féltett tárgyaikat.

Így történt ez a körmöcbányai evangélikus egyház esetében is. Sajnos az iratok foghíjas volta miatt ma már nem állapítható meg, mi volt az oka, hogy a körmöcbányai gyülekezet 21 értékes műkincsét 1916 őszén eladta a Nemzeti Múzeumnak. Természetesen a múzeumnak ekkor sem volt elegendő anyagi fedezete műtárgyvásárláshoz, így jóval áron alul került sor e tárgyak megvételére. A múzeum Adattárában két nyomot találtam a körmöcbányai tárgyak bekerülésével kapcsolatban. Az egyik a vételkor készített lista az 1916-ban eladott 21 műtárgyról¹. A másik a körmöcbányai esperesnek, Raab Károlynak mondandó miniszteri köszönet tárgyában készült felirat². Ebből az derül ki, hogy Erney József múzeum-őr biztatására szánták rá magukat a körmöcbányai evangélikus egyház vezetői az eladásra, bár tisztában kellett lenniük „az anyagi áldozattal, amit nevezetesen a két ezüstkannának ily csekély áron” való eladása jelentett az egyház számára.

1916. novemberében állt össze a lista, melyben két pompás aranyozott ezüstkanna, 3 ónedény, 6 egyforma óntál, 2 koppantó, 1 keresztlő tál, egy bronz csillár, 2 váza és egy réz dob (?) került átadásra. Ezek egy része később átkerülhetett az Iparművészeti Múzeumba, mert ma már csak a fedeles kupák, a keresztlő tál, két ónedény és a koppantók vannak a Nemzeti Múzeumban. Közülük a kupák és a tál tartoznak a Középkori Osztály ötvösgyűjteményébe³.

A két fedeles kupa aranyozott ezüsből készült, domborított, vésett és öntött technikával. Sajnos, egyik kupán sem található mesterjegy, pedig ebben az időben már kötelező volt a mesterek monogramjának, a mesterjegynek beütése az elkészült tárgyakba. Így csak feltételezzük, hogy a körmöcbányai ötvöscéh egyik mestere készítette, hiszen 1442 és 50 között már 7 ötvös neve volt ismert⁴, 1568-ban pedig 8 iteni ötvös működéséről vannak adatok.⁵

1.) *Az első fedeles kupa*⁶ talpa reneszánsz tojássoros peremen áll. Oldalán alul és a szájperem alatt gyümölcsökből kialakított füzér halad. Középen ovális, szalagokkal keretelt, kagylókban végződő pajzsokba a 8 fő erény szimbolikus alakját domborította az ötvös. A hasonló alakú nők, övvel összefogott, bő ruhában, csak a kezükben található signumok alapján azonosíthatók. A kupa fülétől jobbra indulva, a következő erények látszanak: 1. A Bátorság – Erő (Fortitudo): jobb kezében egy kettőtört oszlopdarabot tart, baljával a csonka oszlop másik felére támaszkodik. 2. Okosság (Prudentia) jelvényei: jobb kezén tekeredő kígyó, baljában egy tükör. 3. Mértékletesség (Temperantia): a jobb kezében levő kancsóból vizet önt a baljában levő serlegbe, melyben bor van, hogy a kettőt összekeverje. 4. Hit (Fides): jobbában kehely, melyben láng ég, baljában kereszt látszik. 5. Remény (Spes): felfelé tekintő arca, összetett keze és a mellette levő horgony emlékeztet az általa képviselt eszményre. 6. Ez a kép nem illik a kupán ábrázolt erények sorába, ugyanis kezeivel egy

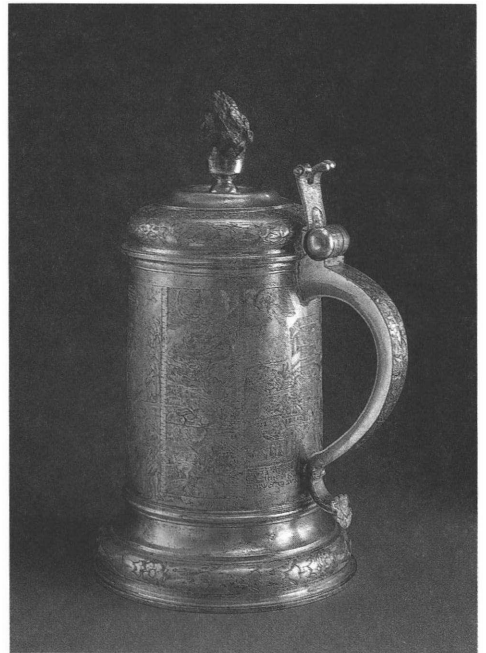
1. kép: Fedeles kupa. 1595.

2. kép: Fedeles kupa. 17. század eleje

3. kép: Kézmosó tál. 16. század

4. kép: Pilarik kupa. 1685.

5. a.-b.: Rátóti Gyulaffi Mária sirtáblái. 1659.

6. kép: Rátóti Gyulaffi Mária sirtáblája. 1659.

két soros láncot tart maga előtt, lábánál oroszlán ül, jobbában tükörszerű valamit tart. A lánc és az oroszlán alapján ennek is az erőt – bátorságot kellene megtestesítenie. De egy sorozatban kétszer nem lehet ugyanazon erény. 7. A Szeretetet (Caritas): jobb karján ülő kisbaba, bal kezével csimpaszkodó, álló gyermek jelképezi a legnagyobb szeretetet, az anyaságot. 8. Ez a nőalak a kupa füle alatt háttal áll, félig jobbra fordulva, baljában mérleget, jobbában lándzsaszerű kardot tart, melyek az Igazságosság (Justitia) erényének attribútumai.⁷

Az erények szerepeltetése a középkori művészetben templomok kapuin, falképeken kedvelt díszítési téma volt. Ötvöstárgyakon már inkább a 16-17. században, a felületek új díszítő-elemeként jelennek meg. Tulajdonképpen négy antik, ún. kardinális erény (Igazságosság, Okosság, Mértékletesség és Bátorság – erő), valamint a három ún. isteni erény (a Hit, Remény és a Szeretet) kapcsolódtak évszázadok alatt sorozattá. Gyakran nyolcadikként az Alázatosság is előfordul, kupánkról azonban lemaradt.

Az edény füle öntött, hermás díszű, billentője két gyermeket tartó nőalakot formál. A kupa fedelén körben kerubfejek váltakoznak újabb gyümölcsnya-

lábokkal. A legfelül térdelő öntött angyal pajzsot tart maga előtt. A pajzson, csigás keretben 1595-ös évszám, középen egy W betű, alattuk két elnagyolt címerrajz – ágaskodó oroszlánokkal, 2-2 lándzsával ill. 2 fél szarvasszerű állat vésetével – abból a korszakból, amikor a címerek eredeti heraldikai szerepüket már elveszítették. Sajnos nem azonosíthatók. Az évszám tanúsítja, hogy a kupa a reneszánsz ötvösművészet fénykorában készült.

2.) A *második fedeles kupa*⁸ talpa magasabb az előzőnél, rajta domborított angyalfejek és gyümölcsök váltakoznak. Hengeres testén 3 nagy ovális, kagylós végű szalagkeretben, sűrű vonaldíszes alapon, már kissé barokkosan rajzolt nőalakok személyesítik meg az ún. isteni erényeket. 1. A Remény: ruhátlan vállán fátyol, kezét mellén összeteszi. Lába mellett jobbra horog, balra lent kicsi virág. 2. A Szeretet: alakja bő, redős ruhában, hosszú, vállig érő hajú nő, jobb karján kicsi gyermekkel, baloldala felől másik gyermek kéredzkedik az ölébe. 3. A Hit: jobbában keresztel, baljában serlegalakú kehellyel, melyből egy levélforma (pálma?) emelkedik ki. A képek között csigás gyümölcs-díszítés idézi a reneszánsz stílust. A domború fedélen a talpéhoz hasonló, de nagyobb angyalfejek és gyümölcsök ismétlődnek. Legfelül orsós talapzaton öntött, sipkás, borkötényes bányászfigura áll, jobbában egy csákányt, baljával lapos tálon négy karommal rögzített ércdarabkát tart. Vele szemben a kupa billentője fiatal nő felsőtestét formáló, halfarkú sellő. Mögötte a fül öntött, hermával díszített.

Mindkét reneszánsz ötvösremek a magyar ötvösök tudását dicséri és az ötvös-jegy nélküli körmöci tárgyak közé sorolható. Vajon egyházi célra rendelték-e, helyi gazdag polgár, esetleg főúri család ajándékai, nem tudjuk. A második kupa tetején álló, ércet tartó figura gyakori díszítmény a bányavárosokban készült ötvösmunkákon, így lehet a bánya tulajdonosának ajándéka is az evangélikus templomnak.

3.) A *tál*.⁹ Az átvételi listán keresztelők tálként szerepel a nagyméretű, 45 cm átmérőjű sárgaréz tál, melyet kézmosó tálként is használtak. Széles peremén beütött levéldíszítés fut körbe, öblében, kör alakú keretben domborított szarvas, előtte kivehetetlen kopott mondatszalg. A szarvas körül öt domborított, kitárt szárnyú, primitív rajzú angyal, köztük 5 stilizált levél adja a díszítést.

Főként Németországban, Nürnbergben a 16. századtól készítettek ilyen tálakat, elsősorban protestáns templomok számára. De elterjedtek egész Európában, szívesen használták kézmosótálként a világiak is. Bronz vagy sárgaréz (Messing) az anyaguk, közéjük liturgikus jelképek vagy bibliai jelenetek díszítik, és gyakran a ma még megfejtetlen, ún. kufikus írással készített feliratok is vannak rajtuk.¹⁰

4.) A nemeskéri egyház tulajdonában volt egykor egy pompás *fedeles kupa*, melynek történetét évszázadok óta ismerjük.¹¹ A rajta levő felirat alapján – „M/agister/ Stephanus Pilarik Ecclesiae Evangelicae Pastor” – biztosra vehető, hogy Pilarik István, a selmecebányai evangélikus lelkész idejében készült. Pilarik 1683-ban Korponáról érkezett a selmecebányai gyülekezethez. A kupa készítési éve 1685. A 18. század elején ismeretlen úton Talián Gáborné Zichy Annához került, s tőle 1771. májusában vásárolta a nemeskéri gyülekezet. 1913-ban még mint nemeskéri ezüst-kannát ismertette Bünker Rajnard. Az I. világháború végén, vagy utána a híres műgyűjtő, Delmár Emil gyűjteményébe került, aki 1927-ben már mint a sajátját állította ki.¹² Delmár 1938. decemberében, több, korábbi ajándéka mellé, felajánlotta a Nemzeti Múzeumnak¹³, ahol 1939-ben került beletárolásra.¹⁴

Aranyozott ezüstműből készült, szélesen domborított, nagy levelekkel és 4 ötszirmú virággal díszített talpon áll. Hengeres testét függőleges cikk-cakkvonalas pántok

osztják négy mezőre, melyekben érdekes vésett bibliai jelenetek sorakoznak egymás felett, megfelelő bibliai idézetekkel.

A füllel szemben, a legszelesebb sávban Krisztus szenvedését lutheri elgondolás szerint ábrázoló kép: a vérét ontó Üdvözítő misztikus szőlőprés közepén áll, két kezével a lábainál heverő sárkány torkát döfi át, amely mellett még egy csontváz is fekszik. Krisztus feje felett felirat: „Heb. 13.5.8. Jesus Christus gestern und heute und alle Ewigkeit” (Jézus Krisztus tegnap és ma és mindörökké)¹⁵. Krisztus sebeitől sugarban ömlik a vér a mellette kétoldalt álló ó- és újszövetségi alakokra. Jobboldalán az ószövetségi személyek, némelyik mellett vésett nevek segítenek: Adam, Eva, Moises, Isaas, Aaron, David, Abraham és Noha (Noe), felettük mondatszalogon: „Zach. 9.V.11. Du lessest durchs Blut deines Bundess aus deine gefangene” (Szövetségemnek vére által megszabadítom a te foglyaidat). Krisztus baloldalán az újszövetséget jelző alakok mellé: Petrus, Paulus, Zöllner (a vámszedő), Schacher (kufár), Die grosse Sünderin (a bűnös asszony), és Johannes nevét vésték. Felettük mondatszalogon: „Heb.9.V.14. Wie viel mehr wird das Blut Christi unser gewissen reinigen von den Todten wercken.” (Mennyivel inkább a Krisztusnak vére megtisztítja a lelkiismeretet a megholt cselekedetektől.) A jelenet alatt újabb szöveg: „Esa. 6.3.0.3. Ich trette die Kelter allein” (Egyedül préselem a sajtót). A kupa alsó felén, négyszögletes mezőben Selmebánya kör alakú címere: Középen a várost jelképező torony, kétoldalán és alant, a városfal előtt bányászkalapács és ék, a bányászváros jelvényei. A címer körül felirat: „Sche. Mn ItII fLorent. Ita CULtI InsIgnIa ChrIstI sangVine Io hIC perstent stent VaLLes ars LÜtherI” (Selmebányán virágoznak Krisztus tiszteletének insígnái, vajha fennmaradnának itt az ő véreben, s állának szilárdan Luther oltára által.) A kronogrammként vésett felirat alapján tartjuk a kupát 1685-ben készült munkának.

A fenti „főjelenet”-nek Szilágyi András találta meg a hiteles előképét: az 1641-ben Nürnbergben nyomtatott „Kurfürstenbibel” címlapjával azonos, melynek részmetzetét Christian Richter rajza alapján Johann Dürr készítette. Természetesen ezen a selmebányai címer helyett a Biblia címoldala szerepel, Luther Márton nevével. Sajnos a többi metszett kép pontos előzményeit nem ismerjük, korabeli, a lutheránus körökben is ismert mintakönyvek, vagy Biblia ábrázolások közül választhatta ötvösünk a mintaképeket.

A jobboldali mezőben egymás felett 3 jelenet van: legfelül Jákob létrája látszik, felette Isten így szól: „Gen.28.V.15. Und siehe ich bin mit dir und wil: dich beschützen, wo du hin zeuchst.” (És imé én veled vagyok, hogy megőrizzelek téged valahova menedesz). Az alatta levő kép magyarázata többféle lehet, talán Szent Jánost ábrázolja Patmosban. Legalul a feltámadt Krisztus és Luther képe, mindketten a köztük levő mózesi törvénytáblát fogják. Luther kezében kisebb könyv, az ő fordításában kiadott biblia: a kép a mózesi, krisztusi és a Luther által megreformált törvények összekapcsolására utal. Felettük „Die Augspurgische Confession” (Az ágostai hitvallás), lent „Der kleine katechismus Lutheri” (Luther kis kátéja) feliratok egészítik ki a jelenetet.

A kupatest másik oldalán újabb három egymás alatti kép: legfelül Szent János Jelenések könyvéből a Mennyei Jeruzsálem ábrázolása, angyalokkal, Isten bárányával. Alatta Illés a tüzes szekéren emelkedik a mennybe, mögötte városkép. Legalul pedig Szent István megkövezését azonosíthatjuk „St. Stephanus” felirattal: bár István már holtan fekszik a sírjában, a katonák mégis kövekkel dobálják.

A kupa füle mellett ill. alatt Jób megpróbáltatását ábrázolja az ötvös, a kupa teljes magasságában. Jób reneszánsz palota udvarán áll, hosszú köntösben, díszes ruhában, ahol szolgák adják hírül, hogy fia meghalt, vagyona elpusztult. A felső sarokban Isten tekint rá, mellette héber felirat: „Ijob. C.1.V.21. Az Úr adta, az Úr elvette, áldott legyen az Úrnak neve”. Az egyik erkélyen felesége áll, aki kigúnyolta Is-

tenhez való hűségéért. Legalul újabb héber szöveg: „Cap. 19.V.24. Mert én tudom, hogy az én Megváltóm él”, majd a másik sarokban „C.42. V.12. Az Úr pedig jobban megáldá Jób életének végét, mint kezdetét”. A korábbi évszázadok ruhátlan, vagy rongyos ruhás ábrázolása helyett Jób díszesen felöltöztetett figurája már a barokk kor szellemének tükröződése.

A főjelenet alatt olvasható Pilarik István neve, aki véleményem szerint a kannán levő jelenetek megtervezője lehetett, de a kanna költségét adományokból, vagy mecénási megrendelésből rendezhette. Személyét nem akarta titkolni, ezért nevét is felvette, s a Szent István-i jelenet minden bizonnyal saját keresztnévére utal.

Az edény fedelének peremén a talpéval azonos levél és virágmotívum halad körbe négy angyalfejjel gazdagítva a díszítést. Legfelül egy vázaszerű tokban, karmos foglalatba kis darab ércet foglalt a mester. A fedél belsejében aranyozott Salvator érem, rajta Krisztus fej „Ich bin der Weg, der Wahrheit und das Leben” (Én vagyok az út, az igazság és az élet) felirattal. A kupa billentője kétágú, maszkos.

Kérdőjel alakú füle lemezből készült, kívül vésett virágdísz, oldalán vésvé: „Johann Weidner” selmecbányai ötvös neve. A kupa készítője tehát ő volt, s érdekes, hogy nem ütötte a kupába mesterjegyét, hanem teljes alakban bevészte a nevét, holott Magyarországon már az 1570-es évek óta kötelező volt a céhek tagjainak a mesterjegy beütése. Ugyanígy hiányzik a város próbabélyege is. Weidner a selmecbányai céh mestere lehetett, ahol már a 14. században hat ötvös neve ismeretes.¹⁶ A 17. század óta a keresztbetett bányászkalapács és ék felett álló „S” betű volt a város próbabélyege, ez hiányzik a kupáról. Weidnerről annyi feljegyzés maradt, hogy 1645 és 50 között Besztercebányán tanulta a mesterséget, és 1655 körül kapta meg a mesteri címet. Bár ez a fedeles kupa a legpompásabb 17. századi magyar ötvösmunkák egyike, ezideig nem ismerünk más darabot az ötvöstől. Talán céhen kívül dolgozott, ahol nem volt kötelező a mesterjegy használata.

5.-6.) *Sírtáblák.* Végezetül két nagyon érdekes sírtábla kívánczik a Nemzeti Múzeum evangélikus vonatkozású tárgyai közé. Rátóti Gyulaffy Máriának, Thököli István 1659-ben fiatalon meghalt feleségének két egyforma kerek, és egy téglalap alakú halotti címeres táblája is megmaradt.

Magyarországon a 14. századból ismerjük a legkorábbi sírtáblát. A 16-17. században egyre gyakrabban készítettek ilyen táblákat, de kisebbek lettek, a korábbi fa anyag helyett általában fémből: bronzból, vasból öntötték. Gyakoribb volt a kerek forma, melyre a halott címere köré nevét, címeit, érdemeit domborították. A templomokban, a halott koporsója fölé, vagy kriptában akasztották fel e táblákat, néha így emlékeztek a máshol eltemetett családtagra.

a./ Gyulaffy Mária halála után két szinte teljesen azonos kerek bronz lapot csináltatott férje.¹⁷ A táblákat babérkoszorú kereteli, belsejében a Gyulaffy család címere: aranyos koronából kinövő, második koronán is átbújó, zöldre festett leveles ág, kopott vöröses háttérrel, felette aranyozott sisak, indák. Aranyozva van a felirat is, mely körben halad, 2 sorban:

„I(nclita) C(omitissa) D(omina) Maria Gyulafy de Ratoth I(ncliti) C(omitiss) D(omini) S(tephani) Th(ököli) p(rae)p(ositi) de K(aseo) F(orensi) A(rce) ac C(omitatum) A(rvae) S(cepusii) C(omitiss) dil(ecta) C(onsors) OBIIT DIE 19. NOV(embris) 1659 AETAT(is) SUAE DEMP(tis) 5 DIEB(us) 22 an(nis).” Tartalma magyarul: „A nevezetes grófnő, Rátóti Gyulaffy Mária úrnő, a híres Thököli István gróf úrnak, Kézsmárk ura és Arva vármegye főispánjának szeretett felesége meghalt 1659. november 19.-én, 5 nap hiján 22 éves korában.”

b./ A másik sírlap, amely feltehetően közvetlenül a koporsó felett függhetett, álló téglalap alakú lemez¹⁸. Felül és alul babérággal keretelt, domborított palmettásor díszíti. A lapon vízszintesen halad a sírfelirat:

ILLUSTRISSIMAE COMITIS
 MARIAE GYULAFFI de RATHOT
 ILLUSTRISSIMI COMITIS
 STEPHANI THÖEKELI
 PERPETUI de KESMARK Zs. ETC.
 CONIUGIS
 MORTALITATIS RELIQUIAS HAEC URNA
 CLAUDIT
 QUAM
 PIETAS DEO MORUM PROBITAS MARITO
 HUMANITAS OMNIBUS COMMENDAVIT
 SED ECCE IN IPSO VITAE APPARATUM
 ANNO AETATIS XXII die 19 NOVEMBRIS
 ESSE DESIIT
 TRIUM FILIORUM ET TOTIDEM
 FILIARUM MATER
 DUOS FILIOS PRAEMISIT
 RELIQUOS ORPHANOS MARITUM
 VERO ORBUM RELIQUIT
 QUI MOESTUS HAEC POSUIT
 RELIQVUM VIATOR
 QUOD ILLI OPTAVERIS TIBI EVENIAT

A fenti szöveg magyarul:¹⁹

MÉLTÓSÁGOS NEMES RÁTÓTI GYULAFFI MÁRIÁNAK,
 MÉLTÓSÁGOS NEMES THÖKÖLI ISTVÁN, KÉSMÁRK stb. ÖRÖKÖS URA
 FELESÉGÉNEK HALANDÓ MARADVÁNYAIT ZÁRJA MAGÁBA EZ A SIR.
 AKIT ERRE MÉLTÓNAK ÍTÉLT ISTEN IRÁNTI VALLÁSOSSÁGA,
 FÉRJE IRÁNTI FEDDHETETLEN ERKÖLCSÖSSÉGE,
 ÉS MINDENKI IRÁNTI EMBERIESSÉGE.
 DE IME, SZINTE MÉG ÉLETE KÉSZÜLETÉBEN
 22. ÉLETÉVÉBEN, NOVEMBER 19.-én MEGSZÚNT ÉLNI.
 HÁROM FIÚNAK ÉS UGYANANNYI LÁNYNAK ANYJA.
 KÉT FIÁT MAGA ELŐTT ELŐRE KÜLDTE,
 A TÖBBIEKET ÁRVÁKKÉNT HAGYTA, FÉRJÉT PEDIG ÖZVEGYEN.
 SZOMORÚSÁGÁBAN Ő ÁLLÍTOTTA EZT A SÍREMLÉKET.
 EGYÉBKÉNT VÁNDOR, AMIT NEKI KÍVÁNSZ,
 VELED IS AZ TÖRTÉNJÉK.

II. Thököli István 1623-ban evangélikus családban született. Árva megye örökös főispánja volt és a grófi cím birtokosa. 1651-ben vette feleségül a 14 éves Gyulaffy Máriát, akitől rövid 8 év alatt 3 fia és 3 lánya született. A fiúk közül egyedül Imre, a későbbi fejedelem maradt életben.²⁰ A fiatalon meghalt Gyulaffy Máriát a számára készített, 1658-ban elkészült kézmárki várkapolna kriptájában temették el, de csak 1660-ban. Mivel novemberben halt meg, valószínűleg a következő év legelején került sor e temetésre. E feliratos táblákat oda készítette elárvult férje.

Jegyzetek

1. Jegyzék a megvásárolt tárgyakról: ad Rln. 278-916. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára.
2. Kérelem miniszteri köszönőlevél tárgyában, melyet Raab Károly körmöcbányai esperesnek kell elküldeni. MNM Adattár, 278-916. U.itt, Ig. 1542-916. A végső elintézés a keresztelő tál megküldésekor esedékes.
3. Bejelentő: 1916.51 számon, 1.-21. tételig.
4. Kőszeghy E. *Magyarországi ötvösjegyek*. Bp. 1936. 185. p.
5. Borovszky S.: *Magyarország vármegyéi és városai*. Barcs vármegye. 292. p.
6. Lelt. szám: 1916.51.1. Mag.: 21,5 cm, T.á.: 12,3 cm. Irod.: Divald K.: *Régi ötvösművek a körmöci ev. templomban...* AÉ. XXX. 1910. 239-241. p.
7. Erényekről. *A keresztény művészet lexikona*. (Lexikon christlicher Kunst.) Szerk. Jutta Seibert. Freiburg in Bresgau 1980. ill. Bp. 1986. 83. p.
8. Lelt. szám: 1916.51.2. M.: 24 cm, T.á.: 12 cm. Irod. Divald i.m., 239-41. p.; Brüsszeli kiáll. katalógusa: *Tresors de l'orfèvrerie hongroise du Xe au XXe siècle.*, Bruxelles, 1970. Nr. 92.
9. Lelt. szám: 1916.51.6. Átm.: 45 cm. Irod.: Divald i.m. 236-37. p.
10. A keresztelő tálak irodalma: Braun, J.: *Das christliche Altargerät*. München, 545-46. p.; H. P. Lockner: *Messing*. München, 1982.
11. Két igen részletes közlés is megjelent a kupáról: Bünker R.: *A nemeskéri ezüstkanna*. Múzeumi és Könyvtári Ért. 1913. 183-189, valamint Szilágyi A. *Pilarik István úrvacsorai kannája*. Diakónia, 1979 / 2. 19-26. p.; u.o. Erasmus Bergmann és Johann Weidner úrvacsorai kannái a 17. századból. Műv. Tört. Ért... 33. 1984. 153-163. p. Mindkettő leírásait felhasználtam a közlésnél.
12. *Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum régi ezüst kiállításának leíró lajstroma*. Szerk. Csányi K. Bp. 1927. Nr. 58.
13. Delmár Emil levele gr. Zichy Istvánnak, előző ígéretét megerősítve, felajánlja a kupát a múzeumnak: MNM. Adattár, 295/ 1938. és Jelentés a MNM 1938 évi munkájáról: „Hasonlóan járt el dr. Delmár Emil, egy remekművű selmecbányai ezüst kupa végrendeleti úton való hagyományozásával.” MNM Adattár, 1/ 1939.
14. Lelt. szám: 1939.3. M.: 21,5 cm, Talpá.: 15 cm.
15. A német szövegeket Károli fordítása alapján írtam magyarul: Szent Biblia. Ford. Károli Gáspár. Bp. 1948.
16. Kőszeghy i.m. Nr. 1954, 328. o.
17. A kerek táblák lelt. száma: 61.2160.C. a-b. Átm.: 23,2 cm. Irod.: Kárász L. *Régi halottas címertáblák*. A.É. XIII. 1893. 158-161.
18. Leltári szám.: 61.2161.C., M.: 42,3 cm, Sz.: 19,7 cm. Közöletlen.
19. A latin szöveg feloldásában Dr. Sólymos Szilveszter volt segítségemre, ezúton is köszönöm.
20. Gyulaffy Máriaőről Nagy I.: *Magyarország családai*. I.-XII. Pest, 1857-1865. III. 480-481. p. A Thököli családról u.o. XII. 286-88. p., itt a nevet h nélkül, de y-nal írják.

KAMP SALAMON

Jubileumi Bach-év

Martin Luther

Johann Sebastian Bach

Luther zenefelfogásának forrása Augustinus, aki a zenét „donum Dei” az Isten adományának tekinti. Amikor Luther azt írja: „Musik ist Gabe Gottes” – egyértelművé teszi, hogy a zene nem scientia (tudomány), hanem mindenek előtt creatura, mégpedig Isten teremtménye. A zenén keresztül lehetősége nyílik az embernek arra, hogy a felfoghatatlan isteni bölcsességre lásson, s a Teremtő arcának vonásait megpillantsa. Az Isten bölcsessége hangzatokban és harmóniákban válik felfoghatóvá, melyek létrejötté számarányokban fejezhető ki, ahogy a Bölcsességek Könyve, tizenegyedik fejezetének, (húsz) huszonegyedik versében olvassuk: „Te mindent mérték, szám és súly szerint rendeztél el.”

1530-ban Luther a zenére vonatkozó nézeteit így foglalja össze röviden: „Szereitem a zenét, mert az:

1. nem az emberek, hanem az Isten adománya (Dei donum non hominum est);
2. mert a lelket megvidámítja (Qui facit laetos animos);
3. mert elűzi az ördögöt (Quia fugat diabolum);
4. mert ártatlan örömet (boldogságot) teremt (Quia innocens gaudium facit).

S eközben eltűnik harag, vágyakozás és önhittség. A teológia után a zenének adom az első helyet. Ez Dávid és az összes próféták példáján könnyen belátható, akik minden mondanivalójukat versekben és énekekben fejezték ki.”

E tömör megfogalmazás második felére külön is érdemes odafigyelnünk. Dávid zoltárénekével újí el Saul rossz szellemét. Luther maga is megtapasztalta, hogy a zene képes elűzni a bánatot. „A szomorúság szelleme a Sátán; következőképp elviselhetetlen számára az öröm; ezért a zenétől messze távol tartja magát.” A zene képes megfutamítani a Sátánt, ezért kerül Luther gondolkodásában közvetlenül a teológia mellé és ezért kap a zene és az evangélium hirdetésének egységes eszméje közötti szoros összefüggés, különleges hangsúlyt.

„Az Úrnak énekelni nem azt jelenti, hogy mindig vidámak legyünk és örüljünk, ellenkezőleg: Az ‘új’ ének a kereszt éneke, és ez azt jelenti, hogy a szomorúságok közepette, sőt a halálban az Isten, akit magasztalsz, mindig veled van.” A zene „praedicatio sonora” hangzó, zengő igehirdetés, mely a bibliai szöveg tartalmát megeleveníti.

Luthernek az Augustinusban gyökerező, zenére vonatkozó keresztyén tanítása és a Bach-korabeli ortodoxia volt az a szellemi tradíció, amely Bach szimbólumokban gazdag teocentrikus zenefelfogását és egész életét meghatározta.

Leonhard Hutter *Compendium locorum theologicorum*ából, mely tankönyvül szolgált az ohrdrufi latin iskolában, ismerte meg Bach az ortodox lutheri teológia alapvető téziseit, melyek az iskolai nevelésben és így Bach szellemi nagykorúvá válásának folyamatában szoros egyensúlyt tartottak a klasszikus latin kultúrával. E képzési ideálban az élet értelmét az Isten szolgálata, a „laudatio Dei” és a „recreatio cordis” adta, ahogyan azt a „Kurtzer Unterricht von den so genannten General Bass” (Az úgynevezett generálbasszusról szóló rövid tanítás) című írásban, melyet 1738-ban diktált tanítványai számára, így fogalmazza meg: „A generálbasszus a zene legtökéletesebb alapja, amelyet mindkét kézzel játszanak, oly módon, hogy a bal kéz az előírt hangokat játssza, a jobb pedig konzonzonanciákat és diszonzonanciákat fog hozzá, úgy, hogy jól hangzó harmónia keletkezzék Isten dicsőségére és a lélek megfelelő felvidítésára, és mint minden zenének, úgy a generálbasszusnak is csak Isten dicsőítése és a lélek újjáteremtése lehet az indoka. Ha valaki megelégedik erről, nem keletkezik valódi zene, de sátáni hangzavar és kornyikálás.” Mindez Pál apostolnak a Kolossébeliekhez írott levelének harmadik fejezet, tizenhetedik versét idézi fel: „És mindent, amit csak cselekszettek szóval vagy tettel, mindent az Úr Jézusnak nevében cselekedjétek, hálát adván az Istennek és Atyának Ó általa.”

E mértékkel mérve, nézzük meg, hogy a Bach-év kapcsán mit tettünk. Könnyen belátható, hogy a kétezredik jubileumi Bach-év páratlanul gazdag eseménysorozatának részletekbe menő felidézése illúzió. Örvendetes módon felsorolhatatlan a világ különböző földrészein megrendezett hangversenyek, fesztiválok, ünnepek, orgonaavatások sora, a kiadók által megjelentetett CD-felvételek, kották, tanulmányok és könyvek egész garmadája. Külön írhatnánk a venezuelai, amerikai vagy japán Bach-reneszánszról is, de a kényszerűség okán a továbbiakban csupán néhány jelentős és kiemelkedő esemény rövid elemzésére kerülhet sor.

Csodaként is felfoghatjuk Johann Sebastian Bach kétszázötven éves jubileumának nyitányát, az 1999-es esztendőt. A Berlini Singakademie felbecsülhetetlen értékű kottatárát és kéziratgyűjteményét, mely közel ötezer művet, több mint egymillió kottaoldalt foglal magában, s mely a második világháború során titokzatos körülmények között eltűnt, most a német lutheránus lelkészcsaládból származó Christoph Wolff, a Harvard University dékánja, korunk egyik legjelesebb Bach specialistája, harmincévi eredménytelen kutatás után a Kijevi Állami Levéltárban megtalálta. E gyűjtemény többek között magában foglalja Carl Philipp Emanuel Bach hamburgi alkotói periódusának teljes termését, nyomtatásban eddig még soha meg nem jelent műveket, így húsz passiót (partitúrát és teljes szolamanyagot egyaránt), ötven zongoraversenyt; számos alkotást Wilhelm Friedmann Bachtól; a huszonhét kéziratot tartalmazó, úgynevezett Alt-Bachische-Archivot; kétszázhusz egyházi kantátát Georg Philipp Telemantól; több mint százötven vokális és négyszázhusz hangszeres kompozíciót Johann Gottlieb és Carl Heinrich Grauntól; Johann Adolf Hasse százharminc vokális és nyolcvan instrumentális művét; közel százhusz darabot Franz és Georg Bendától és sok más kisebb jelentőségű mestertől; Felix Mendessoh-Bartholdy és Beethoven számos autográfját és Carl Friedrich Zelter Goethével folytatott levelezésének eredetijeit. Olyan érdekességek is előkerültek, mint Wilhelm Friedmann Bach néhány kontrapunkt-gyakorlata, melyek kézírásából megállapítható, hol akadt el a szerző a komponálásban, és hogyan javasolt neki két-három folytatási lehetőséget egy kottasorral lejjebb apja, Johann Sebastian Bach. Hogy az előkeült alkotások milyen mértékben teszik szükségessé e zenetörténeti korszak újraértelmezését, átfogalmazását, belső arányainak helyes felmérését, azt csupán a jövő döntheti el.

E szenzációs lelet ismertetése köré szerveződött 2000. január 27. és 29. között minden bizonynyal az év egyik legjelentősebb zenetudományi konferenciája, melyet Lipcsében rendeztek meg. A nagyszabású, korunk valamennyi jelentős Bach-kutatóját felvonultató eseményt három évforduló tette aktuálissá. Nem csupán az, hogy Johann Sebastian Bach kétszázötven évvel ezelőtt hunyt el, hanem az is, hogy a Bach-Gesellschaft százötven éve, a Neue Bach-Gesellschaft pedig száz éve alakult meg.

Bach szülőháza Eisenachban

Az 1850-ben, Moritz Hauptmann Thomaskantor által alapított Bach-Gesellschaft munkájában nem kisebb egyéniségek vettek részt, mint Robert Schumann, Luis Spohr és Liszt Ferenc. Céljuk abban állt, hogy a zeneszerző valamennyi művét megjelentessék nyomtatásban. Az úgynevezett régi Bach Összkiadás gyönyörű köteteit, melyek egykor Liszt tulajdonában voltak, ma a budapesti Zeneakadémia könyvtára őrzi. A társaság ötven év alatt teljesítette feladatát, egyszersemind Neue Bach-Gesellschaft néven újja is alakult, és nemzetközi szervezetté bővült.

A konferencia előadásait két csoportra osztották. Az egyik szekció a hangszeres zenével, Bach kompozíciós technikájával, stílusával és esztétikájával foglalkozott, míg a másik munkájának középpontjában a vokális művek vizsgálata állt.

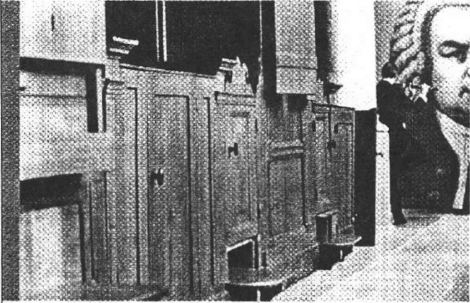
Szoros szellemi rokonságot tartott a lipcsei zenetudományi konferenciával a Luther-Gesellschaft rendezésében életre hívott „Luther und Bach” szeminárium, melynek megrendezésére 2000. március 23-25. között került sor Eisenachban, s melynek központi témája Luthernek a keresztségről szóló tanítása, s e teológiának gyülekezeti énekekben való megjelenése és Bach kantátaiban megvalósuló zenei megfogalmazása volt. A lipcsei egyetem teológiai fakultásának vezetője, a Neue Bach-Gesellschaft elnöki tisztét betöltő Prof. Dr. Martin Petzoldt által vezetett elemző munka ismételtén bebizonyította számomra, hogy Bach vokális művészetének megértése elmélyült teológiai ismeretek nélkül lehetetlen. A megismerés, a nagy művek titkának megfejtése csak egyetlen alapra épülhet. A lutheránus korálra. Ha a bachi korálmisztika nem járja át teljes valónkat, nem határozza meg egyértelműen és döntően életünket, a Megváltó alakja is homályban marad és így meggyengülnek a gyülekezeteket összetartó évszázados kötelékek.

A kiválasztott kantáták „Christ unser Herr zum Jordan kam” BWV7; „Gelobet siest du Jesu Christ” BWV91; „Aus tiefer Not schrei ich zu dir” BWV38; „Wär Gott nicht mit uns diese Zeit” BWV14, megértését a különleges helyszín, Eisenach is inspirálta, Wartburg várával, a Luther és Bach ház szellemi kisugárzásával.

A kétezredik évben a zenetudományi konferenciák, elméleti szemináriumok, kiállítások, publikációk mellett a középpontban mégiscsak a zene, Bach művei álltak.

„Sir John Eliot Gardiner a Monteverdi kórusával és az Angol Barokk Szólistákkal Bach valamennyi fennmaradt egyházi kantátáját előadja a kétezredik évben, azokon a vasár- és ünnepnapokon, amelyekre készültek, Európa különböző templomaiban”, hirdette sajtó, televízió és rádió. E vállalkozás kétséget kizáróan a dirigens és

BACH: CANTATAS
 WHITSUN · PFINGSTEN · PENTECÖTE
 O ewiges Feuer, o Ursprung der Liebe BWV 34
 Wer mich liebet BWV 59 & 74
 Erschallet, ihr Lieder BWV 172
JOHN ELIOT GARDINER

The Monteverdi Choir · The English Baroque Soloists

BACH: CANTATAS
 Alles nur nach Gottes Willen BWV 72
 Herr, wie du willst BWV 73
 Was mein Gott will, das g'scheh allzeit BWV 111
 Ich steh mit einem Fuß im Grabe BWV 156
JOHN ELIOT GARDINER

The Monteverdi Choir · The English Baroque Soloists

együttese számára is a jubileumi Bach-év legnagyobb kihívása, mely zenei záránkokút nyitánya az 1999 decemberében a weimari Herderkirchében előadott Karácsonyi Oratórium megszólaltatása volt. Majd, ahogyan a műsorfüzetben olvashattuk, a kantáták Németország, Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Svájc, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Luxemburg, Skandinávia, a Baltikum és az Egyesült Államok legszebb templomaiban kerülnek előadásra. Igazán csodálatra méltó zenei teljesítmény, hogy a százkilencvennyolc kantáta egy év leforgása alatt szólal meg. Az alkotómunkának e koncentrátsága valóban csak ahhoz a situációhoz hasonlítható, ahogyan maga Johann Sebastian Bach kényszerült több esztendőn át Lipszében hétről hétre új kantátát komponálni, zenekari és kóruszólamokat másolni, majd szólistákkal, zenekarral és kórusral mindezt fáradtságos próbák hosszú sora után a vasárnapi istentiszteleten előadni.

A Gardiner vezényelte hangversenyeket a világ számtalan rádió és televízióállomása egyenes adásban sugározta. S hogy teljes legyen a 20. századi technikai arzenál kihasználtsága, a Deutsche Gramophon húsz CD-n kívánja rögzíteni e kivételes zenei attrakciót.

Meg sem fordult a fejemben, hogy az előadásokat és lemezfelvételeket zeneileg kritizáljam, mert azokat őszintén csodálom, s mert a Gardiner vezette előadások lebilincselően tökéletes benyomást keltenek. Nyoma sincs az intenzitás lankadásának, bámulatos a zenekari hangszerek együttjátéka, varázslatosan könnyed hangszíne, amihez tökéletesen illeszkedik létszámában és arányaiban a szólisták és a kórus hangzása. Virtuóz tempókarakterek lendületesen ragadnak magukkal bennünket és még számtalan zenei csemege, finomság ejt ámulatba.

E kivételes zenei jelenség legpontosabb meghatározása számomra mégis ez: mindent tudnak, csak a lényegét veszítették el, ha az valaha birtokukban volt egyáltalán. S végezetül nem a szépség különleges élménye marad meg bennünk, hanem a hiány érzete.

Sajnálatos módon ugyanezt kellett tapasztalnom a lipcsei Tamás templomból közvetített, Georg Christoph Biller vezényelte H-moll Mise előadás kapcsán is.

Először a külsőségekről. Bach szelleméhez közelebb állt volna, ha a mű befejezésekor közösen mondjuk el az Úrtól tanult imádságot. De, ha ma már ez oly sokaknak esik nehezére, akkor talán méltóbb lett volna csendben, az élményt szívünkbe zárva távozni a Tamás templomból, hiszen mégis csak halálévfordulóról van szó, és nem hangos ovációval ünnepelni.

1. Die St. Thomas Kirche, 2. Die Thomas Schule.
3. Der Steuere Wasser-Kasten.

A lipcsei Tamás templom

Hogy maga Georg Christoph Biller sem tudta eldönteni, mi is a szándéka, istentisztelet-e vagy hangverseny, az abból derült ki, hogy a mű megszólaltatása előtt, introitusként, a Bach-korabeli ünnepi lipcsei istentiszteleten szokásos himnuszát énekelte a Bodenschatz-féle Florilégiumból. Majd a továbbiakban maga szólaltatta meg (mellesleg szép világos baritonján) a Gloria és Credo intonációit a karzatról, amely az istentiszteleti liturgiában a lelkész feladata, s melyet az oltár előtt énekel. Egyébként is zavaró volt maga az intonáció, mert azt csak abban az esetben alkalmazzuk, ha a figurális többszólamú kompozíció az „et in terra pax” szövegrészszel kezdődik, ahogyan azt az egyházzene történet számos misemegzenésítésénél tapasztaljuk. A Praefatio egyes mondatait szintén Georg Christoph Biller énekelte, melyekhez közvetlenül kell kapcsolódniuk a kórus Sanctus, Sanctus, Sanctus aklamációinak. Itt és most nem így történt, mert a Praefatio hangneme nem kapcsolódott a H-moll Mise D-dúr Sanctusához. Biller tehát leállt és újból hangot adott a kórusnak. E momentumok egyenes következménye, hogy lehetetlenné vált a Mise nagyformájának összefogása és így az tételeire hullott, amelyek ha külön-külön az ünnepi istentisztelet liturgiájába illeszkedve szólalnak meg, páratlan és a Bach-évben valóban egyedülálló alkalmat hozhattak volna létre. Magának az előadó apparátusnak az összeállítás is rendkívül problematikus, pontosabb, ha azt mondom, kevésbé átgondolt volt. A Thománerekhez a Gewandhaus Orchester csatlakozott, akik évtizedek óta látják el ezt a szolgálatot, modern hangszereken. Éppen ezért érthetetlen marad számomra az a tény, hogy Biller miért alkalmaz a szólisták között férfit, mely sajátos hangszínével kivételesen jól illeszkedik a korhű hangszerekhez. E régi, többnyire kópia hangszerek alkalmazásakor azonban a teljes együttes fél hanggal mélyebb transzpozícióban szólal meg. Nem beszélve arról a tényről, hogy férfi altok alkalmazása a német kántorgyakorlatban, ahogyan azt Helmuth Rilling-től tudjuk, ismeretlen volt. Ugyancsak érthetetlen marad számomra, hogy miért játszatta Biller a „Domine Deus” finom, az inegál játék szabadságát igénylő lombard ritmust, két fuvolával, melyek megnövekedett hangereje és merev játékmódja így tönkretette a vonósok érzékeny „con sordino” játékát, felborítva ezzel a tétel hangzásarányait.

A sok, bizonyára csak szakembereket érintő probléma részletes elemzése – melyet most megszakítok – mellett az előadás számomra legfájóbb momentuma mégis az „Et expecto” és a Credo középpontjának, a „Crucifixus” tételnek a túlzottan elhamarkodott, gyors tempója volt, mely által a legkorábban megfogalmazott, a BWV 12-es „Weinen, Klagen, Sorgen, Zagen” kantáta kórusterételének átdolgozása csupán egy volt a sok közül. Pedig jól tudjuk, hogy Bach milyen gondnal, teológiaiilag is átgondolt megfontolások után helyezte a „Crucifixust” az egész Credo középpontjába, ahogyan minden lutheránus templom középpontjában az oltáron a megfeszített Krisztust látjuk.

Nem túlzás, ha azt mondom, ezen a napon az egész emberiség a lipcsei Tamás templomra figyelt, de a legfontosabb üzenetet nem hallhatta meg. A Krisztusról való bizonyágtételt. Soha vissza nem térő pillanatot mulasztottunk el.

Az Isten szeretete nem ismer sem időt, sem korokat, sem történelmet. Bach zenéje éppen arról győz meg bennünket, hogy állandó és örök. S ezért semmi sem ment fel bennünket az alól, hogy más mérték szerint éljünk, mint Martin Luther és Johann Sebastian Bach. E felelősség óriási, de csak ekkora felelősséget szem előtt tartva érdemes élni. Ezért muzsikusként arra kérek és figyelmeztetek benneteket drága testvéreim, ne homályosítson el benneteket sem gyönyörű hangzás, sem virtuóz tempó, sem csodálatos együttmuzsikálás, sem kivételes teljesítmények, sem különleges karakterek, affektusok, sem páratlan drámai erő. Egyetlen dolgot keresetek, ami Johann Sebastian Bach számára a legfontosabb volt, s melyet üzenetként hagyott ránk, a Teremtővel való személyes találkozást.

JENEY ZOLTÁN

Agrippa D'Aubigné, a vas század költője

Lehet-e újat és nagyszerűt alkotni akkor, amikor már a legnagyobbak is leírták mindazt, amit leírni lehet? Lehet-e adni még maradandót, amikor a mesterek már minden műfajban megteremtették a legjelentősebbet? Lehet-e újat mondani, amikor a költészet minden tárgyát százszor körbejárták? Lehet-e egyáltalán a Múzsákat megidézni, amikor a fegyvereké a szó? Mindezen kérdések gondolkodásra készíthetnek, ha találkozunk a francia történelem egyik legviharosabb korszakának nagy költőjével, Agrippa D'Aubignével. Ő a bizonyosság arra, hogy minden írói bravúr, minden mester túlszárnyalható, ha a tollat igazi hevület, igazi furor vezeti. Bizonyosság arra, hogy minden udvari szép szó, minden ábrándból született tetszetős frázis elhomályosul, ha igazán átélt borzalmak emlékeiből kikristályosult szenvedélyek kapnak formát a papíron.

Agrippa D'Aubigné élete egybefonódik a franciaországi reformáció tizenhatodik századi élethalálharcával. Hét éves, amikor II. Henrik halálával véget ér a béke korszaka Franciaországban, De Guise-ek és Condék torzsalkodnak a hatalomért az ifjú II. Ferenc feje fölött. A beteges fiatal király korai halála után a trón öccsére, IX. Károlyra száll, aki feladatát ellátni képtelen, hiszen kiskorú még, s jobbára Ronsard, a kor költőfejedelme leckéit hallgatja, míg a királyságot anyja, Medici Katalin irányítja. Az országban egyre erősödik a reformáció, s egyre nagyobb teret követel magának, amit az udvar ellenségesen figyel. Egy balul sikerült puccskísérlet, az amboise-i összeesküvés résztvevőit, köztük vezető hugenottákat, Párizsban nyilvánosan kivégzik, s ennek szemtanúja a nyolc éves Agrippa. Harcos hugenotta család fiaként sorsa megpecsételődik, s életét attól fogva állandó háborúskodás szabja meg. Apja megesketi, hogy a reformáció ügyét sosem hagyja cserben, s az amboise-i kivégzettek képe mindig a szeme előtt lebeg majd.

Ilyen indulással nem csoda, ha életműve némiképp elüt mesterei alkotásaitól. Esmélése idején – és ezt nyugodtan tehetjük nyolc éves korára, ama nevezetes kivégzés időszakára – a reneszánsz francia költészet virágzását éli. A negyvenes-ötvenes években jelent meg a nagy költőgeneráció, a Pléiade legtöbb mesterműve: Scève Déliája, Ronsard Himnuszai és Szerelmei, Labé Szonettjei, Du Bellay Panaszai, és már ott bújtt valahol Ronsard kéziratai között a nagy nemzeti eposznak tervezett Franciade vázlata is. D'Aubigné tehát bátran olvashatta a legnagyobbakat, s később bőven meríthetett is belőle, ám az ő kezét egészen más erők vezették, mint a nagy udvari költőkét.

1560 és 1598 között nyolc egymást követő vallásháború dúlja Franciaországot. Az „aki nincs velem, az ellenem” elve minden háborúban egyre erősödik, így mindenki kénytelen pártot választani, s ha önmaga nem teszi meg, hát megteszik helyette mások. A nemesek két táborra oszlanak, s gyakran kap vallási mázat a hatalmi acsarkodás, és az anyagi érdek.

*A gazdag: préda mind. Egy árva szó elég
– hogy hugenotta vagy! –, s a vak bosszú elért.¹*

írja D'Aubigné, miközben – mint a mi Balassink – végigcsatáz minden háborút, s ha idejéből futja, két ostrom között papírra vet pár sort. A vallásháborúk mindentől megfosztják. Hogy harcolhasson az ügyért, odahagyja a már amúgy sem teljes családi fészket (tizenhat évesen már árva), egyetlen nagy szerelmét pedig nem veheti feleségül, mert családja katolikus. Őt vallásháború csatáiban vesz részt egészen a tábornagyi rangig eljutva, s kíséri végig azok kegyetlenségét és pusztítását. Látja, mint sínyli meg az egyszerű nép a zsoldosok és az idegenek gyilkos fosztogatását. Tanúja annak, hogy a reformáció érdekei gyakran elsikkadnak a politikai ügyeskedések között, s gyakran hittársaival is összezőrdül, akik vallásos állhatatossága és politikai hajthatatlansága miatt „Sivatagi Baknak”² nevezik. Egyetlen menedéke a vallás, s ha azt veszélyben látja, indulata rettenetes erővel tör fel belőle.

Bár vérbeli humanista, s az irodalom minden területén nagy műveket alkotott, kortársai mégis hadvezérként tisztelik. Sírján a genfi Szent Péter templom falán csak ennyi áll: „Agrippa D'Aubigné tábornoknak”. Maga is elsősorban hadfinak tartja magát, s habár a század legjelentősebb epikus költeménye az ő tollából való, Ronsardban tiszteli a nemzeti eposz³ alkotóját.

D'Aubigné stílusa valóban nem hasonlítható nagy elődei és mesterei, Ronsard, Du Bellay, Belleau, Thyard stílusához, még kevésbé a hetvenes évek manierizmusához, Jodelle és Desportes finomságához. Sokkal erőteljesebb szövegeiben a barokkos naturalizmus, a gyakran kegyetlen és durva képekig kicsapó harciasság. És nem csak a vallási tűzben edzett polemikus versek éle vág, hanem szerelmi költészetében is dül a háború.

*Űznek orkánok és habok,
folyton kész vagyok a halálra;
csaholva marna a bokámba
cselszövény, ellen, orgyilok;*

*minduntalan felriadok,
pisztoly fejem alatt a párna;
vágyam hajt közben versírásra,
s nyugtom keresik a dalok.*

*Bocsáss meg érte drága szépem,
ha elárulja költeményem
a kint, nehéz sort, katonát;*

*de úgy kell, hogy mióta sorvad
szívem: mint engem, járja át
versem is kén, füst és puskaporszag.⁴*

Ifjúkori szerelmes verseit *Tavas*z címmel gyűjtötte kötetbe. A szonetteket Diane Salviatihoz, Ronsard Kasszandrájának unokahúgához, egyetlen nagy szerelméhez írta. Mivel szerelme beteljesületlen maradt, eme versgyűjteményt jobban jellemzi az elkeseredett düh és a világba szerteszórt átok, mint az asszonyi szépség magasztalása.

Sokkal jellemzőbb költészetére ama rettentő méretű eposz, melybe beleírta minden keserűségét, megvetését, szálnalmát, alázatát, ugyanakkor reménységét egy megtisztuló világban. A *Les Tragiques* (a címet *Végzet verseire* fordították magyarul) megdöbbentő alkotás, melyhez foghatót aligha találunk a világirodalomban.

Egyszerre tragédia, satíra, eposz és prófécia; egyszerre filozófia, társadalomkritika, apokaliptikus fikció és vallási vitairat; egyszerre napló, tanúságtétel és történelmi kordokumentum. 1577-ben kezdte el írni művét, két csata között, midőn sebesülten feküdt tábori ágyán. Nem tudta, képes lesz-e végigírni művét. Végül sebeiből fölgyógyult, s hosszú-hosszú éveken át bővítette, javítgatta, formálgatta a verset. A szöveg kiadása azonban veszélyes vállalkozás lett volna, s így a mű elkészülte után még évekig nem jelenhetett meg, végül csak 1616-ban látott napvilágot. Az állandó háborús viszonyok és a kiadás halogatása azt a sejtelmet erősítették meg D'Aubignében, hogy nem fogja megérni a könyv megszületését, így mindvégig a halál gondolata kíséri a művet. A bevezető vers is ezt sugallja:

*Eriggy te könyv, szebb vagy nekem,
Semhogy bezárjon sírverem,
Száműzött szívem útra enged;
Én meghalok kettőnk helyett,
Kelj hát életre, drága gyermek,
Midőn atyád kiszenvedett.⁵*

mintha eleve poszthumusz kiadást tervezett volna a szerző. Mikor 1620-ban, négy évvel a *Végzet versei* megjelenése után valóban száműzetésbe kellett vonulnia,⁶ meneküléséről olyképpen ír, mintha már csak meghalni menne Genfbe. Tíz évvel ezután, 1630-ban jön el érte a halál.

A nagy mű tehát hosszú évek gyümölcse. Komor, súlyos alkotás, melyben a reneszánsz hagyománnyal szemben sokkal több a bibliai kép, az ószövetségi hasonlat és allegória, mint a mitológiai vagy antik történelmi metafora illetve párhuzam. Érdekesség, hogy a Plattard-féle kritikái kiadásban⁷ a szerkesztő külön köszönetet mond Ch. Bost le havre-i lelkésznek, akinek segítsége nélkül talán föl sem fedték volna a jegyzetek készítői az összes bibliai utalást.

A hatalmas szövegben különböző stílusok, hangnemek keverednek. Olykor teljesen realiztikus jeleneteket olvashatunk, gyakran pontos történelmi eseményekre való utalásokat (egy teljes ének kapta az *Aranyszoba* címet, mely egy 1551-ben létrehozott különleges bíróságra utal, ahol a protestánsokat kínvallatták; említés esik az 1572 Szent Bertalan éjszakáján történt mézszárlásról, amikor több mint három-ezer hugenottát gyilkoltak le Párizsban;); gyakran hosszú csatározásokról olvashatunk katolikusok és reformátusok között, melyek olykor kozmikus magasságokba emelkednek. D'Aubignét satirikus oldaláról ismerhetjük meg, amikor III. Henrik király züllött erkölcsű udvaráról beszél a *Fejedelmek* című énekben; végül, de nem utolsó sorban a lírai hangnemről kell szót ejtenünk, mely különösen erős a teremtőt megidéző szövegrészekben vagy a pogány antikvitás és az Ószövetség ihlette passzusokban.

*Ama ezüst habok, melyről görögök írtak,
Mely fürdőt, s hűs italt adott dalnokaiknak,
Nem folynak erre. Itt oly vizek csörgedeznek,
Melyek smaragddal és gyöngyökkel versenyeztek,
S immár halottaink adják új rőt színét
Halk csobogó daluk csontokon törve szét.*

A *Végzet versei* hét énekből áll. Az első ének (*Nyomorúságok*) Franciaország, a francia nép szenvedéseit írja le a vallásháborúk kezdetétől. A második (*Fejedelmek*), az

udvar bomlott erkölcséről fest torz képet. A harmadik (*Aranyszoba*), a protestánsokat üldöző bíróság áldozatainak állít emléket. A negyedik (*Tüzek*), a hugenotta mártírok máglyáira utal. Az ötödik (*Vasak*), a kegyetlen csatákról számol be. A hatodik (*Bosszú*), Isten dühét hívja a bűnösökként bemutatott katolikusok ellen. A hetedik (*Ítélet*), Krisztus ítéletéről ad jövendölést.

Kétségtelenül egyedi életmű Agrippa D'Aubigné irodalmi munkássága, de nem minden előzmény nélkül való. Nem ő az első francia költő, akinek Genfben kellett menekülnie. 1525-ben Clément Marot, a zsoltárok fordítója⁸, megszegte a böjti koplalás szabályait – szalonnát evett –, s ezért börtönbe csukták. Ebből fakadó hányattatásairól szól a *Pokol* című, nagy lélegzetvételű költemény. Egy másik előfutárának tekinthető – különösen az udvar erkölcséről szóló szatirikus szövegek tekintetében – Joachim Du Bellay *Panaszok* című kötetének néhány verse, melyekben a katolikus szerző a Rómában élő magas rangú egyházi személyek bűneit és hitványságát ostromozza.

D'Aubigné eredetisége kétségbevonhatatlan. Szövegeinek hangvétele teljesen egyedi, hevessege, nyelvi túlzásai akár egy-egy sorában azonnal tetten érhetők.

*Rút szikláikkal a legmagasabb hegyek
a felhőt tépdesik s szagatják az eget,
örök hóval fedett csúcsok recés taréja
hideg kucsomát visel, mely fellegek ganéja,
s zimankók gennyleve; unott és vakmerő
gőgös-dölyfös fejük; hiú s meddő erő.⁹*

Rónay György így ír róla: „Talán nincs is nála zordabb tehetsége a francia irodalomnak”¹⁰. Valóban, stílusa még a meglehetősen szókimondó barokk költészetet is maga mögé utasítja kemény, egyenes, gyakran kegyetlen megfogalmazásaival.

Az irodalmár D'Aubigné nem csupán költő volt. Pályafutásának első gyümölcse egy Platon-fordítás, a *Kritón*, melyet hét éves korában készített. 1617-ben megjelenik regénye, a *Faeneste báró kalandjai* c. pamflet, amelyben a katolikusokat ostromozza. 1619-ben és 1620-ban közreadja *Egyetemes történelmét*, amely az 1550 és 1601 közötti időszak krónikája.

D'Aubigné történeti méltatása nehéz feladat. Műveit a szövegek nehézsége miatt kevesen ismerik igazán. A vallásháborúk katonájaként, mivel nem volt a legnagyobb hadvezérek közül való, a történelemkönyvek ritkán emlegetik, az egyháztörténetnek sem kiemelkedő figurája. Amolyan igazi polihisztorként, nagy humanistához méltóan mindenhez értett, ő volt a francia reneszánsz utolsó nagy alakja.

Jegyzetek

- 1 Illyés Gyula fordítása
- 2 A sivatag a francia protestáns retorikában a vallásos visszahúzódás, a meditatív magány, az elmélkedés vagy egyszerűen a menedék metaforája.
- 3 Ronsard eposza, a *Franciade* valójában csupán töredékes mű. A szerző a tervezett huszonnégy ének helyett négyet fejezett be, s IX. Károly, az utolsó számára kedves uralkodó halála után hozzá sem nyúlt többet.
- 4 Rónay György fordítása
- 5 *A szerző a könyvéhez*. A humanista szerzők gyakran jellemezték könyveikhez való viszonyukat mint szülő-gyermek viszonyt, gyakran látható ez a párhuzam Ronsard vagy például Pasquier szövegeiben. A könyv útjára bocsátása pedig gyakran alkalmazott toposz.

- 6 Habár a háborúk, és a nantes-i edikum kihirdetése után, a kiharcolt eredményekkel elégedetlenül hátat fordít a világnak, s afféle remeteként visszahúzódik maillezaiz-i kastélyba, 1620-ban D'Aubigné ismét belekeveredik egy nemesi felkelésbe, melyet a királyi hadsereg még csírájában elfojt, s így menekülnie kell. Élete hátralevő részét Genfben tölti.
- 7 Agrippa D'Aubigné, *Les Tragiques*, S.T.F.M. Paris 1990.
- 8 1606-ban Szenci Molnár Albert az ő, illetve Théodore Bèze zsoltafordításai nyomán készíti el a zsoltaók magyar szövegét. Bár Szenci franciául nem tud, Marot zsoltaáinak német változatából fordít, munkájához azonban saját bevallása szerint a francia versezetet használja mintának.
- 9 Jékely Zoltán fordítása
- 10 Rónay György, *A francia reneszánsz költészete*, Magvető, Budapest, 1956. 131. o.

RAKOVSZKY ISTVÁN

„Strófák Buda haláláról”. Ady Endre Arany-értelmezése

Az irodalom történetében megszokottak, talán természetesnek is mondható, ha a fellépő új és újító nemzedékek elhatárolódnak nagy elődeiktől. Babits Mihály, akit fájdalomosan érintett az 1920-as években egykori tanítványainak ellene irányuló éles kritikája, „irodalmi apagyilkosságnak” nevezte az ilyen bálványdöntő újraértékelést. Minthogy a cél a nemzedékek és művészi törekvések közötti különbség hangsúlyozása, a föllépő írók saját arculatának megmutatása, az ilyen bírálatok mindig sarkítottak, olykor kimondottan igazságtalanok. A megbírált szerzőt többnyire torzító tükröben mutatják, ám saját magukról izgalmasan pontos képet adnak az újraértékelésre törekvő írók. Karakteresen új írói magatartás esetében a harcos vita nemcsak a kortárs tekintélyekkel folyhat, hanem olyan klasszikusok „szentségtörő” újraértékelésére is sor kerülhet, akik már régebben bevonultak a halhatatlank közé. A revízió igénye azonban sokszor nem egyenlőképpen érvényesül: vannak olyan klasszikusok, akiket úgyszólván soha nem ér támadás, és vannak olyanok, akikről – noha előkelő helyük az irodalmi kánonban végső soron nem kérdőjeleződik meg – nemzedékről-nemzedékre fellángol a vita. E kettősség leglátványosabb példája irodalmunkban Arany és Petőfi eltérő értékelése. Petőfi esetében az új és új értelmezések szinte soha nem jelentettek gyökeres kritikát. Joggal állapítja meg a költő legutóbbi monográfiája, Margócsy István, hogy befogadását és a róla való gondolkodást máig alapvetően a kultusz határozza meg. (Talán az egyetlen komolyabb kísérlet Petőfi bizonyos fokú – korántsem drasztikus – leértékelésére Babitsé volt, aki *Petőfi és Arany* című esszéjében a megszenvedett mélységet hiányolta költészetéből.) Ezzel szemben Aranyt számos olyan bírálat érte utóélete során, amely életművének alapértékeit is megkérdőjelezte, s jó néhány főművével kapcsolatban – elég csak a *Toldi szerelmé*-t és a *Buda halálá*-t említeni – a legszélsőségesebb vélemények vannak forgalomban, jelezve az értékelő közmegegyezés hiányát. A kemény, néha véglegesen elutasító bírálatok szerzői között olyan kiemelkedő írókat találunk, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond, Gulyás Pál és Illyés Gyula.

Noha a magyar irodalomtörténetnek bizonyosan egyik legizgalmasabb kérdése az Arany-recepciónak ez az ellentmondásossága, a témakörre viszonylag kevés figyelem irányul. Az egyik legkorábbi és legradikálisabb kísérlet az Arany-értékelés revíziójára Ady 1911-ben írott cikke: *Strófák Buda haláláról*. Önmagában a szerző személye is érdemessé teszi a figyelemre ezt a kisesszét, amelyben Ady – bevallása szerint – a századelő hamis Arany-kultuszával akar leszámolni. Ugyanakkor szinte minden olyan kérdést érint, amely a későbbi értékelésekben, egészen napjainkig, újra meg újra fölvetődik. Ezért úgy is olvashatjuk, mint az elmúlt évszázad elutasító Arany-értékeléseinek rövid foglalatát. Végiggondolása így a teljes recepciótörténet megértéséhez is közelebb vihet.

A *Strófák Buda haláláról* ironikus nekifoháskodással kezdődik: a szerző bejelenti, hogy megpróbálja „a maga módján tömjénezní Arany Jánost” – persze kihasználva az alkalmat, hogy egyúttal „buzogánynak használja Aranyt a hitvány Aranyból-élők ellen”. Az Arany-epigonokról, Arany eltorzításáról azonban kevés szó esik a cikkben, annál több magáról a költőről, mégpedig olyan éles – gonosz látszat-di-

cséretekbe rejtett – kritikával, amely már-már a nagy előd tehetségét, vagy legalább annak elsődrendű voltát is kétségbe vonja. Ady szerint Arany „elsődrendű másodrendű kedély”, „nagyon nótárius” és „majdnem géniuszos hajdú-ivadék”. Kicsit megszaladt a tolla, gondolná a jóindulatú olvasó, ám néhány bekezdéssel lejjebb egyértelművé válik, hogy Ady nem tartja vállalt elődeihez: Csokonaihoz, Petőfihez hasonlítható zseninek a *Toldi* íróját: „... nagyon lehetséges, hogy ez a rendkívüli ember a legátlagosabb ember-típusra ütött, csupán hogy véletlenül a versírás ajándékozta neki.”

Nem a túlzó és igazságtalan kritika ténye igazán érdekes itt, hanem inkább az, hogy mi motiválja a nyilvánvaló idegenkedést, ellenszenvet. Erről persze csak föltevésünk lehetnek, de talán valószínűsíthető, érvekkel alátámasztható föltevésünk. Noha ironikusnak mondtam Ady azon állítását, hogy cikkében elégtételt kíván adni a *Buda halála* írójának, nem vonható kétségbe, hogy őszinte szándékkal tisztázni próbálta Aranyhoz fűződő szellemi viszonyát. Egy anekdota szerint – mely nem dokumentálható, ám tökéletesen kifejezi Ady ambivalens érzéseit – állítólag egyszer azt mondta: „Arany és én tudtunk legjobban magyarul, de én voltam a bátrabb.” A *Strófák Buda haláláról* mintha ennek a *bon mot*-nak részletes kifejtése lenne.

Ady adhatta volna ugyanazt a címet írásának, mint húsz évvel később Móricz Zsigmond, szintén elmarasztaló értékelést adó esszéjének: „Arany János írói bátorsága”. A bátorság lélektani, poétikai és politikai összefüggésben érthető. Ady ars poeticája az „életes költészetet” hirdeti. Felfogása szerint az író tevékenységében – sorsában! – maga az írás voltaképpen másodlagos jelentőségű; a létrehozott esztétikai érték a költői tevékenységnek legfőbb eredménye, de semmiképpen sem a célja. A zseni számára – mert Ady költészetfelfogását és szereptudatát a romantikus zsenielmélet határozta meg – az írás a teremtő tevékenységnek csupán terepe, s nem is biztos, hogy a legalkalmasabb terepe. „Egy poéta-Széchenyi vágytam lenni” – vallja; Kosztolányi-kritikájában pedig így elmélkedik: „Arról azután mi, anarchisták egymás közt civakodhatunk, hogy szabad-e az életet, mely cselekvést jelent, betűs álmodozásokra elfecsérelni?”. Az irodalom, ha egyáltalán van értéke, az egyéniség önteremtésének eszközeként lehet fontos; ugyanakkor az így megnyilvánuló nagyformátumú személyiség a nemzeti közösség (Adynál: a „fajta”) profetikus szószólója is. Igazi tehetség vállalja az önkifejezés és a közösségi feladatvállalás kockázatát, s a szinte szükségszerű erkölcsi lázadás veszélyeit. Aki elbújik a betűk mögé és elfogadja a fennállót, e felfogás szerint nem lehet zseni.

Arany írói egyénisége és a rá hivatkozó hagyomány többszörösen is provokálhatta Adyt. Olyan költőről van szó, aki szívesebben rejtőzik képzelt alakok és költői „tárgyak” mögé, mint hogy közvetlenül beszéljen önmagáról. *Poeta doctus*, aki nagyon fontosnak tartja a költői mesterség kiművelését, munkájában a pedantériáig lelkiismeretes, kritikáiban pedig – a korfelfogással összhangban – óva int a szertelenségtől, az egyéniség (vagy inkább: a vélt egyéniség) túlzott előtérbe állításától. Míg Ady modern költőként a romantika hagyományához hajolt vissza, Arany éppen elszakadt a romantika ihlet- és egyéniségkultuszától, s a népiesség és a klasszicista iskolázottság alapjaira olyan új tárgyas költészetet épített, amely a mai olvasó számára helyenként „modernebbül” hat (ha ugyan elfogadjuk értékszemponként az újszerűség követelményét), mint Ady én-mitológiája. Ugyanakkor a maga rejtett módján ez a költészet is mélyen személyes, és nem idegen tőle a nemzeti és társadalmi elkötelezettség sem – ám a személyesség és a feladatvállalás egészen másként érvényesül itt, mint Ady önfeltáró és forradalmas lírájában-publicisztikájában. A rendkívül éles alkati különbségen túl azonban a két életmű meglepően sok, főként világlátásbeli hasonlóságot is mutat, amit a két költő közös keleti-kálvinista háttérével szoktak magyarázni, alighanem helyesen. Nem lehetetlen, hogy e hasonlóságok Adyt legalább annyira ingerelték, mint a különbségek, bár támadó bírálatát az alkati ellentétek logikája szerint fogalmazta meg.

Az egyik legfontosabb kérdés a cikkben éppen az: az alkat, vagy ahogyan a szerző fogalmaz: a „kedély”. A költő a századelő felfogásában, s Ady számára különösképpen, mindenekelőtt: érdekes személyiség. Korunk irodalomértelmezése természetlen pszichologizálásnak ítéli az ilyen megközelítést, pedig alighanem kikerülhetetlen, hiszen akár egyes műveket olvasunk valakitől, akár teljes életművekről igyekszünk képet alkotni, valamiképpen egy személyiség képe bontakozik ki előttünk, s nem is csak az „alanyi” lírikusok esetében. Mű és személyiség kapcsolata mindig is az irodalom kulcskérdése marad, függetlenül attól, hogy az eleven személyiség milyen művészi közvetítés, önfeltárás vagy tárgyiasítás révén jelenik meg a nyelvi alkotásban.

Ady jellemzése Aranyról azért különösen izgalmas, mert a magyar irodalom egyik legnagyobb ön-mitizálója alkot itt véleményt egy olyan nagy költő-elődről, aki látszólag minden lehetőséget kihasznál, hogy elbújjon a maga teremtette fikció mögé. A maga módján azonban ő is magánmitológiát hoz létre költészetében; gondolkunk csak az olyan versekre, mint *A rab gólya* vagy *Az örök zsidó*. A fő különbség kettőjük között nem az, hogy egyikük vallomások költő, aki megmutatja magát a világnak, „hogy látva lássák”, másikuk pedig olyan szemérmes és óvatos, hogy maga „helyett” mindig valami másról – középkori hősről, metszett szárnyú madárról vagy éppen egy elhagyott lakról – ír, hanem az, hogy eltérő személyiségük milyen különböző, e személyiséghez illő költői eszközök révén mitizálódik verseikben.

Úgy látszik, hogy Ady nem tudta elfogadni az alkati különbséget, amely kettőjük között volt. Arany természetét és verseiben megjelenő önképét nem ismeri el, mint egy *lehetséges* művészkaraktert, hanem eleve alacsonyabb értékűnek ítéli, mint a sajátját. A „túlélő fájvirág” szerinte nem lehet olyan jelentőségű, mint „Isten szörnyetege”. A rejtőzködő lírikus erőtlenebb, mint az, aki nyíltan tárja föl benső drámáját. Fájdalmas, hogy ez a nagy költő milyen bántóan ironizál, néha szellemeskedésbe tévedve gúnyolódik a számára idegen sorson és lelki alkaton, s hogy megjegyzéseiben milyen meghökkenő módon keveredik bizonyos éleslátás a már-már kicsinyes rosszindulattal. A cikk néhány sarkalatos megállapítását érdemes közelebbről szemügyre venni.

„Távolvalának tőle a dolgok, főképpen a saját buzduló ereje, s ezért ment mindig nagyon távoli dolgokhoz. (...) Arany János minden karácsonykor elárulja, hogy ő is ember, szenvedő, tehát, no: érező – két vers-sornyt. Igaz, hogy ezek a lírizáló, valló, gyér sorok melegek, muzsikások, s perfekt rímeik alázengenek egy aggszüzes élet-tragédia alá.” Kettős kritikát fogalmaz meg itt Ady. Egyrészt azt állítja, hogy Arany általában nem arról ír, ami igazán foglalkoztatja, s ami az „életes” költészeteszmény szerint az egyetlen igazi költői tárgy: saját magáról. Másrészt sejteti, hogy ez a szemérem érthető is, mert ez a belső dráma (amit Arany annyira rejteget) nem is igazán jelentős, hiszen – „aggszüzes élet-tragédia”. Ennek szükségszerű következménye, hogy az így megszülető líra sápatag és erőtlenséggel; legfeljebb bágyadt melegsége és „perfekt” formája lehet...

Ady Arany személyiségének és egész költészetének egyik legfontosabb és legfájdalmasabb pontjára tapint rá itt – nem éppen kíméletesen. Ez: az *energia*, a teremtő- és tetterő vélt vagy valóságos hiányának élménye. Arany lírájának egyik visszatérő alapmotívuma ez, s epikus hőseinek sorsát is meghatározza: ettől szenved a korán öregedő Buda, de meglepő módon a kirobbanó erejű Toldi élet-tragédiájában is szerepet játszik: gondoljunk végzetes tétovázására a szerelemben. Az erőtlenség melankóliája persze önmagában is lehet meghatározó lírai élmény, ihletője lehet értékes költészetnek, amint azt például Tóth Árpádnál láthatjuk. Aranynál azonban mintha a hatalmas alkotó erő *együtt* lenne jelen a megtörtséggel. Talán ez a szokatlan kettősség ingerli kritikussait, köztük Adyt is arra, hogy vádlón számon kérjék azt, ami állítólag nem valósult meg az életműben. Pedig önmaga legszigorúbb kriti-

kusa maga Arany volt, olyan módon, hogy különös „fogyatékoságát” elsőrendű költői tárgyá, remekművek ihletőjévé tette. A meg nem valósult művészi lehetőségeért a megtört erő drámájának költészetével kárpótolta olvasóit.

Ady szemében ez nem zseniális művészet, csupán egy tétovázó „majdnem-géniusz” költői pótcselekvése. Itt érhető tetten leginkább a már említett alkati idegenkedés:

„Akarom, mert ez bús merészség,
Akarom, mert világ csodája;
Valaki az Értől indul el
S befut a szent, nagy Óceánba.”
– olvassuk Adynál.

„Vágytam a függetlenségre
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbítsa sorsomat:
Mint a vadnak, mely hálót
El ugyan nem tépheti,
De magát, míg hánykolódik
Jobban behömpölygeti.”

– mondja Arany. De ki merné eldönteni, hogy melyik költői vallomás mélyebb és értékesebb?!

Ady kritikájának másik támadási pontja Arany műfajválasztása. Egyrészt azt állítja, hogy a szemérmes lírikus csak bátortalansága miatt és külső kényszer hatására választotta az elbeszélő műfajok kerülőútját. („Igen, lírikus, mert minden más – t. i. Arany életművében – csak a lírának elfajzása, s Arany János boldogabb ember lett volna, ha ... önmaga által s önmaga belső eposzaival nyilatkozhatik.”) Másrészt szerinte a *Buda halála* a nagy balladaköltőként számon tartott Aranynek „talán egyetlen hatalmas balladája”. Ezzel a megállapítással valójában kétségbe vonja a közmegegyezést Arany balladaköltészetének zsenialitásáról, ugyanakkor a hun-költemény tisztázatlan, sikertelen műfaji kísérletnek minősül.

Arany költészetének elsődleges lírai jellegéről később szaktudományos érveléssel is beszélnek. Az 1970-es évektől az Arannyal foglalkozó irodalomtörténészek egyik csoportja Németh G. Béla nyomán szinte dogmaként állítja, hogy Arany költészetében a líra a legkiemelkedőbb értékű. (Ez az értékelés a tankönyvek egy részében is helyet kapott. Nincs itt mód ennek a véleménynek az érvelő vitatására, annyit azonban érdemes megjegyezni, hogy éppen olyan egyoldalúnak ítélhető, mint az a múlt századi vélekedés, amely csak az epikus Aranyt értékelte.) Nem meglepő, hogy Ady véleménye így utólag pozitív minősítést kap. Szegedy-Maszák Mihály az Arany utóéletéről szóló 1981-es tanulmányában például üdvözli éleslátását, mert „lírikusként becsülte nagyra Aranyt”. Csakhogy – láttuk – Ady nem méltatta a lírikus Aranyt, hanem egyrészt kijátszotta az epikussal szemben, másrészt azt sugallja, hogy ez a líra sem teljes értékű, hiszen nagyobb részt amúgy is más műfajokban rejtőzködik.

Ami a *Buda halála*, s ennek kapcsán Arany epikus művészetének értékelését illeti, kiderül, hogy Ady műfaji szempontból elhibázottnak ítéli. Ez azért különösen súlyos állítás, mert ugyanakkor költője *legnagyobb* művének nevezi a hun-regét. Ezt a szerinte csak részleteiben becsülhető, felemás költeményt szembe állítja a „felpukkasztott” – tehát túlértékeltnek ítél – *Toldi-trilógiá*-val, valamint az *összes*

balladával, amelyek az „egyetlen igazi” árnyékában jelentőségüket veszítik. Ha föl-tételezzük, hogy a meghökkentés szándékán és a hatásos fogalmazás kényszerén túl van valamilyen jelentése a *Buda halála* „balladává” minősítésének, akkor arra gondolhatunk, hogy Ady talán „tragikus nemzeti sorsköltemény” értelmében használja e műfajnevet. Am azonnal leszögezi, hogy Aranynak *nem sikerült* ilyen művet alkotnia. „Magyarázni szeretne volna, hogy az ember, aki *eo ipso* mártír, miért különösebben az, ha magyar? Mert ez neki se sikerülhetett, ezért ne vetődjék semmi az ő kialudt szemére, de írt ellenben egy szép, nagy verset.”

Gondolatilag és művészileg egyaránt kudarcnak ítéli Ady Arany vállalkozását. Gondolatilag: mert szerinte nem sikerült az alapproblémát megragadnia. Úgy véli, hogy a hun költemény elsősorban a testvérviszály tragédiájáról szól (ami nem biztos, hogy helytálló vélekedés), s megállapítja: „... az sem igaz, hogy a testvér-harc ölte meg a magyart, mert... azok a legfejlettebb, legboldogabb népek, ahol a testvér-harc a legnagyobb volt.” (?) Ami a művészi eszközöket illeti: zavaros, átgondolatlan szimbólumhasználatot vet Arany szemére, a kompozíciót „elnyújtottságért” hibáztatja, (s kijelenti: szerencse, hogy a tervezett trilógia további részei nem készültek el), különösen gyöngének ítéli a jellembrázolást és a konfliktusrajzot, díszletszerűnek és anakronisztikusnak véli a környezetábrázolást. („... Buda és Etele asszonyainak küzdelme igazán nem jelesebb egy Herczeg-regény asszonyaién.” [...] „... a lakomán úgy ülnek a hunok, kis asztalkáknál, mint a Café de Paris-ban, négyenként.”)

Mi marad mindezek után Aranyból és a *Buda halála*-ból? Jószerével csak a nyelvet dicséri Ady, de ez a dicséret is ellentmondásos, főntartásokkal visszafogott elismerés. Önmagában az a tény, hogy Arany mindenekelőtt nyelvművészeknek minősül, Ady részéről voltaképpen elmarasztalás. Ugyanakkor meg lehet figyelni, ahogyan egy-egy ravasz fordulattal a látszólag hódoló elismerést is a visszájára fordítja. Így: „De hatalmas, magyar nyelv, *egyik fajtája* a sok hatalmú és magyarságú magyar nyelvnek...” (Az én kiemelésem, R. I.) Mélyen igaz és pontos megállapítás, de a mögöttes jelentése itt az, hogy a sokak által költőfejedelemként tisztelt Arany is csak „egy a sok közül”, akinek helye és súlya a magyar irodalom értékrendjében vitatható. Ennél sokkal súlyosabb és elfogultabb ítélete Adynak, hogy egy-egy zseniális nyelvi „rátalálás” dicséretét ellenpontozva „stilisztikai iskolai dolgozatos” stílust tulajdonít Aranynak, egyenesen azt állítva, hogy igazi nyelvi teljesítményre csak akkor volt képes, ha nagy ritkán kihagyott a nyelvi-stiláris tudatossága. („Nem akkor volt ő a magyar nyelv ura, amikor hitte, e nagy költeményben sem...”) — S itt ellenállhatatlanul kikíváncozik egy kérdés: a negatív nyelvi példaként megemlített *Toldi szerelmé*-ben vajon a nagy rátalálások vagy az iskolás stílusgyakorlatok körébe tartoznak-e az ilyen – „aggszüzes!” – sorok:

„Az az egy pillantás, amaz első édes
Marcangló, iszonyú, de gyönyörűséges,
Repeső, örvendő, bánatos és bánó,
Felelő és kérdő, viszont szemrehányó...”

Bizonyos, hogy az elfogult vagy igaztalan bírálatok is szolgálhatják egy írónak vagy bizonyos műveinek a mélyebb megértését. Erre számos példát találhatunk. Kölcsey hírhedten szigorú Berzsenyi-kritikájában, amelyet a költő gonosz gáncsoskodásnak érzett, ma már észrevesszük a kiváló meglátásokat. T. S. Eliot olyan eszében próbálta bebizonyítani a *Hamlet*-ről, hogy elhibázott dráma, amely ugyanakkor a mű egyik legmélyebb elemzése. Miért fáj akkor a mai olvasónak Ady elfogultsága, amire bőven találhatnánk mentséget, mindenekelőtt azt, amire maga is

hivatkozott, hogy t. i. föl kellett lépni a modern irodalommal szemben kijátszott kincstári Arany-kultusz ellen? Erre a kérdésre csak szubjektív választ tudok adni.

Számomra leginkább a nagyvonalúság hiányzik ebből az értékelésből. Szomorúnak találok, hogy Ady minden bizonnyal – talán öntudatlanul – vetélytársat látott a rég halott költőben, s ezért nem csupán bírálta vagy megérteni próbálta, hanem (anélkül, hogy nyíltan vállalta volna) – kisebbiteni és hitelteleníteni. Bizonyos vagyok benne, s egy-egy félmondat el is árulja a cikkben (persze nem az ironikus áldicséretnek), hogy Ady tisztában volt Arany formátumával. Mégis megpróbálta kétségbe vonni ezt a formátumot, méghozzá a részleges és kétes elismerés tisztátalan módszerével. Ennek talán legelkedvetlenebb példája a már idézett fordulat: „elsőrendű másodrendű kedély”. Ez a „rátalálás”, újságírói gonoszságával, a „Költőcske Mihály”-féle ízetlenségek rokona. De ami a napi-politikai-irodalmi küzdelmekben talán elfogadható, (bár ez sem biztos), egy Aranyról szóló esszében – mondjuk ki: otrombán hat. Nem az elismerő ítéletet, hanem a méltó, nyílt sisakos küzdelmet várná el a magyar irodalom elkötelezett olvasója. Erre Adyt nem is Arany, hanem a saját költői nagysága kötelezte volna...

Észt versek

Uku Masing

Raikkulaban született, 1909. augusztus 11-én, és 1985. április 25-én halt meg, Tartuban. Észt író, hittudós és filológus, a teológia doktora (1948). 1930-ban szerzett magisztrátusi fokozatot a Tartui Egyetem Hittudományi Karán. Tanulmányait kiegészítette 1930-1933 között a berlini és tübingeni egyetemen. 1933-1940-ig a Tartui Egyetem, 1949-1963-ig az Észt Lutheránus Evangélikus Egyháztudományi Intézet tanára. Kiadott kutatásai elsősorban a sémi filológia (az Ótestamentum) és a finnugor népi hiedelemvilág, népköltészet és nyelv témáját érintik. Fordított keleti és antik irodalmat, valamint a Bibliát. Formai szempontból tiszta, ám bonyolult ábrázolásmódú gondolati líra jellemzi, amelyben az intellektualitás egyesül látomászerű érzékenységgel. Verses kötetei közül néhány: Dzsungeldalok (Stockholm, 1965), Kőd a Toonela folyón (Róma, 1974), A határok felé (Toronto, 1983), a cse-resznye fa árnyékában (Scarborough, 1985).

UKU MASING

AZ EMBERFIA FEHÉR HAJÓN

ÉS TÖRTÉNT HÉT NAP ELMÚLTÁVAL, HOGY ÉJJEL
 ÁLMOT LÁTTAM, ÉS ÍM A TENGER FELŐL SZÉL TÁMADT,
 HULLÁMOK ÖZÖNÖLTEK MINDENFELŐL NAGY KAVARGÁSSAL
 EGYMÁSNAK RONTVA. ÉS ÍME LÁTÁM, HOGY A SZÉL
 A TENGER MÉHÉBŐL MAGASBA EMEL VALAKIT,
 VALAKI EMBER FORMÁJÚT, ÉS ÍM LÁTÁM, HOGY EZ
 AZ EMBER SZÁLL AZ ÉG FELHŐIBEN, ÉS AMERRE
 ORCÁJÁT FORDÍTJA, MINDENEK RESZKETNEK.

H. Laborc Júlia

UKU MASING

SÖTÉTEDIK A SZÉL

Sötétedik a szél és egyre sötétebb az út,
amely kanyarogva fut mögöttem,
de nem bánja szívem, nem nyugtalanít,
hogy valami elmarad, elvesz belőlem.
Egyedül is megy el, aki egyedül jött,
nem viszi magamagát,
mert botladozó léptei fölött
már szemébe villan a tündöklő csillagvilág.

Sötétedik a szél és egyre sötétebb az út,
de a szívben a béke éneke zeng,
csak egy lépés még, és a szívben a vágy szétfut,
és a vér lüktetésén is túláradva remeg.

H. Laborc Júlia

A HATÁROK FELÉ IGYEKEZVE

Egy kis békesség még előttünk van, s egyetlen remény
nevetése száll az alkony hegyei közt vigasztalón:
az emberi gondolat korlátainak ostobasága
és önnön balgaságom
rég elmerült hajó deszkaszála,
melyen szigetre vethet engem a szélvész!

Megérteni, azaz ismerni valami rendeltetését, nem az okát –
tudni csak az tudhatja valami rendeltetését, aki alkotta:
a csillagok Teremtője.

Kérdéseink mind életünk ürességéből sorjáznak,
gondolataink bogáncsként tapadnak belénk,
innen vannak tévedéseink, melyektől nem szabadulhatunk.
Tudunk valamit, megértünk valamit, okokat és célokat találunk,
s ily módon embernek tudjuk magunkat,
van életünk, van halálunk,
de mik vagyunk mi magunk?
Mért vagyunk olyan gyarló fél-emberek,
hogy mindenkitől csak azt akarjuk, amit önmagunktól?

H. Laborc Júlia

Doris Kareva

Tallinnban született, 1958. november 28-án. Észt író. 1983-ban fejezte be tanulmányait a Tartui Egyetem angol filológus szakán. Lapszerkesztőként dolgozott, majd a 90-es évek közepén az UNESCO Észt Nemzeti Bizottságának főtitkára. Az egyik legtöbbet fordított költő. Érzelmi és gondolati lírája árnyalatokban és utalásokban gazdag, látszólagos töredékessége nagy belső feszültséget takar. Fontosabb kötetei: Nappali képek (1978), Éjszakai képek (1980), Érintés (1983), A szerelem kora (1991), A világ helyett (1992).

DORIS KAREVA

NEM, NINCS...

Nem, nincs egy másik, jobb világ számunkra.
Mint ahogy semmit, amit megtettünk,
nem lehet többé megmásítani.

A szél és az égbolt ma más,
mint tegnap.
Nem, nincs egyetlen támaszunk sem
törékeny határainkon kívül.

Csak a fény.

H. Laborc Júlia

MINDEN FÁJDALMAK KÖZÜL...

A fájdalmak közül, melyek életünket
vasmarkukban tartják,
előbb vagy utóbb
kiválasztunk egyet,
megadjuk magunkat neki,
hogy karmát belénk vájva
lelkünket
formálja,
s aztán ez a kín lesz
sorsunk és végzetünk,
legmélyebb, legbelső
lényegünk és formánk.

H. Laborc Júlia

Marie Under

Tallinnban született, 1883. március 27-én, Stockholmban halt meg 1980. szeptember 25-én. Észtköltő. Tallinnban végezte tanulmányait, majd újságíróként tevékenykedett és szabad foglalkozású íróként bekapcsolódott az észtköltői életbe. 1944-ben férjével Svédországba emigrált, ahol haláláig élt. 1917-es, Szonettek című verseskötetével az észtköltés központi alakjává vált. Verseiben a természet szeretete, a szerelem meleg hangjai, a kitörő életöröm szólal meg változatos formákban, gazdag képekben, szaggatott ritmusban. Világképe kiszélesedik, népköltészeti és bibliai témák felé is fordul. Később a megnyugvás iránti vágy, a filozofikusság, meditatív érzelmek színezik a heves érzelmek kifejeződését. Mély humanizmus, az élet szeretete jellemzi műveit, és igen magas színvonalra emelte az észtköltés műfaját is. Tevékenysége műfordítói munkáival is nagyon jelentős. A modern, sőt talán az észtköltésnek ő az egyik, vagy talán a legkiemelkedőbb képviselője. Főbb kötetei: Szonettek (1917), Hang az árnyékból (1927), A szívet nyomó kő (1935), Aggódó ajakkal (1942), Világvégi országokban (1963.)

Hazájában először 1958-ban adták ki műveiből válogatást. Európa számos országában ma is ő a legismertebb és legtöbbet fordított észtköltő.

MARIE UNDER

A PACSIRTA

A levél üvegként ragyog áttetszőn.
A napsugár játszik a homokkal,
fény-almák foltjai a földön.

A pacsirta harmatos szárnyával
a mindenség zengő csillaga,
s áldott, boldog dala
összeköti az eget a világgal.

H. Laborc Júlia

A VÁGYAK HAJNALA

Szürke hamuporrá égett
a nappal kíméletlen perzselésében
a vágyak rózsabimbó-hajnala.

Oh, azok a hosszú, kopár utak!
Az égből lehullt egy madárka.
Hallgass, ne szólj, ajkak bánata.

H. Laborc Júlia

MARIE UNDER

MEGÁLLOK

Kanyargós utakon jártam életemben
ezen a gyönyörű helyen,
most megállok, és csak nézelődöm.
Nézelődöm ... magamat látóvá teszem.
Néhány félbemaradt mondat
agyamból most szívembe talál utat,
s érdeklődik ott.

H. Laborc Júlia

HALIKARNAS BALIKÇISI

A menny hajója

Halikarnas Balıkcısı (ejtsd: Halikarnasz Balıkcıszi) eredeti nevén Cevat Sakir Kabaagacli (Isztambul 1886 – Izmir 1973) az újtörök próza jelentős mestere. 1924-ben három év várfogságra ítélték egy rövid írása miatt, amely egy katonaszökevény kivégzéséről szólt. A büntetést Bodrumban kellett letöltenie. (Bodrum ókori neve Halükarnassosz: itt született Hérodotosz és itt állt az ókor egyik világcsodája, a Mauszóleion. Jelenleg egy nagyszabású középkori emlék uralja a városkát: a johannita lovagok egykori vára. Ebben raboskodott az író.) A sanyarú viszonyok ellenére annyira megszerette a vidéket – a Rodosszal szembeni gyönyörű partszakaszt –, hogy nem tért vissza Isztambulba. Két évtizeden át a bodrumi kisemberek életét élte. 1947-ben Izmirbe költözött, ott is halt meg.

Művei – főként novellák – az Égei-tenger és a keleti Földközi-tenger világában játszódnak. Nagy szeretettel írta meg a tájat, a népet, a hiedelmeket, az ősi legendákat. Török irodalomtörténészek kiemelik költői szépségű mondatait, amelyek nagy erővel jelenítik meg a tenger világát.

A menny hajójáról írt elbeszélése – irodalmi értékén és emberi tartalmán túl – néprajzi-vallástörténeti szempontból is tanulságos: a burjánzó túlvilág-elképzelések szép példája. Ezért is választottuk ki folyóiratunk számára.

***

A gangava¹ – szivacsgyűjtő hajó – a Bozburun felé kanyarodott.

Az égboltozat merő csillagfény volt. A legénység csoportba gyűlt a fedélzeten.

Közöttük volt Bolond Memis, aki néhány évvel ezelőtt vesztette el az esztét. Anatólia egyik partmenti falujában lakott. Amikor egy távoli útjáról visszatért, még láthatta feleségének és négy gyermekének agyonzúzott holttestét – földrengés végzett velük a megelőző éjszakán. A férfi megzavarodott. Két héttel ezelőtt a szivacsgyűjtők ismét a tengerre indultak. A szegény bolond könyörögni kezdett: vigyetek el engem is! Végül megszánták: no, csak gyere! Memis most éppen a menny hajójáról mesélt az összegyűlt matrózoknak.

– A meghalt hajósok nem kerülnek ugyan a pokolba, de a mennybe sem kerülnek, mert a mennyben nincsen tenger, csak szárazföld. Tubafa ugyan van, de annak a deszkájából csinálj bármilyen csónakot: a sodró tenger nélkül mit érsz vele?

– Igen sokan vannak, akik navigálás közben az árbocról a fedélzetre zuhannak, vagy belefulladnak a tengerbe. A Jóisten külön hajót csináltatott nekik: ez a menny hajója. Hiszen a tenger nélküli mennyországgal mit kezdjen egy tengerész? Őneki az pokol lenne.

– Mikor a hajósok meghalnak, a sebük egyszeriben eltűnik. Akinek a feje, vagy a lába szétzúzódott, a menny hajójában újra sértetlen lesz. Aztán mindegyik úgy megfiatalodik, mintha csak a huszadik évében járna. Van közöttük Geliboluból, Izmirből származó régi hajós, de leginkább algíri kalózok fordulnak elő. Fiatallag legé-

nyek: frissen serken a bajszuk, a foguk pedig fehéren ragyog mosolygás közben. Mikor a kötélzetre másznak, nincs náluk gyorsabb, nincs náluk ügyesebb – mert hiszen súlyuk sincsen. Nemhogy hetven-nyolcvan okkát², de még egy dirhemnyit³ sem nyomnak. A fedélzetről jószerivel egy ugrással a vitorlák közé pattannak, árbocról árbocra lendülnek.

– A menny hajója nem valami kicsiny hajó. A tatjától az orráig, vagyis teljes hosszában egy hónapot kell szánni rá. Az árbocai annyira magasak, hogy éjjelenként a Tejutat sűrölik. Azt is mondják, hogy az ottani hajósok szíve tele van örömmel, boldogsággal. Úgy elárasztja őket az öröm, hogy egyfolytában énekelnek a végtelen vízről, a hajóséletről. Hiszen néha, éjszakának idején, amikor egyedül várjuk a váltást, magunk is édes susogást hallunk a tenger felől. Nem más ez, mint a megholt hajósok távolból ideszűrődő éneke. Annak a hajónak az árboccsúcsára – mi, halandók – ha egyszer fölmásznánk, bizony, megfihéredne a szakállunk, mire visszaérenénk onnan. Olyan magas az árboc. Sokszor láttátok, hogy amikor egyik irányban esik az eső, a másik irányban süt a nap, hétszínű ív, szivárvány van az égen. Szerintem ez a jelzőszó, amint az árbocról lenyúlik.

– A menny hajóján is vannak ugyan műszaki tiszték, de nem füttyögnek minden szíre-szóra. A parancsnok a százszorszent Noé, helyettese a százszorszent Jónás, de a többi próféta is sokszor itt vendégeskedik. A hajótest marmarisi tömjénfából van. Szöge, vasa mind aranyból, ezüstből. Aztán van egy forgótalpas ágyújuk. Amikor el-sütik, még a sátán is ordítva menekül – pedig a pokolban már a világ kezdete óta megszokta a tüzet.

– Az angyalok menyasszonyi ruhában érkeznek, leülnek a tengerészek ágyára. A barnák, az éjsötét szeműek akár a mentesei leányok; a szürkésszeműek, a szókék Rumélia szüzeit formázzák.

– Az étel ott nem ám száraz kétszersült; mindennap csirkehús, sült pulyka, töltött bárány – amihez aztán akhátszínű, rubinszínű vörösbort, napfényes, aranycsillogású fehérbort kínálnak nekik. A hajósok iszogatnak és kedvükre szunyókálnak a vitorla árnyékában. Jószerivel csak azért kelnek föl, hogy a pipájukat megtömjék. Néha elfogja őket az aggodalom: mi lehet a családjukkal? Ilyenkor rögtön pipára gyűtanak. Mindjárt a főárbc tövében van egy óriási hordó, tele dohánnyal. Bár-mennyit vegyenek belőle, a hordó újra megtelik. A dohánnyüst pedig világoskék. Vannak olyan esték, amikor könnyű, finom pára látszik az ég alján: kék? rózsaszín? magunk sem tudjuk. Nem más ez, mint a hősök ajkáról felszálló füst: jelzés a családnak, hogy aggódnak érte, hogy látni kívánják.

Teljesen biztos vagyok abban, amit elmondtam. Hiszen ti is emlékezhettek az öreg Hamzára; négy éve annak, hogy ott veszett Mondrosnál. Együtt verekedtünk: a Mesudiye hátsó ágyútornyában voltunk. Hamza mellébe három arasz hosszúságú hegyes vas vágódott: egy ellenséges lövedék a torony belsejében robbant. Hamza csak összecsukszott. Miközben a vérében vergődött, odaugrottam hozzá. Főléhajoltam, néztem, hogy tudok-e még rajta segíteni. Hirtelen azt látom, hogy a szeme hatalmasra nyílik; de nem énám nézett. Mintha valahova nagyon túlra, a messzinél is messzebbre nézett volna. Valahova a tengerre. Aztán jelt adott. Közel hajoltam, fületem a szájához tartottam. Hiszen le kellett győzni a fülsiketítő ágyú-dörgést. Akkor azt mondta nekem: Isten kezében vagyunk, Memis. Egyszer majd a menny hajóján találkozunk.

– Az Isten szerelmére, csak nem gondoljátok, hogy az öreg Hamza hazudott? Hiszen amikor utolsót lélegzett, saját szemével látta a hajót. Ki tudja, talán azt is látta, hogy az égi hajóból mentőcsónak jön érte. Akkor én is majdnem leszaladtam a fedélközbe, hogy odahozzam szegénynek a ládáját. Aztán meggondoltam magam: mit csináljon Hamza a menny hajóján ezekkel a rongyokkal? Az öreg tengerészt odafönn úgyis vadonatúj egyenruhába öltöztetik.

– Látjátok, testvérek, csöppet se vagyok én bolond! Éppen akkor, amikor Hamza kiadta a lelkét, háromszor is hallottam az égi bajtársak kiáltását: Isten az Úr!

– De azt is tudom, hogy a gyermekeim is a menny hajóján vannak. Az ottaniak pedig úgy vigyáznak a kölykökre, akár a sajátjukra. Isteni kegyelem, hogy a halott gyerek, a halott asszony éppen őhozzájuk kerül. Hiszen mit csinálna szegény a szárazföldön? Aki tengerparton nevelődött, mindig bolondul a vízért, a csónakért. Igen szeretném már látni a gyerekeket. Azon az elátkozott napon, amikor a faluból eljöttem, azt mondta a kis Emine: apám, siess haza! – a hangja most is a fülemben van. Siettem; de már azért siettem, hogy a holttestüket lássam.

– Hát így alakult a sorsom. Higgyétek el, hogy szívesen megszabadulnék már ebből a testből: annyira látni akarom a gyerekeket a menny hajóján.

Szemei megnedvedtek a vágytól.

Az egész Földközi-tenger ragyogott. A vakítóan ezüst holdfényben a két hajóféklya vérvörösnek tűnt. Egy matróz nótára gyújtott. A refrént mind együtt mondták a legények. Hangjuk elvegyült a tenger zúgásába.

Mányoki János fordítása

Jegyzetek

¹ gangava: tájnyelvi alak; az eredeti szövegben is párhuzamosan szerepel a köznyelvi formával

² okka: körülbelül 1,3 kg (régi súlymérték)

³ dirhem: körülbelül 3-4 g (régi súlymérték)

FIGYELŐ

Bach-verseny az evangélikus középiskolákban

2000-ben Bach születésének 315., halálának 250. évfordulóját ünnepeljük. Ez adta az ötletet ahhoz, hogy Bach műveltségi versenyt szervezzünk a magyarországi evangélikus középiskolák között.

A versenyben 14-18 éves fiatalok részvételére számítottunk. Persze az ennél fiatalabbak is jelentkezhettek, de ők is ugyanolyan feltételekkel vettek részt a versenyen. A csapatok létszáma 4 fő volt. A két forduló közül az első (írásbeli) számított elődöntőnek, a második (szóbeli) pedig döntőnek. Nevezni az első forduló feladatainak beküldésével lehetett.

Az anyag kiválasztását, a kérdések összeállítását a zsűri végezte. A zsűri tagjai: Batta András zenetörténész, Zászkaliczky Tamás orgonaművész, Kamp Salamon karnagy és Farkas Zoltán zenetörténész. A verseny szervezője a Budapesti Evangélikus Gimnázium volt.

Mi volt a célunk?

Legitkosabb vágyaink szerint ez a verseny méltó utódja lett volna a régi rádiós műveltségi versenyeknek (Országos Zenei Műveltségi Verseny). Ezek a versenyek annak idején a gimnazista ifjúságot évente egy-egy Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny-szintű feladat elé állították, amelyben eleinte három, később négy fős csapatok, majd az ezekből kiválasztott egyéni versenyzők szerepelhettek. Az akkori versenyek értékét jól mutatja, hogy nem egy diák, egyéni győztes kapott meghívást a Zeneművészeti Főiskola Zenetudományi Tanszakára. Bár akkor más világ volt – a televízió helyett a rádió dominált – az egész ország izgult a gimnazistákért.

Azt gondoltuk, hogy bár az evangélikus egyháznak csak 10 gimnáziuma van, ezek az ország majd minden területét képviselik, azért az érdeklődés hasonló lesz. Bízunk abban is, hogy minden iskolában akad négy-öt olyan diák, aki a többiektől esetleg eltérően

a klasszikus zene iránt mélyen elkötelezett. Mindannyian ismerjük ennek a korosztálynak azt a tulajdonságát, hogy azokra a dolgokra, amelyeket megkedvel, hihetetlen energiákat tud felszabadítani.

Azok a diákok, akik egy ilyen versenyt végigtanulnak, feltétlenül megérik az iskola és a társadalom „tananyaga” közti furcsa eltérést. A mai iskola ugyanis – sajnos – erősebben készít fel az egyes szakmák tudásanyagára, mint a kulturált élet és a *hitélet* teljességére.

Ugy hiszem, azt manapság nem kell magyaráznunk senkinek, hogy a zene (a zenei kultúra) mennyivel fontosabb annál, mint ahogy azt az óraszámokban képviselt jelentősége mutatja. (A NAT újabbban 3. gimnáziumban már nem javasolja, s addig is – 6 éves kortól kezdve – mindössze heti egy órában!)

Különösen fontosnak tartottuk evangélikus ifjúságunknak meghirdetni ezt a versenyt.

Azt is meg kell említenünk, hogy a verseny – célkitűzései alapján is bevallottan – nem a köznevelés *tárgykörébe* tartozott. Az általános iskolai és a gimnáziumi énekkortás alapfoglalkozás hovatovább amúgy is a „tanuljunk könnyen, gyorsan...” stílusát követi, amelyben a zenetanuló, otthon magukba magas zenei kultúrát szívó diákjaink gyakran fulladoznak. Ez már az a generáció, amelytől az egyházi iskolában leérettségizve nemcsak azt várjuk el, hogy vegyen részt egyháza (kulturális) életében, hanem esetleg azt is, hogy *mutasson fel, termeljen ki magából* olyan fiatal felnőtt gárdát, akik lelkészként, felügyelőként, presbiterként, egyházunk, gyülekezeteink vezetői lehetnek szellemiségükben.

A versenyt 1999. október 13-án hirdettük meg. Ekkorra adta meg a zsűri a kötelező irodalmat: olvasmányokat, zenehallgatási anyagot (8 kantáta, 3 oratórium, orgona- és zongoraművek, kamarazene és versenyművek: több, mint 250 tétel, egyfolytában hall-

gatva majdnem 24 órányi zene, s a hozzá kapcsolódó elméleti ismeretek. Ilyen mennyiségű Bach-zene és -irodalom alapos ismerete bármely zenészünknek is csak dicséretére válnék.) Akkor még úgy tudtuk, hogy a zsűri az első fordulóban zenefelismerési feladatokat is fog adni, és a kérdéseket kezeltán küldi el. A dolog egyszerűsödött azzal, hogy csak írásbeli kérdéseket kaptunk, s ezeket – némi késéssel – január 9-én minden evangélikus gimnáziumba postázhattuk.

A megadott témák – melyek közül egyet kellett kidolgozni – a következők voltak:

1. Szöveg és zene kapcsolata a megadott kantátákban (egy vagy több mű ismertetése);
2. Bach és a korálok (példák: korálfeldolgozásra, – vokális és hangszeres zenében egyaránt – a megadott anyagból);
3. A Clavier Übung III. kötetének bemutatása, jellemzése;
4. A szvit-forma Bach szülő és zenekari hangszeres zenéjében (ciklus, táncok, nemzeti karakterek stb.).

A kidolgozásra négy hét állt rendelkezésre. A nagy várakozások ellenére mindössze öt dolgozat érkezett. A zsűri – látván, hogy az első forduló elbírálásakor nem az a feladata, hogy kiválassza a döntőbe jutó csapatokat, hiszen ilyen alacsony létszám mellett ez nem lett volna szerencsés – úgy döntött, hogy a döntőben a kérdésekkel – a mezőny „széthúzását” fogja megcélozni. A beérkezett dolgozatokat a döntő alkalmával külön értékelték és jutalmazták. Ennek során nem a győztes kaptak a legjobb értékelést. Két dolgozatot díjaztak: az egyikben a zenei elemzés minőségét értékelték, a másikkal kapcsolatban azt emelték ki, hogy Bachot mint hitvallót mutatta meg.

A döntőre március 11-én, szombaton került sor a Fasori Gimnázium dísztermében. Ez az esemény a Gimnázium újraindításának 10 éves évfordulóját ünneplő eseménysorozat megnyitó alkalmá volt, amelyet dr. Tárnok Dezső igazgató nyitott meg. Szívet melengető volt látni és hallani, ahogy az összegyűlt közönség az „Erős vár...”-at (természetesen Bach feldolgozásában) a kiosztott lapokról első látásra négy szólamban énekelte el. Annak ellenére nem voltunk kevesen, hogy aznap délelőtt sok párhuzamos rendezvény folyt Egyházunkban, amely miatt olyanok is elmaradtak a közönségből, akik szívesen meghallgatták volna a versenyt. A döntő összeállítását, sőt levezetését is a zsűri teljesen magára vállalta. A kétórás

verseny a zsűri elképzeléseinek megfelelően alakult, és a közönségnek is szórakoztató volt. Pedagógiailag is nagyon ügyesen változtatták a zenefelismerési villámkérdéseket a nehezebb, és átfogó tudást felmérő feladatokkal, sőt a végén még egy kis tréfás fejtőre is sor került. Voltak olyan diákok, akik így is kevesellték a kérdéseket, szívesen játszottak volna még tovább. Öröm volt látni, hogy a versenyen milyen jól érezték magukat a diákok és a zsűritagok. Kölcsonösen tudtak egymástól olyat kérdezni, amely fejlődést okozott. Jó volt körünkben tudni a betegségből éppen felépült Trajtler Gábort és az egyik kötelező irodalom szerzőjét, Gáncs Aladárt is. A döntőt az eredményhirdetés után a „Mit Isten tesz, majd jó nekem...” kezdetű korál Bach-feldolgozásának elénklésével zártuk.

Köszönetet mondunk a méltó díjakért a Magyarországi Evangélikus Egyháznak, amelynek segítségével 278 (!) CD-t oszthatunk ki a diákoknak és a Kőnemann kiadónak, amely értékes kottákkal jutalmazta a jól sikerült dolgozatokat, és a zsűrinek, amely a több hónapos munkát a diákokéval vetekedő lelkesedéssel végezte.

Mi lesz jövőre?

Az lenne a legszebb, ha ez a versenytípus meggyökerezne az evangélikus gimnáziumokban, és rendszeresen lehetőséget adna a diákoknak az ilyen stílusú megmérettetésre.

Különösen szerencsésnek tartom ezt a versenytípust azért, mert korai hangszer és szolfézsstanulás nélkül is neki lehet indulni. Nagyon sok gyerekről tudunk, aki vonzódná ugyan a klasszikus zenéléshez, de hiányos zenei taníttatása miatt bátortalan, gátlásos.

Jó lenne az is, ha a versenyeket sorra más-más iskola rendezné meg: egyrészt, hogy ennek terhe ne mindig ugyanazt az iskolát nyomja, másrészt ez segítené az iskolák egymás közti jobb megismerését, az erősebb kapcsolattartást. A verseny 'minőségbiztosítását' összeállítani nem túl nagy feladat így az első verseny után, tehát a szervező gimnázium csapatának a versenyben való „tisztá” szereplését igen nagy mértékben biztosítani lehet, a fennmaradó minimális rést pedig bőven kitölti a „közmondásos” tanári lelkiismeretesség, amelyet minden kollégánkban ott érzek.

Egy ilyen versenysorozat hosszabb távra szóló megtervezése talán megérdemelne egy szakmai munkaközösségi megbeszélést is.

Nováky Andrea

A protestantizmus Közép-Kelet-Európában Konferencia-beszámoló

1999. április 28. – május 2. között Debrecenben rendezték meg az európai protestáns múzeumok éves konferenciáját „*A protestantizmus Közép-Kelet-Európában*” címmel. A rendezvény alcíme: „*A múzeum, mint egy régió kultúrájának és vallásosságának letéteményese.*” A javarészt francia protestánsokat, részben német evangélikusokat és olasz valdenseket tömörítő szervezet minden második évben külföldön tartja éves összejövetelét. A XIV. találkozó mind szervezésében, mind előadásainak színvonalában kiemelte a kiemelkedő jelzöt. A szervezés, a program összeállítása és pontossága nagyon hozzájárult a rendezvény sikeréhez. Elsősorban az összejövetelnek helyet biztosító Debrecen református gyűjteményi igazgatójának, Gáborjáni Szabó Botondnak és Czenthe Miklósnak, a budapesti Evangélikus Országos Levéltár igazgatójának köszönhetően gazdag és részletekbe menően jól megszervezett, nívós program várta a résztvevőket.

Az első nap előadásai a protestantizmus történetét járták körül. Gáborjáni Szabó Botond „*Debrecen városa és a református kollégium*” című exozéjában felvázolta a város szerepét a reformációban és a magyar történelemben. A hatásos francia nyelvű beszámoló után a résztvevők megtekintették a könyvtár, a múzeum és a levéltár gyűjteményeit. Délután Kiss Gy. Csaba budapesti történészprofesszor „*A protestantizmus Kelet-Közép-Európában*” címmel tartott előadást, amelyben a régió sajátos helyzetet elemezve a XVI. századtól napjainkig kiemelte a hasonlóságokat és az eltéréseket Európa nyugati és keleti része között. Nagy hangsúlyt fektetett a reformáció és a nemzeti kultúrák kapcsolatának taglalására, a protestantizmus és a nemzeti identitás összefonódásának kérdésére.

Ezt követően Sipos Gábor, az erdélyi református egyházkerület levéltárosa tartotta meg német nyelvű beszámolóját „*Etnikai és vallási kérdések kapcsolatrendszere a Kárpát-medencében*” címmel. Az érdekes előadás hosszasan elemezte a különböző vallások és a Kárpát-medencei etnikumok kapcsolatát a történelmi változások tükrében. Kiemelte annak a fontosságát, hogy ez a terület mindig is határa és találkozópontra volt a keleti és a nyugati kereszténységnek.

A nap utolsó előadását Fabiny Tibor egyháztörténész professzor, az Evangélikus Országos Múzeum igazgatója tartotta „*A protestánsok szerepe az 1848-as szabadságharcban*”

címmel. Előadásában rámutatott, hogy a protestánsok kiemelkedő szerepet játszottak a szabadságharc idején. Az utóbbi fél évezred során a protestánsok vallásszabadsága mindig erősen kötődött a nemzet szabadságához. Felhívta a résztvevők figyelmét arra, hogy szabadságharcaink bukása mindig együtt járt a protestáns egyházak elnyomásával. Végül beszédét azzal zárta, hogy noha ezek a küzdelmek a XVII. századtól 1956-ig mindig vesztesek voltak, az elvetett mag mégsem volt hiábavaló és a magyar protestantizmus hittel és reménységgel néz a jövő felé.

A debreceni konferencia másik nagy újdonsága volt, hogy a szervezet 14 évi fennállása óta először kerülhetett sor a művészetek és a protestantizmus kapcsolatának tárgyalására. Maga a téma, főleg református körökben, sokáig sokat kerülgetett tabunak számított. A második nap előadásait már csak ezért is nagy érdeklődés kísérte. A képekkel, zenei kísérettel megtartott beszámolók a magyarországi példák segítségével tárgyalták a protestantizmus és a képzőművészetek, a protestantizmus és az építészet valamint a protestantizmus és a zene kapcsolatát és tárták fel annak gazdagságát. Először Harmati Béla László, az Evangélikus Országos Múzeum művészettörténésze tartott előadást „*A protestantizmus és a művészetek*” címmel. Hangsúlyozta, hogy a reformáció nem a művészetek elvetéséről szolt és szolt még ma is, hanem a templombelsőben játszott szerepüknek radikális megváltozásáról. Felhívta a figyelmet arra, hogy ez a kapcsolat országokként és régióként eltérő sajátosságokat mutat, majd rámutatott a magyarországi protestantizmus színességére (magyar, német, szlovák vonások) és a protestáns művészet alakulására a reneszánsz és a barokk alatt. Végül visszatérve a bevezető kérdéshez, kifejtette, hogy ha nem is lehet specifikusan protestáns művészetről beszélni, de a művészetek protestáns megközelítéséről annál is inkább.

Ezt követően Krähling János, a budapesti Műszaki Egyetem docense tartott előadást „*Európai hatások és regionális fejlődés a protestáns templomépítészetben*” címmel. A történelmi gyökerek felvázolása után, érdekes példákkal alátámasztva mutatta be a hazánkban kialakult négy főbb épületípust. A két diavetítő segítségével illusztrált, példák egész sorát felvonultató beszámoló hatásosan érvelt a különböző nyugati hatások jelenléte mellett, nem mellőzve a hazai sajátosságokat sem.

Az utolsó előadást ezen a napon Karasszon Dezső a debreceni Liszt Ferenc Zeneakadémia professzora tartotta „A protestantizmus és a zene” címmel. Mondandóját nagyon hatásosan énekkar segítségével illusztrálta és elemezte a különböző változatokat. Másnap a debreceni KANTUS kórusának minden Debrecenben fellelhető hangfelvétele elfogyott.

A nívós debreceni programot, melyet koncert és városnézés zárt, harmadnap egy nagy kirándulás egészítette ki (Hortobágy, Sáropatak – kollégium, könyvtár és múzeum, Tokaj). Az utolsó napon a Debrecen-Nagyerdő templombeli közös istentiszteletet követően Budapesten került sor az evangélikus könyvtár, levéltár és múzeum megtekintésére, valamint a Ráday Gyűjtemény budapesti központjának meglátogatására.

A konferencia-értesítőben közölt reakciók, újságcikkek és beszámolók alapján egyértelműen nagyon sikeresen zárult ez az összejövetel, mely méltó választ adott a legigényesebb elvárásoknak is. A francia nyelvű értesítő megtekinthető az Evangélikus Könyvtár olvasótermében.

Harmati Béla László

Jegyzet

1. A sorban ez a XIV. konferencia, a kilencedik külföldi rendezvény és az első kelet-európai találkozó.

Mit jelent evangélikus kereszténynek lenni?

Remélem, hogy ez a kérdés a többség számára költői, mégis a 2000. év, a szentév és a millenniumi ünnepek követelik tőlünk a választ. Változó világunk, átmenetinek tartott korszakunk az ezredforduló és a wittenbergi reformáció közel ötszáz éves története – függetlenül attól, hogy akarjuk vagy sem –, középpontba állítja a tudatos, elkötelezett keresztény élet kérdését.

„Mit jelent evangélikusnak, vagy más nével ‘lutheránusnak’ lenni?” – teszi fel a kérdést Eric W. Gritsch „Lutheranizmus” című, Böröcz Enikő fordításában most magyarul is megjelent könyvében úgy, hogy ezt a kérdést egyáltalán tekinti költőinek, mert így folytatja: „A legtöbb lutheránus azonban zavarban van történelmi gyökereit, hitelti állításait és erkölcsi útmutatásait illetően.” (9. o.) Örülhetünk tehát, hogy a Magyarországi Luther Szövetség a „Magyar Luther könyvek” sorozatában hetedik kötetként ezt a művet kiadta. Segítségünkre lehet a jubileumi év során evangélikus keresztény létünk végiggondolásában, hiszen a szerző éppen ehhez szánta „iránytűnek” munkáját, ahogy ez az alcimből is kiderül: „Bevezetés az evangélikusság történetébe és tanításába”. Ha pedig ez az eszmélődés nem nosztalgizághoz vezet bennünket, hanem segít előre tekinteni az új évszázad, az új évezred feladatai felé, ahogy ezt Jézus Krisztus missziói parancsában (Mt 28,18.kk.) szívünkre helyezi és lelkünkre köti, akkor Gritsch professzor már azzal is segítségünkre van, ahogy az evangélikusok küldetését kijelöli a világkereszténység történetében és közösségében: „A lutheranizmus az egyetemes egyházon belüli reformmozgalom volt, amelyet az a szándék vezetett, hogy a figyelmet újból a keresztyén hit lényegére irányítsa. (...) Eb-

ben az értelemben a lutheranizmus az egyszínűség helyett arra az egységre törekszik, amely a kiengesztelődött különbségben valósul meg” (7. o.). Így nemcsak evangélikus keresztény eszmélésünkhöz nyújt segítséget, hanem a korunk divatjához idomul, egyoldalúan kiemelt ökumenizmus helyett harmóniát teremt a világtörténelem útján vándorló kereszténység szükségszerűen jelentkező confessionális és ökumenikus jellege között.

A bevezetésben a szerző röviden említi a „lutheránus” megjelölés kialakulását, ahogy ez a kezdeti hitviták tüzeiben felvillant, először 1519-ben, az akkori katolikus ellenfél szóhasználatában (9. o., v. ö. 137. o.). A későbbiekben igyekszik támpontot nyújtani ahhoz, hogy akkor mégis miért éppen „evangélikus” (137. o.), amikor napjainkban akarják ezt a fogalmat egyszerűen beolvasztani az „evangelical” és „evangéliumi” kifejezésekbe, viszont maga a mű – különösen magyar fordításban – a szinonimaként használt „lutheránus” és „evangélikus” szavak tartalmát fejt ki úgy, hogy azokat mindenki, elsősorban ma élő evangélikusok, a maguk és mások számára értelmezhessek a kor kihívásai, történelmi folyamatai, társadalmi kérdései, kavargó vallási és szellemi áramlatai közepe (9. o.).

A könyv tíz fejezete két nagy egységre tagolódik.

Az első főrész (Örökség, 11-102. o.) az evangélikus egyház történetét mutatja be Luther Márton életétől az LVSZ munkálkodásáig, egészen a világszövetség 1990-ben, Curitibában (Brazília) tartott világggyűléséig. A rövid történelmi áttekintéshez az útmutatást éppen a reformáció gondolata adja: „az egyház ‘mindig megújulásra szorul’ (ecclesia

semper reformanda)" (35. o.). A reformátor életén keresztül elsősorban az állandó megújulás forrását tárja fel abban, hogy újra felfedezte, amit sokáig nem vettek figyelembe: „az ember hit által békül meg Istennel, erkölcsi erőfeszítések helyett. (...) és ennek a hitnek tárgya Jézus Krisztus”. Továbbá az egyház tanítása akkor helyes, ha az „Krisztusra mutat, mint kívülről jövő erőre.” (15. o.) Luther Pál apostoltól vette át, hogy tanítását a megfeszített és feltámadott Jézus Krisztusra összpontosítsa (Hab. 2,4 Rm 1,17. Gal 4,4-6). Ezért nagyon helyesen emeli ki Gritsch professzor, hogy Luther szándéka az egyház megreformálása s nem új felekezet létrehozása. Viszont a reformáció második szakasza éppen azt mutatja meg, hogy a 16. században az egyház megújulása helyett új egyháztest formálódott, amelynek hitvallásait az 1580-ban összeállított Konkordia Könyv tartalmazta. Ettől kezdve beszélhetünk tulajdonképpeni evangélikus egyháztörténetről, különálló, új, keresztény felekezetről. Ettől kezdve a könyv magára az evangélikus egyházra alkalmazza a reformáció szükségességének reformatori mércéjét, hitvallásainak segítségével: „mi lett a sorsa a Konkordia Könyvben összefoglalt eredeti evangélikus hitelvi állításoknak.” (9. o.)

A történelmi folyamat további tagolását indokolják a világtörténelmi folyamatok: humanizmus, ellenreformáció, vallásháborúk, felvilágosodás, forradalmak, ipari forradalom, a 19. és 20. század, de ennél is fontosabbak azok az egyházon belüli folyamatok, amelyeket a Krisztus-központú hit alakított ki és az evangélikus egyháztörténet egy-egy korszakát határozták meg. Így az ortodoxia és pietizmus, szinkretizmus és racionalizmus, bel- és külmisszió, evangélizáció és ébredési mozgalmak, gyakorlati kereszténység és ökumené folyamatai, valamint a hitvalló egyházi mozgalmak.

Külön érdeme, hogy nagyon plasztikusan mutatja be a filozófiai hatásokat, mindenki számára hasznos áttekintést nyújt a 19. században jelentkező teológiai irányzatokról és máig tartó hatásokról. Talán eddig ilyen röviden, mégis megfelelő részletességgel és világos áttekintéssel nem mutatták be a misszióon keresztül megalakult és az új világban, főleg az USA-ban létrejött evangélikus egyházat. A történelmi összefoglalást a hatodik, „A világlutheranizmus” című fejezet zárja.

A könyv második főrésze („Kihívás”, 103-147. o.) az evangélikus egyház tanításának összefoglaló ismertetése, ami egyben a négy utolsó fejezet.

A hetedik fejezet tartalmazza „Az Istenről szóló helyes beszédet”, amely nem lehet más, mint Krisztus-központú (105. o.), és mint ilyen „biblikus Isten-beszéd”, alapja

pedig „az elrejtőzködő és magát kinyilatkoztató Isten titka” (115. o.). Különbséget tesz a törvény és evangélium között (109-112. o.). Az „Embert Isten előtt a Jézus Krisztusba vett hit teszi igazgá”, v. ö. Rm 3,28. 4,25. és 10,17. (113. o.).

A nyolcadik fejezet a földi életet mutatja be keresztény szemmel. A történelem Isten „álarca” (116. o.). A keresztény ember, aki egyszerre igaz és bűnös („simul justus et peccator”, 117. o.), Isten kormányzása alatt él, mégpedig két birodalomban: „a törvényben, amely rendet követel, és az evangéliumban, amely új teremést ígér” (118. o.). A Szentléleknek állandóan kell bennünk munkálkodnia az ige által, naponként adva bűnbocsánatot. „Az egyház ismertetőjelei között ott van a szenvedés, csakúgy, mint az istentisztelet, a szolgálat, és a szeretet.” (118. o.) Az egyház küldetése az evangélium hirdetése, ez minden keresztény feladata (124-126. o.).

A kilencedik fejezet a küldetésre való felkészítésről szól az istentisztelet, a nevelés és etika vonatkozásában. Az utolsó fejezet az egyház láthatatlan egységéről szól a tiszta igében és a szentségek helyes kiszolgáltatásában, hitük megváltásában és az emberi rendelkezések különbözőségében.

A könyvet minden evangélikus kereszténynek ajánlhatom tájékozódáshoz és eszmélődéshez. De ajánlhatom mindenkinek, aki az evangélikus kereszténységről átfogó és megbízható képet akar alkotni magának. Azok számára, akik részletesebben akarnak a témával foglalkozni, nagy segítség lehet a kötetben található szakirodalmi jegyzék (156-169. o.).

A könyv az egyház, illetve gyülekezet építéséhez gyakorlati útmutatást is ad (133. o.), végiggondolása nagyon gyümölcsöző lehet, ajánlom tehát az evangélikus presbitereknek és zsinati tagoknak áttanulmányozásra, beleértve a lelkészeket és teológusokat is.

Tartalmát ifjúsági és gyülekezeti bibliáórák akár tematikusan is feldolgozhatják szeptembertől szentháromságünnepig (2001. június 10-ig).

1957-ben kezdték meg az evangélikus hitvallások magyar nyelvű kiadását (a Konkordia Könyv formájában) és megjelent eddig két kötet. Még mindig bizonytalan a kiadások folytatása. Gritsch professzor könyvében rövid bevezetés olvasható az evangélikus hitvallásokba (151-155. o.).

Ha csak az utolsó évtizedet tekintjük át, kiderül, hogy egyetlen átfogó munka sem jelent meg magyarul az evangélikus egyház történetéről. Még ha rövid összefoglalásnak is szánta jelen munkáját a szerző, hézagpótló történelmi munkának tekinthetjük.

Valamivel jobb a helyzet az evangélikus tanítás ismertetése területén. Az elmúlt év-

tizedben Karner Károly, Sólyom Jenő és fordításban Gottfried Voight professzorok munkái jelentek meg. Mégsem teszik feleslegessé ennek a könyvnek az elolvasását, amely utolsó lehetőségként akar felrázni bennünket az elillanó második évezred végén.

A könyv szerzőjéről külön is szerettem volna ismertetet adni, amiről sajnálattal le

kell mondanom és marad az, amit Eric W. Gritsch professzor magáról és velünk való kapcsolatáról mond el könyve elején. (Eric W. Gritsch: *Lutheranizmus*. Fordította Böröcz Enikő. Magyarországi Luther Szövetség, Budapest, 2000. Ara: 700,- Ft.)

Rözse István

Későn – mégse késve

„Isten iskolájában” – Balikó Zoltán pécsi igehirdetéseiből – 1979-1992

Mindössze 12 év folyamán elhangzott igehirdetéseiből válogatott 170 beszédet közöl a szép kiállítású, 776 oldal terjedelmű kötet. Későn, 1999 adventjén jelent meg, Balikó Zoltán lelkésszé szentelése után 60 évvel. Mégse késve, ugyanis jó időben érkezett értékes ajándék. Próbás évek múltán, súlyos betegségből felépülve vehette kezébe prédikációs kötetét, címlapján azzal az oltárral, amely előtt vasárnapról vasárnapra állhatott. Megkérdezhetjük: ki a megajándékozott? Balikó Zoltán? vagy pécsi gyülekezte? a „tanítványok”, a Pécsi Evangélikus Gyülekezet Asszonyköre, amely „belső indítást érezve” közreadta, amit évtizedek óta Isten iskolájában tanult szeretett lelkipásztorától? Elmondhatjuk: a testes kötetrel a pécsi gyülekezet, annak tartalmával pedig Balikó Zoltán egész hazai egyházunkat milleniumi ajándékban részesítette.

Miként történt a válogatás? A tizenkét soros rövid ajánlásból néhány mondat felel a kérdésre: „A régebbi években kezdtára került igehirdetésekből azokat írtuk le válogatás és változtatás nélkül, egyszerű módon, ami elhangzott. Életünk sok éve azt bizonyítja, érdemes volt tanulni és igyekezve követni minden mondatát. Megtanultunk mindent Isten kezéből venni és mindent Isten kezébe letenni.”

Balikó Zoltán még teológiai hallgató volt, amikor a hallgatóság ifjúsági köre Urbán Ernő szerkesztésében kiadta „Az Ige szolgálat” címen a Barth Károlyal szoros barátságban együttműködő bázei lelkész, Eduard Thurneysen homiletikai előadásait. Tőle tanulta az alapige komolyanvételét, a Jézus Krisztus követésére elkötelező evangéliumhirdetés primátusát, és a gyülekezet felé fordulás jelentőségét. Döntően mégis az egyházunkban kibontakozó evangelizáció és ébredési mozgalom formálta igehirdetői arculatát.

Neve akkor vált országosan ismertté, amikor a második világháború után gyülekezteinket felüldítette és termékenyítette az

evangélium áldást hozó, hitébresztő szolgálata. Alig akadt gyülekezetünk, ahol néhány napos, sőt egész hetes evangelizációra nem került volna sor. Gyakran kérték ilyen szolgálatra őt is. Hitébresztő igehirdetéseit sokan hallgatták nyári konferenciáinkon, Gyenesdiáson, Fóton és más egyházi központokban. A háborús összeomlás légköre kétségtelenül elősegítette az ébredés kibontakozását. Kezdete azonban az első világháború utáni évekre nyúlik vissza, név szerint a fiatalon elhunyt Gáncs Aladár és Túróczy Zoltán evangéliumhirdető szolgálatára. Szolgálatuk hatása több lelkésznevezdek igehirdetésében érvényesült. Az ébredés hatékonyságát fokozták finnországi kapcsolataink.

A Suomiból hazatérő Csepregi Béla révén a belső békesség, a bűnbocsánat és a feloldozás hirdetésének hangsúlyozása sajátos színnel gazdagította Jézus Krisztus megtérésre hívó szavának szolgálatát. Ez a sajátos szín és gazdagodás Balikó Zoltán igehirdetéseiben is erőteljesen érvényesül. Egyik pünkösdi beszédében Jn 14, 23-27 alapján a Szentlélek ajándékait sorolja fel, így a békességet is. Hangsúlyozza, mennyire más békességben részesít Jézus, mint a világ. „Az Ő akaratára: a lelkiismeret csendje, amikor az ember szívéből minden bizonytalanság eltűnik.” Példaképpen Ordass Lajos püspök koncepcióos pere itélethirdetés után elmondott bizonyágtételét említi. Jóval a rendszerváltozás előtt, 1983-ban.

Egy nem régen vele folytatott interjúból tudjuk, miként tapasztalta maga is ezt a belső békességet, amikor fiatalon, ózdi gyülekezetéből és esperesi tiszteből egy ünnepi felhívása kapcsán elmozdították. 1956. szeptember 30-án ugyan rehabilitálták, de a forradalom után ismét kétségessé vált egész egzisztenciája. „Mégis nagyszerű korszak következett reám” – mondta interjújában. Káldy Zoltán püspök kérésére és hatékony közreműködésével elfogadta a pécsi gyülekezet meghívását. Megszerették. Mégse ment

minden simán. Akadtak besúgók. A hatvanas évek során sokszor úgy érezte: nem bírom. Mégis így emlékezik vissza: „... ez a küzdelmes néhány év alapvető leckére tanított meg. Nem veszíthetem el az Uramba vetett hitemet, de el se bízokodhatok, amikor fordul a kocka.” – Ismét néhány mondat egy Mt 20, 20-28 alapján ezzel a meghökkentő címmel közölt igehirdetésből: „Jézus úgy Úr, hogy szolgál.” – „A megtérés azt jelenti, nagyon közel jutni Jézushoz, aki most feltárja, mit jelent számára az a pohár, amit ki kell innia, pécsi oltárképünk erről beszél... Elmondja, hogy Ő úgy Úr, hogy az utolsó helyre áll. Ő úgy uralkodik, hogy rabszolgasorsot vállal. Ez nem fér a mi megszokott hétköznapi gondolkodásunkba. Mi azt mondjuk, vannak urak, nem kevesen, egyre gazdagabbak, egyre inkább a milliomos táborba növe. Van egyre növekvő, rengeteg kicsi ember, egyre szegényebbek, nyomorultabbak, a szolgák. De hogy a kettőt egyetlen egy személy egyesítse, az számunkra felfoghatatlan...” Ezt a prédikációját jóval Káldy püspök halála után, 1992 böjtjében mondta.

Az eltérő időpontokban tartott igehirdetésekből idézett mondatok elgondolkoztatók. Az egész prédikációs kötet két dologról tanúskodik. 1. A pártállam sokféleképpen tudta korlátozni az egyház életét, Isten igéjét mégsem tudta bilincsbe verni, mert a Lélek szabad és ahol az Istennek Lelke, ott szabadság van. A „másképpen gondolkodó”. Balikó Zoltán nem akárhol, hanem Pécsen, Káldy Zoltán utódaként 1983 pünkösdjén Ordass Lajos példájának említésével adott tanítást a „belső békességről”, a „lelkiismeret csendjéről”, amikor a Lélek ajándékképpen „az ember szívéből minden bizonytalanság eltűnik”. Nem lett emiatt semmi baja. Helyén maradt. – Amit helyesnek ismert fel a sokat kárhozható és egykor sokak által szajkózott „diakóniai teológiából”, azt Káldy Zoltán halála után nem félt szajkózásméntesen, az 1992-es viszonyokra vonatkoztatva értékesíteni. „Jézus úgy Úr, hogy szolgál” témájú igehirdetésében. Múltunkat nem megtagadva, hanem meghaladva lehet csak továbblépni.

Sokszor bíralták az evangelizátorok munkáját és személyét is. Balikó Zoltánét is. Erdemes ezért „Isten iskolájában” elhangzott prédikációinak saját vonásaira figyelünk.

1. Egy időben, a romantika hatására a szószéken szolgáló lelkészt olyan költői képességekkel felruházott előadóművésznek tekintették, aki a Biblia segítségével, mintegy varázsvesszővel az emberi lélek mélyén szunnyadó vallásos érzést, az Istentől való függés érzetét elővarázsolja és művészi formába önti. Olykor megpró-

bálták, talán megpróbálják ma is Balikó Zoltán evangelizáló igehirdetését ilyen felfogásban értelmezni. Nem véletlenül, mert valóban felruházta őt Isten az előadói, „szónoki” készség jó adományával. Mégis tévesen, mert ezt a készségét: a gesztust, a lélek mélyére látó éles tekintetet, egész személyének szuggesztivitását is ideértve, az evangélium hatalma alá rendelte és annak szolgálatába állította.

2. Egy másik sajátossága a lelkipásztori vonás. Nem az egyházzal beszél, hanem az egyházban. A gyülekezethez szól, de mindig az egyes embert szólítja meg. Ez nem jelenti az evangélium tartalmának szűkítését. Az egész embert szólítja meg, magával hozza kora társadalmának általa megélt hétköznapijait, s minden személyes gondját. Elődjétől eltérően tudatosan kerüli, hogy a kor nagy kérdéseivel prófétai megvilágításban, útbaigazító módon foglalkozzék. Erre személyes okai is voltak. Mégse hirdetett „csonk evangéliumot”. Igehirdetésében a kor társadalmi problémái felszínre kerültek, de úgy, ahogyan azokat az egyes ember személyesen élte meg a hétköznapi mikrotörténelmében.

3. Harmadik jellegzetessége a tanítói szándék. Komolyan veszi Luther Kis Kátéjának a 3. parancsolathoz fűzött magyarázatából azt, hogy „Isten igéjét örömet hallgassuk és tanuljuk.” Ezért tudatosan tanítva evangelizált és evangelizálva tanított. A textust komolyan véve általában tematikusan prédikált. A témát a prédikáció címe is megjelölte: „Van vizsgatérés” – „Az örömet meg kell tanulni” – „Haladék” stb. Gyakran szó beszédeibe bibliai történeteket. Nemcsak utal például a tékozló fiú példázatára, vagy bármelyik őszövségi, vagy újszövségi történetre, hanem – mintha csak gyermekhez szólna – saját szavaival, színesen, de belső céllal „mesél”. Egész prédikációjának üzenetét húzza alá. Tanít. A tanítást, a megjegyeznivalót rövid, aranymondás-szerű tételekbe sűríti. Egy anyák napján tartott prédikációjában például így: „Addig él Európában a kereszténység, amíg a családi kereszténység.” Vagy: „En és az én házam az Úrnak szolgálunk”. „Az igazság és a szeretet összetartozik” című prédikációjában szentenciaszerű mondat: „egyedül az az igazság hiteles érvényű igazság, amelyik a szeretetben jelentkezik.” Az ilyen mondatokat a nyomtatott szöveg kiemelt betűkkel közli. Szentencia-gyűjteménynek is nevezhetnők a kötetet. Gyülekezete teológiai alapismeretekben, sőt általános műveltség-

ben is gyarapodik, mert lelkésze Isten iskolájában behatóan tanulmányozza a Szentírást, igyekszik lépést tartani a teológiai tudomány új felismeréseivel és felkészültséget tanúsít a hazai művelődés és közélet iránt.

4. Egy negyedik sajátossága az Isten jószágát, irgalmasságát és fenségét magasztaló hangnem. Igehirdetése – mint folyam a tengerbe – mindig imádságba torkol. Jézus nevében a felséges, hozzánk mégis közelálló Istenhez, mint Atyánkhoz fordulhatunk legkülönbözőbb kéréseinkkel. A prédikációkhoz kapcsolódó imádságok gyöngyszemei a kötetnek. Némi túlzással: kis imakönyv is ez a kötet.
5. Az ötödik a legkiemelkedőbb sajátosság: Jézus Krisztusra mutat. Nagyon egyszerűen. Figyelmzetlenül felemelt mutatóujjal, úgy ahogy a kötet elején jól sikerült amatorképpen látható. Számolj Vele mindenütt, mindenkor, minden helyzetben. Vele, aki nélkül Isten nem érhető. Vele,

akit csak akkor érthetsz meg, ha szívedet neki adod. Találó a kép alatti idézet: "... úgy éljtek, mint akik nem hiába kaptátok Isten kegyelmét." (2 Kor 6, 1/b.)

Késői, de nem elkésett ajándék ez a prédikációs kötet. Könnyű az evangelizátoroknak – mondták egykor. Teli templomokban beszélhetnek. Jönnek és mennek. A lelkipásztorok hétköznapi gondjait nem ismerik. Tévedtek. Az egykori evangelisták, közöttük Balikó Zoltán, helytálltak gyülekezeteinkben is. Ma nincsenek olyan nagyhatású hitébresztők, vagy inkább alig vannak, mint aminő Túróczy Zoltán volt. „Az Isten iskolájában” című kötet mégis biztat. A gyülekezeti lelkész lehet és legyen is egy személyben híveit ismerő hűséges lelkipásztor és egyben a számára adott karizmák mértéke szerint hitébresztő, megtérésre hívó szolgálja az evangéliumnak.

Benczúr László

Emlékkönyv Budaker Oszkár tiszteletére

(Oszlop Isten templomában – Budaker Oszkár /1896-1952/. Az emlékkönyvet összeállította Zoltán László ny. ev. lelkész. Sopron, 2000. Saját kiadás)

Eredetileg emlékfüzetnek induló, majd emlékkönyvvé bővített művet hozott létre Zoltán László hálás szeretete. A soproni ev. gyülekezet egykori lelkészét, azután az ugyanott működő Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Hittudományi Fakultásán működő teológiai tanárt, végül a Teológus Otthon igazgatóját bemutató mű egyszerre szolgálja meg azokat, akik ismerték, és azokat is, akik a megszületett munka nyomán közelnek személyéhez és művéhez.

Három, egymástól jól elkülöníthető, képekkel is illusztrált rész hozza közel az olvasóhoz Budaker Oszkár szerény, hatásában mégis rendkívüli alakját és életútját. Az első a személyt, a második a művet, a harmadik pedig a személy és mű által létrehozott hatás történetét mutatja be. Akár szimbolikusan is tekinthető a személyt bemutató legrövidebb, az életművet több oldalról megvilágító leghosszabb, és a hatástörténetet az életműnél rövidebben, de rendkívül gazdagon és széles skálán bemutató részek egymásutáni-sága.

A rövidere sikerült, de jelentős kutatómunkát tükröző életrajzi részből a következő információk kerülnek elénk. Egyházi oldalról nézve kései elhivatású személy volt.

Erről ő maga, egy rövid Önéletrajzában, 1951-ben így írt: „A katonai pályára édesatyám kívánságára léptem. Magam kezdetől fogva a lelkészi pályára éreztem hajlamot.” Annak ellenére, hogy 1915 és 1924 között idegennek érezte magát a katonai pályán, már itt is maradandó hatásokat hagyott maga után. A kőszegi katonai alreáliskolában két tanéven át tartó nevelői tevékenysége irodalmi nyomot hagyott Ottlik Géza Iskola a határon című művében. A könyvben Marcell főhadnagy néven szerepel. A Budakerről szóló több mint két tuat utalás legjellemzőbbike kétségtelenül a következő: „Ez a Marcell főhadnagy valóban ilyen szelíd, jóindulatú fiú volt; hiába vártuk, hogy egyszer lerántja majd az álarcát, és elkezd ő is ordítozni, komiszkodni velünk.”

Ami a 25 éves egyházi pályafutást illeti, ez egyetlen helyszínt – Sopron – és három különböző – lelkészi, teológiai tanári és otthonigazgatói – munkakört jelentett. A háromféle munkakör azonban tulajdonképpen egyféle tevékenységet takart. Erről az egyféle tevékenységről fájdalmasan rövidre sikerült második soproni lelkészsége kezdetén (1950. január 1.-én) ő maga Máté 22:2-3 alapján ezt mondta: „... szent elhatározásom, hogy nem akarok más lenni, csak hívogató. A király szolgálakat küldött a mennyegző hivatalosaihoz. Ezek a szolgák rabszolgák voltak! A rabszolgák pedig maguk nem számítottak, csak az üzenet, amelyet tovább

kellett adniuk. Nem lehet más akaratok, mint híven tolmácsolni az üzenetet.”

Tulajdonképpen mind a három munkakörben a fent említett egyetlen cél szolgálta történt. Ugyanezt tették és – szakszerű feldolgozásuk esetén tehetnék ma is! – a hagyatékában található közel 800 magyar és nemét nyelvű ígéhirdetése, előadásai, a Hit-tudományi Karon hét éven keresztül elmondott előadásainak szövegei, és a lelkeszi szakfolyóiratokban, különböző egyházi újságokban megjelent tanulmányai, cikkei, konferencia előadásai. Írásban ránk maradt munkái arról tanúskodnak, hogy minden megszólalására gondosan felkészült, minden feladatot egyformán fontosnak tartott, tudatosan alkalmazta a legújabb teológiai és egyéb tudományos eredményeket, egyszerre volt magas szinten elméleti és gyakorlati, de mindig, minden körülmények között tudatosan biblikus, reformátori és hitvallásos.

A mai olvasónak sem sikerül kitérni a személyes megszólítottság kényszere alól. Megjegyzéseinek nagy része ma is helytálló, olykor mellbevágóan aktuális. Ilyen például az a kijelentése, hogy mivel sem Jézus Krisztus, sem a világ nem változott, ezért „aktuális mindig” az evangélium. Vagy, amikor azt mondja, hogy az Una Sancta Ecclesia „egyszerre valóság és remény”! A mindenkori médiát bíráló megjegyzései minden korban megfontolandók. Nyelvünk rongálása ellen is felemeli szavát, „halálos méregnek” nevezte a „szóban és beszédben feltáruló erkölcsei fertő háborítatlan terjesztését”. Az „ellenmérget” a maga részéről nem csak az egyháznak ajánlja: „Beteg társadalmunk ebben a vonatkozásban is csak akkor gyógyulhat meg, ha Istenhez tér” – hangzik az akkori „keresztyén Magyarország”, de felénk is hangzó parainézise. Az egyházat és a világot ugyanazzal a keresztyén mértékkel mérő gondolkodása mögött az a meglátása érhető tetten, hogy mind a „két birodalomban” fellelhetők az „Isten seregei és a gonosz hadai közötti harc” nyomai. Így érthető elképzelése, hogy a Luther által „negyedik fő ünnepnek” nevezett, az erre a harcra emlékeztető Mihály arkangyal (mennyei seregek főparancsnoka) ünnepét (szeptember 29.) szeretete volna visszahozni az egyházba. Az egykori katonatiszt sietett ezen a ponton a „hívogató” segítségére.

A könyv harmadik része, amelyben volt tanítványok, gyülekezeti tagok, rokonok, ismerősök vallanak Budaker hatásáról, különös meglepetéssel szolgál. Ugyanis a megszólalásokból az derül ki, hogy adva volt egy „beskatulyázhatatlan” ember (aki sem pietista, sem ortodox, sem liberális nem volt a szó teológiai értelmében), és aki ennek ellenére, vagy talán éppen ezért, a legkülönfélébb emberekre tudott maradandó hatást gyakorolni. Ez csak úgy történhetett meg, hogy világosan állást foglalt teológiai, egyházi és világi kérdésekben, és ezeket az állásfoglalásait egész egzisztenciájával aláhúzta. Ordass Lajos letartóztatásakor mondott szavai „Micsoda világ ez, ahol ilyen ember börtönbe kerül” is ezt tükrözik. Csak ezért történhetett meg, hogy a környezetében élő legkülönfélébb emberek személyi és műveltségükkel együtt tapaszthalhatták meg, amelyet a világ, de az egyháztörténelemben is csak nagyon ritkán megjelenő holisztikus személyiségek mutatnak fel. Ezeknek az embereknek jellemzője, hogy gondolkodásukban és életükben minden megkülönböztethetősége ellenére is egymás mellett marad az elméleti és a gyakorlati, az egyházi és a világi, a személyes és a kollektív. Budaker legújabb irodalmi lecsapódása is ezt hangsúlyozza: „Franciscus atya mindig mindent jóra magyarázott... kilépett, mint lelkipásztor a maga elbarikádozott, misztikus, szeretettel teli világából közénk, szívében viselte mindannyiunk botorkálását... nem volt olyan tévelygésünk, bűnünk, amit meg ne értett volna, amiben eggyé ne vált volna velünk.” (in: Bérczi Margit: Angéla zoltára) Törvénszerű az is, hogy világi és egyházi diktatúrák az ilyen embereket igyekeznek kikapcsolni.

A Budaker név nem csak Sopronban és a Dunántúlon, de az általa megragadott emberekben, és általuk továbbadva ma is fogalom. A Zoltán László hálás szeretetéből, áldozatkészségéből született kötet Budaker ürügyén a harcból és a kereszt különleges ragyogásából is ízelítőt ad minden olvasónak. Azért is, hogy ezt a két elfelejtett fogalmat, a harcot és a keresztet újra visszahozzuk a teológiába, az egyházba és a világba.

Böröcz Enikő

Az „Angyali Doktor” *Summája*

A *Telosz Kiadó* 1994-ben kezdte meg a katolikus teológia (Tamás megnevezésével *sacra doctrina* = szent tudomány) mindmáig legjelesebb összefoglaló művének a fordítói és kiadói munkálatait. A bilingvis (latin-magyar) kiadvány terveink szerint 34 kötetben jelen meg a következő beosztásban:

Pars I. Vol. 1. q 1-13. 2. q 14-26. 3. q 27-43. 4. q 44-58. 5. q 59-74. 6. q 75-89. 7. q 90-102. 8. q 103-119.

Pars II. I-II. (prima secundae) 9. q 1-17. 10. q 18-34. 11. q 35-48. 12. q 49-70. 13. q 71-89. 14. q 90-108. 15. q 109-114.

II-II. (secunda secundae) 16. q 1-16. 17. q 17-46. 18. q 47-78. 19. q 79-100. 20. q 101-122. 21. q 123-140. 22. q 141-162. 23. q 163-178. 24. q 179-189.

Pars III. 25. q 1-15. 26. q 16-26. 27. q 27-41. 28. q 42-59. 29. q 60-90.

Supplementum: 30. q 1-28. 31. q 29-49. 32. q 50-68. 33. q 69-87. 34. q 88-99 + Appendix q 1-2 + duo articuli de purgatorio.

Eddig két kötet látott napvilágot 1994-ben (*Summa Theologiae* – A teológia foglalatata I./1. q 1-13) és 1995-ben (*Summa Theologiae* – A teológia foglalatata I./2. q 14-26). A kötetek fordítása, szakmai ellenőrzése, kivitelezése európai színvonalú. A magyar és az egyetemes művelődéstörténet egyik kiemelkedő, maradandó (nem a pillanatnak vagy annak sem szóló) alkotása lehetne, ha sikerülne a teljes szöveg megjelentetése.

Aquinói Szent Tamás (1225-1274) dominikánus szerzetes *Summa Theologiae* – *A teológia foglalatata* című műve 1266-1273 között készült, s befejezetlen maradt; a szerző halála zárta le és el az olvasók elől a további gondolatokat. Aquinói Szent Tamás életműve nem azonnal került a katolikus egyház teológiai tanításának előterébe. 1277. március 7-én Párizsban (az averroistákkal együtt) bizonyos tételeit elítélték, s 11 nappal később Oxfordban ugyanezt cselekedték. 1323-ban viszont már XXII. János pápa Avignonban szentté avatta, 1325-ben a párizsi ítéletet is visszavonták. 1567-ben V. Pius pápa az egyházdoktori címet adományozta Tamásnak. XIII. Leó pápa *Aeterni Patris* (‘Az Örök Atyának’) 1879. augusztus 4-én kiadott enciklikája a tomizmushoz, Aquinói Szent Tamáshoz (az általa kidolgozott hit és tudás eleven kapcsolatához) való visszatérést irányozza elő a katolikus iskolákban. Ez a neotomizmus kialakulásához és elterjedéséhez vezetett. II. János Pál 1998. szeptember 14-én kiadott *Fides et Ratio* (‘Hit és ész’) című enciklikája a filozófia és a teológia, a hit és az ész elválaszthatatlanságát és kapcsolatának új értelmezését (az *ancilla theologiae* régi

felfogásának elutasítása: e kifejezés „a történelem folyamán arra szolgált, hogy a két tudomány kapcsolatának szükségességét és szétválasztásuk lehetetlen voltát jelezze”) sürgetve, szintén Aquinói Szent Tamás munkásságára irányítja a figyelmet.

A hit és az ész közötti összhang keresése és megteremtése a *Doctor Angelicus* legnagyobb érdeme. Érvelése szerint mind az ész, mind a hit fénye Istentől származik, ezért nem állhatnak egymással szemben, a hit nem fél az észről, hanem keresi azt, és megbízik benne. II. János Pál nevezetes enciklikája külön kiemeli, hogy Tamás a természet megismerésére is irányította a figyelmet, nyomatékosítva, hogy az hozzásegítheti az embert a kinyilatkoztatás megértéséhez. „Az Angyali Doktor, bár nagyon hangsúlyozza a hit természetfeletti jellegét, nem felejt el a hit ésszerű voltának értékét, sőt, mélyére tudott hatolni és körül tudta írni bölcsességének jelentését. A hit ugyanis bizonyos értelemben a »megismerés gyakorlása«; amikor az ész beleegyezését adja a hit igazságához, nem kerül hatályon kívül, nem is csorbul; de ezek az igazságok csak szabadon és tudatosan érhetők el.” (*Fides et Ratio*. Szent István Társulat, Budapest, 1999. 54. l.) Aquinói Szent Tamás teológiája azt tanítja, hogy a bölcsesség sajátossága a hittel és az Isten-ismerettel való szoros kapcsolat.

Vajon véletlen-e, hogy a több mint 700 évvel ezelőtt készült monumentális „teológiai épület” ma is eleven erővel hat(hat) olvasójára? A harmadik évezredbe lépő emberiség és emberi szellem eddig megtett útja s a Tamás korától megtett új sem tudta cáfolni a *Summa Theologiae* fejtegetéseit, és megkérdőjelezni időszerűségét. Nézetrendszerének bírálói mondhatják, hogy nem korszerű, de vajon mondhatják-e, hogy nem időszerű? A tudomány, az ész bármily korlátlan uralmat is követelt magának a felvilágosodás óta, hirdethette saját mindenhatóságát, de az ész világánál nem tudta cáfolni a hit világhatóságát.

Az alábbiakban vázoljuk a *Summában* (II. kérdés, 3. szakasz) található híres istenérvek gondolatmenetét a mű fordítójának, Tudós-Takács Jánosnak a tolmácsolásában. A *quaestio* II. Istenről: Van-e Isten? problematika veti fel az istenigazolás kérdését. Isten igazolásának kérdése az „Öt Út” (*Quinque Viae*) néven emlegetett, a *Summa Theologiae*-ben kifejtett istenérvek alapján történik. I. „Az első és nyilvánvalóbb út a változásból nyerhető.” Minden, ami „változik”, potenciában van ahhoz képest, aminek irányába változik, a változtató lény pedig

annyiban változtat, amennyiben actusban van. Változtatni ugyanis annyit jelent, mint átvinni valamit a potenciából actusba. Minden, ami változik, azt más változtatja, „szükségképpen el kell jutnunk olyan első változathoz, amit semmi sem változtat, és ezt érti mindenki Istenen.”

A *motus* szó fordításánál indokolt a ‘változás’ formula (l. másutt a ‘mozgás’ szóval adják vissza, s a „mozdulatlan mozgatóról” beszélnek), mivel a „változás” (*mutatio*) nem csupán helyváltoztató mozgás, hanem belső átváltozás (*transmutatio*: l. Platón *Törvények*; Arisztotelész *Fizika és Metafizika*, de a *De anima* is, ahol négyféle változást különböztet meg Arisztotelész: lényeg, minőség, mennyiség, hely; s a lényeg változását, a keletkezést és a pusztulást Szent Tamás is átvette).

II. „A második utat a létesítő ok révén nyerjük ... a létesítő okok sorában nem mehetünk a végtelenségig ... Szükséges tehát feltételeznünk egy első létesítő okot, és mindenki ezt nevezi Istennek.”

III. „A harmadik utat az esetleges és a szükségszerű révén nyerjük.” Egyes dolgok képesek létezni és nem létezni, keletkezni és elpusztulni, lenni és nem lenni. Lehetetlen, hogy minden lény esetleges legyen. „Tehát léteznie kell lényegénél fogva szükségszerű lénynek, amely szükségszerűségének nem más lény az oka, hanem ő a oka más lények szükségszerűségének. Ezt a lényt nevezi mindenki Istennek.”

IV. „A negyedik utat a világban tapasztalt dolgok fokozataiból nyerjük ... Létezik tehát valami, ami legigazabb, legjobb, legne-

mesebb, s ennek következtében a leginkább létező, mivel a legigazabb lény a leginkább létező ... Létezik tehát valami, ami valamennyi lény számára a lét, a jó és minden tökéletesség oka, és ezt nevezzük Istennek.”

V. „Az ötödik utat a dolgok célirányosságából nyerjük. Tapasztaljuk, hogy egyes ismerettel nem rendelkező természeti lények célszerűen működnek. Amde az ismerettel nem rendelkező lények csak akkor irányulnak a célra, ha őket egy értelmes lény célra irányítja, ahogy a nyilvesszőt irányítja az, aki nyilaz. Létezik tehát olyan értelmes lény, aki minden természeti lényt célra irányít, és ezt nevezzük Istennek.”

Az érvek szerint Isten „változhatatlan változtató” (mozdulatlan mozgató), első ok, *Actus Purus*, szükségszerű létező, létét lényege által (*ens per essentiam*) birtokolja, minden korlátozástól mentes lény, aki értelmes és akarattal irányít. A teremtetlen lét a teremtetett lét fölött áll, amelyik részeseedik a létből (*ens per participationem*), a világ egészében Istenhez mint végcélhoz van hozzárendelve.

A kétszemes millenniumot (a kereszténység kétezredik s magyar államiságunk ezredik születésnapja) köszöntő és ünneplő magyarság nagy tette lenne e mű megjelentetése. A tíz évvel ezelőtt felcsigázott várakozásaink, reményeink mára – az elmúlt tíz év valóságát tekintve – szertefoszlottak. Csak kevés „megszállottban” él még remény, hogy néhány millió e közecélokot szolgáló szellemi építményre is „előkerül”.

Dörömbözi János

Tókéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca*

(Budapest 2000. Kairosz Kiadó)

Pölöskei Ferenc, Vermes Gábor, majd – a közel múltban – Tókéczki László könyve azt jelzi, hogy az utolsó évtizedben megnőtt az érdeklődés Tisza István élete és műve iránt. A Horthy-korszakban a hivatalos történetírás úgyszólván szentté avatta a meggyilkolt miniszterelnököt, később a kommunista hatalom gyűlölködve, vagy elhallgatással üldözte az emléket. Személyiségének erejét, bizonyos képességeit azonban ekkor sem tagadhatták. El kellett ismerniük, hogy Ady nem egy súlytalan figurát gyűlölt annyira; Tisza valódi ellenfél volt. Igazi formátum, aki azonban – szerintük – rossz ügyet szolgált. – Ehhez a nézőponthoz képest Pölöskei Ferenc könyve (*Tisza István*. 1985. Gondolat) csöndes, de határozott rehabilitációnak szá-

mított. Kritikus, egyáltalán nem von glóriát, de látja Tisza nehéz helyzetét és tud őszintén méltányolni. Határon áll: részben figyel még a szocialista elvárásokra, de jelentős mértékben túl is lép rajtuk.

Más történelmi helyzetben, a kilencvenes évek Amerikájában íródott Vermes Gábor könyve (*Tisza István*. 1994. Századvég). Jelentős anyagot vonultat fel, igen részletgazdag munka. Tiszát egyfelől nagyra tartja, másfelől erősen bírálja is. Bírálata részben hipotetikus – amikor csupán egy-egy döntés helyességét vitatja, részben elvi természetű – egy eszményi demokrácia mérlegére helyezi hősét.

Tókéczki László már könyve címében jelzi, hogy eszmetörténeti munkát ad. A politikus pályáját csak vázlatosan ismerteti. Ellenben részletesen és önállóan tárgyalja Ti-

sza magyarságtudatát, református hitét, liberalizmusát.

Ugyancsak külön-külön fejezet foglalja össze a néhai államférfi kül- és gazdasági, valamint kultúrpolitikai nézeteit. Önállóan van jelen a kiegyezés valamint a nemzetiségi kérdés Tisza István-i felfogása. Gazdag, értő kézzel kiválasztott idézetanyag hozza közel a nagyformátumú politikust: egy kis túlzással talán azt is mondhatjuk, hogy a könyvnek némileg breviárium-jellege van.

Egyenesen sajnáljuk, hogy a sok kitűnő idézetet itt és most nem adhatjuk tovább Olvasóinknak. Egyet mégis kiemelünk – annyira gondolatébresztőnek tartjuk: „Mentől műveltebb [ti. egy nemzetiség – T. L.], annál inkább fog abban a szocializmusnak nemzetközi, vagy legalább is a nemzeti szenvedélyekből kivetkőző része dominálni. Mentől fejlettebb, mentől műveltebb azonban, annál erősebben nemzeti talajra áll a szocializmus. Alkalmazzuk ezt a mi országunkra. A magyar vidékeken a szocializmus sokat fog tenni a nemzeti áramlatok, a nemzeti törekvések megszibbasztására. A nemzetiségi vidéken, a kevésbé intelligens vidékeken ellenkezőleg a legszélso nemzetiségi agitáció szekerébe fogatja be magát.” (166-167. l.) – Az ember úgyszólván eljátszik a gondolattal: Kádár-szocializmus? Ceausescu-szocializmus? Talán túlzás, de az asszociáció készségünket nem könnyű megállítanunk.

Tisza István életműve annyira súlyos, annyira összetett, hogy egy rövid recenzió szinte megbénul tőle. Hosszú, szerves folyamatokban gondolkodó liberális politikus volt, az erőszakos, vagy a mesterkéltné megoldásokat elvetette. Jól látta a hagyomány fontosságát, értékétudatának középpontjában pedig a nemzet állott.

Mélyen megélt, őszinte protestantizmusának köszönhetette, hogy a magyarságtudat mégsem lett nála vallásprobléma. A bécsi szélsőségesek a kurucot, a rákócziánust látták benne. A másik szélsőség – itthon – sűrűvérű, fekete labancságát szidalmazta. Maga Tisza úgy látta, hogy a magyarság 1867-ben – az erőviszonyokhoz képest – kedvező helyzetbe került: erre a pozícióra vigyázni kell – egyfelől, másrészt ügyesen föl kell használni – a nemzet további megerősítése érdekében.

Az ország egységét, magyar jellegét mindenképpen meg akarta őrizni, de a nemzeti-tergész nyelvhasználatát, kulturális fejlődését természetesen joguknak tekintette, s üdvösnek találta, hogy a magyar tisztviselők, az intelligencia tanulja meg annak a vidéknek a nyelvét, ahol él. Tapasztalnia kellett azonban, hogy a nemzetiségek, különösképpen a románság vezető körei – távlati céljaikra nézve – nem igazán őszinték.

Az ipar fejlesztését különösen fontosnak tartotta, a külföldi beruházásokat – a tökeszegénység miatt – nélkülözhetetlennek ítélte: ez a gondolkodásmód azonban a földbirtokos-arisztokrácia egy részének erős ellenállásába ütközött.

A szociális bajok megoldását hosszú távon, a gazdaság fejlődésének függvényében képzelte el: az osztályharc fegyvereit – különösen szegény országban – kockázatosnak találta. Az általános választójog gondolatát határozottan elutasította: ismerte az ország viszonylagos elmaradottságát, a demagógia, a szélsőségek, a kiszámíthatatlanság felülke-rekedésétől tartott. Így viszont a szociáldemokráciával került szembe. Jól látta a történelmi országra leselkedő hatalmas veszélyeket: a polgári radikálisok helytől, időtől, körülményektől elrugaszkodó politizálása hazárdjáték volt az ő számára.

Mivel az alapvető hatalmi érdekek világossá váltak, a szövetségi rendszerek kijegecesedtek, a monarchia külső mozgásterre beszűkült. Ezen Tisza sem változtathatott. De szívósan küzdött azért, hogy az európai világ ne érjen bennünket készületlenül. Amikor – közel egy évtizedes harc után – elfogadtatta a véderőtörvényt, nem a militarista ösztön, hanem a felelősségtudat ösztökölte. (Ma már van olyan föltételezés, hogy az osztrák-magyar hadsereg a háború első felében azért – is – vesztett egymillió embert, mert a véderőtörvény elfogadására – a parlamenti ellenzék makacs ellenállása miatt – már későn került sor.)

Ismeretes, hogy Tisza – kezdetben – a hadüzenet ellen volt. Később mégis vállalta ezt a végzetes döntést: elfogadta a német-osztrák többségi álláspontot. Engedett, mert olyan helyzetbe került, amiből nem látott biztos kiutat. Gyakorló – egyben történelmi távlatokban gondolkodó – politikusként jól tudta, hogy a hadüzenet elmulasztása talán ugyanúgy tragédiához vezet, mint a megküldése. 1914 júliusában azonban senki sem lehetett eléggé okos. Messze volt még az olasz és a román hadbalépés, az amerikairól nem is beszélve.

Háborús miniszterelnökként jelképpé vált: a kemény kitartás embere volt. Nem bízott abban, hogy a történelmi ország túlélheti a vereséget, viszont ezt a történelmi országot mindenképpen meg akarta őrizni: ezért volt annyira elszánt és fáradhatatlan. Az összeomlás zúrvára talán őt is megingatta, de tartását akkor sem veszítette el.

Senki sem vitathatja el tőle, hogy történelmünk egyik legtragikusabb alakja. Akik azonban jobban figyelnek rá – s Tőkészki László könyve ebben igen értékes segítség –, az emberi és államférfiúi nagyságát is meg-

látják. S nem csodálkoznánk azon sem, ha egy szép napon egy nyugati történész a következő egyszerűsítést vetné papírra: Európában Rákóczi óta három jelentős magyar

politikus volt: a páratlan Kossuth, a szerencsés Andrássy, a tragikus Tisza.

Mányoki János

Könyv

Papp Géza: *Vigyázzatok! Tanítás az utolsó időről.*

Kálvin J. Kiadó, Budapest, 1999. (223 oldal)

Sajnálattal tapasztalhatjuk embertársainkon, de önmagunkon is, hogy emberi agyunk, értelmünk, megértésünk nincs véde a tévedés, félreértés, sőt tévtanítás hibáitól sem. Különösen fokozott erővel lobban fel világszerte a babonás várakozás az ezredforduló körül sűrűsödő információfolyamban – a média valamennyi ágán. Ebben a korlátokat nem ismerő zűrzavarban rendkívüli súllyal jelenik meg „*Vigyázzatok!*” felkiáltása Pap Géza kolozsvári református lelképásztornak. Ez a könyv a Szentlélek világosságával magyarázza meg a világvégét hordozó, keserűen vészterhes és mégis reménykedő, „utolsó” korszakunkat.

Alapvető megállapítása a szerzőnek a Biblia számos üzenetének összevetésével az a gondolat, hogy meg kell különböztetni az *utolsó idők* Jézus születésétől az Ő visszajöveteléig tartó, a világtörténelem most folyó korszakát; ezzel szemben az *utolsó idő* (nap vagy óra) fogalmán a Jézus visszajövetelét közvetlenül megelőző, de eljövendő, megpróbáltatásokkal teljes időszakot értjük. Egyszerűbben fogalmazva: „*A heresztyén ember az utolsó napokban él, miközben az utolsó napot várja.*”

„Jelen könyvecske e kettősség jegyében, különböző igék segítségével szeretné a jövőről szóló tanítást összefoglalni.” Első feladatként a hamis, szektás váradalmakkal szemben megmutatja, mit jelent reménység-

gel várni, nem tudva, mikor jön el Jézus. Az utolsó idők jelei, Jeruzsálem és a templom pusztulásának jövendölése Jézus más példázataival együtt éber vigyázásra int bennünket, de nem mutat semmilyen konkrét időpontra. A csúfolóknak arra a kérdésére: *miért késik az ígért beteljesedése?* – az evangélium Isten hosszú tűrő kegyelméről szól, Aki várja az üdvözülők megtérését. Az utolsó nap bizonyosan eljön, de pontos idejét még a Fiú sem ismeri, csak maga az Atya.

A Bibliában az Ószövetség egész vonulatán végighúzódik a szabadságban teremtett ember bűnbe esése után Isten megszólító, mentő kegyelme a választott nép prófétáinak szaván és sorsán keresztül. A prófétai látomások és példázatok erővel hirdették nemcsak az adott történelmi korszaknak szóló feddő üzeneteket, hanem a Messiás eljövételének határozott ígértét, Isten bűnbocsátó szeretetével. Jézus testté létele tökéletesen valóra váltotta az ószövetségi ígéreket, és lezárta a próféták korát. A Megváltó életének szolgálatával, kereszthalálával és feltámadásával kötött Újszövetségben élünk ma, egészen Jézus visszajöveteléig. Az Újszövetség és az Ószövetség ígéréteinek és látomásainak összhangját gondos alapossággal vizsgálta meg a szerző, az igehelyek összevetésén túl nagyszámú nemzetközi elismertségű teológiai tanulmány (125 felhasznált irodalmi munka) feldolgozásával.

A tiszta Igéből kikristályosított tanításban való elmélyülést teljes szívből ajánljuk minden hitbéli eligazodást keresőnek.

A hatalmasok titkaiból

Mohás Livia: Jusztinianusz

Pont Kiadó, Budapest, 2000. 132 old. 1420 Ft.

A történelmi kérdéseken töprengők olykor el-elgondolkoznak a bizánci birodalom titkán. Miért tudott Bizánc egy évezreden át fennmaradni Róma bukása után? Miért éppen Bizánc hozott létre olyan merev bürokráciát, finom rafinériával fölépített hierarchiát, hogy annak hatása még a birodalom bukása után is, de még félezer évvel később is megmutatkozott a keleteurópai szocialista államokban? A legszelídebb vallás hívei miért e birodalomban – ahol a közrendű ember is oly élénken érdeklődött a teológia és a filozófia kérdései iránt – kezdik el az első eretneküldözéseket, majd utóbb a képprombolók embert, művészetet egyaránt pusztító harcát?

Mohás Livia két könyve, a két éve megjelent Teodóra és az idei könyvhéten bemutatott folytatása, a Jusztiniánusz nem válaszol minden kérdésre, de nem is ez a szándéka. A birodalom fénykorában, az ötszázas években korlátlan hatalommal uralkodó, zseniális és gátlástalan császári házaspár történetét, azon keresztül a hatalom lélektani törvényeit tárja az olvasó elé.

Az író pszichológus is, és ez nagy előny: amit más kiváló írók ösztönösen sejtenek vagy megfigyelés, tapasztalat útján közvetítenek, azt a szakember biztonságával diagnosztizálja a lélekgyógyász. Különösen izgalmas ez napjainkban, amikor a tudatregény nyomában már a tudatalatti is behatolt az irodalomba, hogy a cselekedeteket motiválja, és a szereplőket átvilágíthatóvá tegye.

A regény olvasása feltételezi a történelem, a korhangulat, az egykori gondolkodás ismeretét. A háttérből azonban izgalmas fel-

fedezés tárul elénk: a császárné lelki torzulásának kialakulása. Az egykori gyermekprostitúált, cirkusztáncosnő, a nyomor legmélyén tengődő sokgyermekes özvegy lánya feljut a császári trónra, és szörnyeteggé válik. A hatalom hozzásegíti, hogy egész további élete valóságos, folyamatos bosszúállás legyen a gyermekkori sérelmekért, mindenkin, aki csak a közelébe kerül. Mert a múlt felejthetetlen, és az álmokban visszatérnek a régi gyötrelmek. Nem is egyetlen rétege a tudatalattinak, hanem egymás mögött mindig több, mint amikor a színpadon folyton új meg új függönyök emelkedése tárja föl a látványtereket.

A császárné mellett ott a látszólag joviális, jóindulatú császár, aki mintha folyvást fékezni akarná hitvesét, pedig valójában szüksége van a mindenkit félelemben tartó szörnyetegre; általa tudja zord, rideg fegyelemben tartani udvarát, seregét, s közben eljátszani a nép bölcs atyjának szerepét.

A regény két idősíkban, két térben és két párban szól hozzánk. A bizánci történetet egy idős kutató beszéli el leveleiben régi szerelmének, mintha ők szelíd és halvány másai lennének az általuk emlegetett császári párnak. Szerepük azonban nemcsak az elbeszélés, hanem még valami fontos írói üzenet közlése is: a történetek soha sem érnek véget, mindig folytatódnak valakikben, másokban, befejezhetetlenül. Tudjuk, látjuk, mi is amolyan bizánci alattvalók voltunk évtizedekig, és vajon ki tudja, hány Teodóra szaladgál közöttünk?

Bozóky Éva

Contents

Béla Harmati: Address on 20 August

János Mányoki: Comments

Tibor Fabiny Jr.: Joined (Sermon)

Sándor Cserháti Jr.: Eternal life
– the fulfilled community

Gábor Gyapay: The strength of the church

Corpus Evangelicorum

Béla Harmati: Our sisterchurch-relations
with Bavaria

Merike Maarand: The external relations
of the Lutheran Mihkli church
in Estonia

Tibor Fabiny: The scholar of two nations
– Tivadar Duka

András Csepregi: "The essence
of Christianity" – is 100 years old

Seminarium Ecclesiae

Róbert Frenkl: Restart of the Lutheran
Secondary School "Fasor" in Budapest

Progress of Thought

Kálmán Csiszter: An unknow acquaintance
– Proklos

Károly Hafenscher: Nietzsche
– died 100 years ago...

In the chamber

Fanny de Sivers: Prayer of existence

Thesaurus Ecclesiae

Judit H. Kolba: Relics of Lutheran Origin
in the National Museum, Budapest

Salamon Kamp: Bach anniversary

About classics

Zoltán Jeney: Agrippa d'Aubigné

István Rakovszky: "Stanzas on the death
of Buda"

Our relatives

Estonian poems
(Translated by *Júlia H. Laborc*)

A Turkish short story
(Translated by *János Mányoki*)

Cultural Section

Andrea Nováky: Bach-competition
in the Lutheran Secondary Schools

Béla László Harmati: Protestantism
in Middle Eastern Europe. Conference
report

István Rózse: Eric W. Gritsch:
Introduction to Lutheranism

László Benczúr: In God's school.
Zoltán Balikó's collection of sermons

Enikő Böröcz: A book in honour
of Oszkár Budaker

János Dörömbözi: On the Hungarian
edition of Thomas Aquino's 'Summa
Theologiae'

János Mányoki: László Tókéczki:
István Tisza's ideological
and political image

Ernö Gegus: Géza Pap: (Be alert!)
Teaching about the end of times

Éva Bozóky: Livia Mohás:
Of the Secrets of the Powerful. Roman

Inhaltsverzeichnis

Béla Harmati: Festrede am 20. August

János Mányoki: Bemerkungen

Tibor Fabiny jr.: Die Impfung (Andacht)

Sándor Cserháti jr.: Ewiges Leben
– die erfülltes Gemeinschaft

Gábor Gyapay: Die Kraft der Kirche

Corpus Evangelicorum

Béla Harmati: Bruderkirchliche Kontakte
mit Bayern

Merike Maarand: Kontakte der ev.-luth.
Kirchengemeinde Mihkli in Estland

Tibor Fabiny: Wissenschaftler zweier
Völker – Tivadar Duka

András Csepregi: "Das Wesen
des Christentums" – 100 Jahre alt

Seminarium Ecclesiae

Róbert Frenkl: Der Wiederbeginn
des Ev.-Luth. Gymnasiums in Budapest

Auf der Wanderfahrt des Gedanken

Kálmán Csiszter: Ein unbekannter
Bekannte – Proklos

Károly Hafenscher: Nietzsche
– Todestag vor 100 Jahren

In der Kammer

Fanny de Sivers: Vom Gebet

Thesaurus Ecclesiae

Judit H. Kolba: Andachtsgegenstände
aus der ev.-luth. Kirche im Ungarische
Nazionalmuseum

Salamon Kamp: Bach – Jubiläum

Über Klassiker

Zoltán Jeney: Agrippa d'Aubigné

István Rakovszky: "Strophen über
den Tod von Buda"

Aus der Literatur verwandter Völker

Estnische Gedichte
(übersetzt von *Júlia H. Labore*)

Türkische Erzählung
(übersetzt von *János Mányoki*)

Die Beobachter

Andrea Nováky: Bach-Wettbewerb
in der ev.-luth. Mittelschulen

Béla László Harmati: Der Protestantismus
in Mittel-Osteuropa (Konferenz 1999.)

István Rözse: Eric W. Gritsch:
Der Lutheranismus. Einführung

László Benczúr: Zu spät – doch nicht
verspätet. Von der Predigtsammlung
von Zoltán Balikó

Enikő Böröcz: Festschrift zu Ehre
von Oszkár Budaker

János Dörömbözi: Die Summe
des "Engeldoktors".
Summa Theologiae ungarisch

János Mányoki: László Tókéczki:
Der ideologische und politische
Charakter von István Tisza

Ernö Gegus: Géza Pap: Gebt Acht!
Die Lehre über den letzten Zeiten

Éva Bozóky: Lívia Mohás:
Aus den Geheimnissen der Mächtigen.
Roman

